پسي ڳاڙها گل

رسول بخش پليجو

پسي ڳاڙها گل

(ڪهاڻين جو مجموعو)

رسول بخش پليجو

سنڌي ادبي پبلشنگ ايجنسي
حيدرآباد سنڌ
جنوري ۱۹۸۵ع

ڪتاب:	پسي ڳاڙها گل
	(ڪهاڻين جو مجموعو)
ڇپائيندڙ:	بلاول لطيف
ڇپيندڙ:	سردار پرنٽنگ پريس، ڳاڌي کاتو، حيدرآباد - سنڌ
ڇاپو:	پهريون
سال:	جنوري ١٩٨٥ع
تعداد:	ٻه هزار

قيمت: 15-00
پندرهن رپيا

PASI GARHA GUL (A Collection of short stories)
By RASOOL BUX PALIJO
Printed at Sardar Printing Press, Hyd.
Published by Sindhi Adabi Publishing Agency,
Gadi Khato, Hyderabad - Sindh.

ڏالي

محروم ۽ مظلوم سڄاڳ سنڌياڻين جي،
جيڪي سهڻي لطيف جي سورمين جي نقش قدم تي هلندي،
پنهنجي ۽ پنهنجي قوم جي تقدير بدلائڻ لاءِ،
همت ۽ سورهيائيءَ سان جاکوڙ پيون ڪن.

— رسول بخش پليجو

فهرست

	عنوان	صفحو
۰۱	مختصر تعارف	۱–۸
۰۲	جتي باهه ٻري	۹–۳۸
۰۳	پسي ڳاڙها گل	۳۹–۷۵
۰۴	سچ جو ڏينهن	۷٦–۸۹
۰۵	اڄ آڪڙيا آئيا	۹۰–۱۰۸
۰٦	وڏيو هٿين تہ ويهہ	۱۰۹–۱۱۵
۰۷	بختاور	۱۱٦–۱۵۲

(برسات ۾ ڇپيل
آگسٽ ۱۹۸۴ع

مختصر تعارف

رڳو گذريل پنجن سالن جي عرصي ۾ لکيل سنڌي ادب جو ئي جائزو وٺبو ته به معلوم ٿيندو ته اسان ادب ۾ صحتمند ۽ صالح قدرن جو اضافو ڪندا رهيا آهيون. سنڌي اديب سنڌ ۾ لکندو رهيو هجي يا دنيا جي ڪنهن به ٻئي حصي ۾، هو هر حالت ۾ جديد ترين معلومات جي تلاش ۾ رهي ٿو، پڙهي ٿو، خيال ۽ حوصلي سان لکي ٿو، پاڻ کي ذميوار ۽ فرض شناس سمجهي لکي ٿو، بهترين تحريرون پڙهي ٿو، ڪوشش ڪري ٿو ته هو هڪ اديب جي زندگي گذاري ۽ انساني سماج ۾ جيڪو ڪم ڪيس ڪرڻ گهرجي سو ڪندو هلي. مخالف به انهيءَ ڳالهه جي اقرار ڪرڻ کان رهي نه سگهندا ته سنڌ جي اديبن جي اڪثريت فڪري طرز عمل رکي ٿي. سنڌ جا اديب نظرياتي وفاداريءَ جو ثبوت ڏين ٿا ۽ هر اهڙي سوال تي جيڪو ڪانئن نظرياتي سنگت ۽ سات جي تقاضا ڪري ٿو، هو پاڻ ۾ ملي اهڙي سنگت ۽ اهڙو سات ٻڌائين ٿا ۽ هڪٻئي سان سهمت رهڻ ۽ سهڪاري رهڻ جو عهدنامو ورجائين ٿا. اهڙا ئي دوست اسان کي سنڌي ادبي سنگت ۾ ملن ٿا ۽ ٻيءَ هر ادبيءَ سنگت ۾ به ملن ٿا جيڪا سڌريل ذهن جا نوجوان هلائين ٿا يا تجربيڪار اهڙا بزرگ هلائين ٿا جن جو ادبي تجربو اڌ صديءَ جي ادبي تجربي جيترو آهي.

اهڙي ئي پس منظر ۾ رسول بخش پليجو به لکندو رهيو آهي. اسان گذريل ٿورڙي عرصي ۾ عصري تحريڪن، همعصر قدرن، تاريخ جي ڪردار، نظرين جي متحرڪ قوت، ۽ جدا جدا

طريقن جي ڦرمار ۽ انساني سماج ۾ سرمايي جي آڌار تي هترادو تصورن جي حمايتي بنيادن ۽ جدا جدا طريقن جي آزارن، عذابن، ڏکن ۽ ڏاکڙن جو ذڪر ڪندا رهيا آهيون. اسان ورجائي ورجائي پڇي چڪو آهي ته اسان (يا انساني سماج) ڪيترين ئي نمونن نمونن جي غربتن ۽ مايوسين جو شڪار آهيون پر اسان زنده آهيون، ”آهيون“ ۽ لڳاتار جدوجهد ۾ آهيون ۽ اسين اڳين ئي رهنداسون. هنن سوالن تي اسان دنيا جي ٻين زبانن ۾ موجود ادب جي مدد به ورتي آهي، مثال طور اسان ”فلسفي جو ابتدائي ڪورس“ ۽ ”علم تدريس مظلومن لاءِ“ جهڙا ڪتاب ترجمو ڪري پڌرا ڪيا آهن. انهيءَ ئي پس منظر ۾ اسان ادبي تنقيد جي موضوع تي به لکيو آهي ۽ پليجي صاحب هنن سوالن تي ”سندي ذات هنجن“ جي عنوان هيٺ لکي، هن سوال تي به پنهنجو ڪردار ادا ڪيو آهي.

محترم پليجو اڄ به ڪاٽ ۾ آهي، ڪالهه به ڪاٽ ۾ هو ۽ ان کان اڳيون ڏينهن به هُن ڪاٽ ۾ گذاريو هو ۽ شايد سياڻي جيڪو سچ اپرندو آهو به پليجو پاڻ ڪنهن آزاد زمين تي ڪاٽ کان ٻاهر ڏسي نه سگهندو؛ پر اڳين ٿيندو آهي، ۽ سنڌ جو اديب انهيءَ سچيءَ ۽ سربستيءَ ڳالهه کان واقف آهي، ۽ اهو ئي سبب آهي جو هو لکي ٿو ۽ سندس ڪتاب بازار ۾ وڪامن ٿا، ماڻهو آهي پڙهن ٿا ۽ پوءِ چون ٿا ته ”دوستو! توهان کي مبارڪ هجي جو اهو ڏينهن پري نه آهي جڏهن اسان هڪٻئي کي ڳري لڳائي پوءِ هڪ وڏي قطار ٺاهي بيهنداسون —— تمام وڏي قطار جيڪا هڪ طرف وڃي اُفق سان لڳندي ۽ ٻئي طرف اُفق وٽان نڪرندي نظر ايندي، ۽ ان وقت ماڻهو قطارون ٺاهي ان قطار ۾ شامل ٿي رهيا هوندا ۽ ان وقت ڪوبه ڪنهن جو غلام نه هوندو.“

پليجي جو وساهه به ايڏو ئي وڏو وساهه آهي ۽ هن جو اتساهه به ايڏو ئي وڏو آهي.

پليجو تمام سنو لکي سگهي ٿو، لکي ٿو ۽ تمام گهڻو به لکي سگهي ٿو، پر ڳالهه رڳو ايتري نه آهي: جنهن دور ۾ عام ماڻهو ڪار جي ڊرائيور تي رڳو انهيءَ ڪري اعتماد ڪن ٿا جو آهو ڊرائيور آهي يا ڊاڪٽر تي انهيءَ ڪري اعتماد ڪن ٿا جو آهو ڊاڪٽر آهي توڙي جو زياده حياتيون انهن ڏي "ڊرائيور" نما ۽ "ڊاڪٽر" نما ماهرن جي غفلتن ۽ جهالتن جي ڪري تلف ٿين ٿيون، پليجو جاڳي ٿو، لکي ٿو ۽ پنهنجو پاڻ کي پڌرو ڪري ٿو، سمجهائي ٿو، سجاڳائي ٿو ۽ قبول ڪرائي ٿو. ان ڪري پليجي جو ادبي ڪردار به ڪافي نمايان ۽ نرالو ڏي رهيو آهي. هن کي معلوم آهي ته ڊاڪٽرن ۽ ڊرائيورن جهڙا "اڻڌا اونڌا ويچ" رڳو جسمن جي لاءِ ڏي نه پر تحريڪن جي لاءِ به نقصانڪار ٿي سگهن ٿا، هاڃيڪار ٿي سگهن ٿا. ان ڪري اسين نه سمجهون ٿا ته هن طرح جو به ڪو تعارف پليجي جي پنهنجيءَ اديباڻيءَ سوچ جي عين پٽاندر ثابت ٿي نه سگهندو .... پر 'متان چوي پروچ ته هن هيڻيءَ مان ڪين ٿيو!' بس ڳالهه ڏي ايتري آهي. نه ته جناب پليجو سنڌ جي انهن اديبن جي باري ۾ به اختلافي راءِ رکي ٿو جن جو ذڪر مون مٿي منڍ ۾ ڏي ڪيو آهي. جناب پليجو صاحب جيڪو تقرير توڙي تحرير جو صاحب هئڻ جي ناتي سان جڳ ملوڪ اديب به آهي سو پاڻ ڪيترن ڏي اديبن جي باري ۾ ڄاڻائي ٿو ته "خبر ناهي ته هي 'صاحب' يا هو 'صاحب' چوڻ چا ٿو گهري." يا، جيئن هُن "سنڌي ذات هنجن ۾" ڄاڻايو آهي، "ڪي ماڻهو" اجائيءَ ڊيگهه، بيڪار بحث، چٽڪي ضد ۽ جهالت ۾ ورتل آهن. پر سنڌس انهيءَ تصنيف کي به عام طور تي پڙهيو ويو، سمجهيو ويو ۽ اديبن عام طور تي اُئين چيو ته "جيڪي لکي ٿو سو سون آهي ۽ اسان کي پڙهڻ گهرجي." ڇو جو سنڌ جي اديب جي ادب سان هڪڙي "ڳانڍاپي جي ڳالهه" ٿيل آهي ۽ هن کي ڳالهين تي قائم رهڻو آهي.

پليجي صاحب شاهه جي ڪلام جي باري ۾ تقريرن جي مدد سان جيڪو سمجهائڻ گهريو، ان کي به عام ماڻهوءَ توڙي اديب گهڻو پسند ڪيو ۽ سندس هڪڙو ڪتابڙو ”وڳ ڪيئن وسرياهه“ گهڻو پڙهيو ويو، جو ان ۾ ادبي تنقيد جي باري ۾ به وضاحتون ملن ٿيون ۽ اميد آهي ته پليجي محترم جو هي ڪتاب به تمام گهڻو پڙهيو ويندو، جو هن ڪتاب ۾ به صاحبِ ڪتاب جو اهو ذهن ڪم ڪري رهيو آهي جيڪو انقلابي قوتن کان متاثر آهي ۽ جيڪو پاڻ هڪ انقلابي قوت جو مظهر آهي: پر سڀ کان وڌ ڳالهه ته سندس زبان تصوراتي ادب (فڪشن Fiction)، ڪلچري ادب توڙي زراعتي ڪلچر جي زبان جي مثالي نثر کان سواءِ دل ڏوڙيندڙ خيالن جو هڪ بهترين مثال آهي. مثال طور پليجو صفحي ۴۲ تي لکي ٿو——

”۽ پوءِ ڳوٺ جا نوجوان هوندا هئا ۽ سندن اکيون هونديون هيون —— شوخ اکيون، گهوريندڙ اکيون، ٽڙتا ڪيندڙ اکيون، حيرت ڀريل وائڙيون اکيون، هيسيل اکيون، موالي اکيون، واجهائيندڙ اکيون، عبادت ڪندڙ اکيون، ڀيرن هيٺان وڃائجندڙ اکيون، چريون ۽ مست اکيون، ڍيچاريندڙ، منجهائيندڙ، دل جي تار تار کي ڇيڙيندڙ ۽ خوابن جي دنيا ڏانهن سڏيندڙ اکيون. اهي اکيون ڪيس ڪنهن اڻ چاتل ٻوليءَ ۾ چونديون هيون: ملوڪان، تون هن ڳوٺ ۾، هن ڌرتيءَ تي، هن آسمان هيٺ اڪيلي ۽ نرالي آهين. تنهنجو ڪوبه ثاني شريڪ ڪونهي. تون سونهن آهين“.

ملوڪان جي باري ۾ هنن اکين ۽ سونهن جو پس منظر ته شايد تحقيق گهرندو پر جيڪو موجود آهي اهو به پليجي صاحب جي پنهنجي اهميت جي خيال کان انتهائي اهم آهي ۽ اهو به وڏي غور جي دعوت ڏئي ٿو. پليجي جي ”ملوڪان“ ڪٿي رهي، ان جو ڇا ٿيو، سا خبر ناهي يا اها ملوڪان سندس ڪهاڻيءَ ”پسي ڳاڙها گل“ جي هڪ ڪردار ملوڪان ۾ به ڪا آهي، پر

پاڻ پاڻيجو جيڪو جڳ ملوڪ سنڌي ۽ سنڌ دوست آهي ان جي اکين جو الميو اڄ وڏيڪ اهم بڻجي ويو آهي.

جيئن اسان عرض ڪيو پليجو ڪاڻ ۾ آهي. هو هڪ خطرناڪ اهڙيءَ بيماريءَ جي ور چڙهي ويو آهي جنهن ان جي عجب جهڙين اکين تي برو اثر ڪيو آهي ۽ پليجي جهڙو شير مڙس بينائيءَ کان محروم ٿي رهيو آهي. خطرو اهو آهي ته دنيا جو هڪ انقلابي انسان، خلوص ۽ بهادريءَ ۽ انقلابي قوت جو هڪڙو پيڪر، جڳ جهان جي اکين جهڙين اکين کان وڃي ويندو. چا، اهڙيءَ حالت ۾ مظلوم دنيا اِهو ”تماشو“ اکين سان ڏسي سگهندي! ’حيف هجئي ڙي آسمان، توکي حيف هجي!‘

پليجو هڪ دنيا جي لاءِ ”سهڻو ماڻهو“ آهي پر هو اڪيلو نه آهي. سياڻي جڏهن ويندا لڙ لهي ۽ ٿيندڙيون اکيون اکين جهڙيون، تڏهن پليجي جون اکيون به ائين ڳائيبيون جيئن حضرت شمعون * جڙن ڳايون ويون آهن. اسان چئون ٿا ته پراميٿس ** کي آزاد ڪيو. هُن پهريون دفعو نه سهي پر هزارن سالن کان پوءِ به وري هڪ دفعو سنڌ کي ۽ ساز ۽ سوز سان آباد هن ڌرتيءَ کي ملوڪان جي اکين جهڙيون اکيون ڏنيون آهن. توهان به ڏسو پر پليجي کي به ڏسڻ ڏيو. " Prometheus chained " and Prometheus unbound" ”پراميٿس ڪاڻ ۾ ۽ پراميٿس آزاد“، پنهي جي وچ ۾ ڪو وڏو عرصو ڪونه لڳندو آهي پر تاريخ جو اهو دور ناعاقبت انديش انسانن جي لاءِ عبرت جو سبب بڻجندو آهي. سياڻا ماڻهو پنهنجن محسنن تي مهربان هوندا آهن ۽ اياڻا انسان رڳو پنهنجي هٿ جي ترڙيءَ کي به ڏسي نه سگهندا آهن.

---

* مشهور فلم ”سئمسن ۽ ڊلائلا“ ۾ سئمسن جي اکين ڪڍڻ واري واقعي ڏانهن اشارو آهي.

** يوناني ڪٿائي هيرو (Prometheus) جنهن انسان کي باهه کان واقف ڪيو هو.

جيئن اسان چيو آهي پليجو هر قسم جو سنڌي نثر لکي سگهي ٿو پر انهيءَ ڪمال ۽ طرز جو نثر به لکي ٿو جيڪو شايد هُن ڪان اڳي نه لکيو ويو آهي. پنهنجي هن ڪتاب ۾ هُن جو نثر سنڌس علائقي جي زبان جو بهترين مثال آهي. عورت جي زبان ۾ سنڌي زبان جو نثر جيڪو پليجو هن ڪتاب ۾ آڻي ٿو اهو پڙهي وري پڙهڻ جهڙو آهي.

پليجي جو هيءُ ڪتاب ڪهاڻين تي ٻڌل هڪ ڪتاب آهي. هي ڪهاڻيون ته اڳي به شايع ٿيون آهن پر انهن جو وري وري شايع ڪرڻ هر طرح ڪان ضروري آهي. ڪي ڪهاڻيون جيئن ”سچ جو ڏينهن“ واري ڪهاڻي ٿوريءَ ڦيرڦار سان وري شايع ڪيون پيون وڃن.

مصنف ڳالهه ٻولهه جي هنر جو وڏو ماهر ٿو ڏسڻ ۾ اچي. هرڪا ڪهاڻي هو گفتگوءَ جي فن جي مدد سان اپاري ٿو. هُن جا ڪردار سڌي سنواتي ۽ عام فهم اها زبان ڪم آڻين ٿا جيڪا سندن اوسي پاسي هر ماڻهو ڳالهائي ٿو. هن طرح مصنف پنهنجين ڪهاڻين جي مدد سان به پنهنجن ڪردارن جي باري ۾ باريڪ ترين معلومات به مهيا ڪري ٿو سگهي. پهريون ٻه ڪهاڻيون ته زرعي ڪلچر جي زبان تي ٻڌل انساني معاملات جي باري ۾ مهارت مان لکيل ڪهاڻيون آهن. باقي ڪهاڻيون سماجي گهرو شعور ڏيندڙ ڪهاڻيون آهن ۽ تمام وڏيءَ حد تائين سڌريل ۽ سمجهه پيريون ڪهاڻيون آهن. انهن ڪهاڻين جا موضوع عام ۽ محنت ڪش عوام جي بهادريءَ، محبت، سچ، حوصلي، همت ۽ برداشت جي انهن تصورن تي ٻڌل آهن جيڪي خالي ۽ تصوراتي وٿن جي بجاءِ عملي ۽ واقعي تصور ۽ حالتون ٻڌائين ٿا ۽ سمجهائين ٿا. هنن حالتن ۾ پليجو ائين لکي ٿو جيئن ڪو گورڪي لکندو هجي، جو هُن جي اکيان شاعرائيءَ دنيا جي جاءِ تي عملي جدوجهد ۽ ڇڪتاڻ جي دنيا موجود آهي.

هنن ڪهاڻين ۾ پليجو سنڌ جي عوام ۽ محنت ڪش مزدور ۽ هاريءَ جي سماجي حالتن ۾ انهيءَ جوهر جو متلاشي رهيو آهي جيڪو سنڌ ۾ تمام وڏي درجي ۾ معيار سان موجود ته آهي پر سنڌ جي اديب ڪي به گهٽ پاڳي ڏسڻ ۾ ڪونه آيو آهي. مصنف چاڪاڻ ته پنهنجي سياسي نظريي جو مبلغ به آهي جيئن هر نظرياتي اديب کي هئڻ گهرجي به، هو اهڙي سماج مان پنهنجي سماجيات جا اصول نا هي ٿو، سمجهائي ٿو ۽ پکيڙڻ گهري ٿو. پر هر ڪهاڻيءَ جي حالت ۾ هو سنڌ جي ذهن، ريت، حوصلي، همت ۽ برداشت جو راوي آهي ۽ اها ئي آها روايت آهي جنهن کي ”جيئڻ جي همت“ (Courage to live) ٿو چئجي.

هنن حالتن ۾ پليجو پاڻ کي به هڪ ڪردار جيان پيش ڪري ٿو — گهڻو ڪري هرهڪ سياسي ڪهاڻيءَ ۾. ڪٿي هو وڪيل آهي، ڪٿي قيدي ته ڪٿي هو پنهنجيءَ تحريڪ جو باني ۽ پرچارڪ. پر هر حالت ۾ هو سچو راوي آهي. هُن جو هر ڪردار سچو، حقيقي، جيئرو جاڳندو ۽ عوامي قسم جو ڪردار آهي. ڪردار عورتن جي باري ۾ به پليجي جو رويو اهڙو ئي آهي. ملوڪان ڪان وٺي بختاور تائين، جيئن پڙهندڙ پاڻ ڏسي سگهندا، هر عورت رڳو بهادر ۽ همت ڀري نه آهي پر حوصلي واري به آهي ۽ حسين ۽ جميل عورت به.

بيشڪ اها ڳالهه ممڪن آهي. ممڪن ڇا بلڪ سچي آهي ته پليجي سان ۽ ان جي سياسي فڪر ۽ طريقي سان ڪن پڙهندڙن کي اختلاف به هجي، پر اها ڳالهه به سچي آهي ته اديب پليجي سان اختلاف جي گنجائش تمام گهٽ آهي.

پر تنهن هوندي به اسان کي انديشو آهي ته پليجي جي ٻيڙيءَ تي سفر ڪرڻ وارن کان سواءِ باقي هر شخص، ويندي هنن لفظن جي لکڻ واري جي لاءِ به، وڏيءَ صراحت سان ائين چئي ٿو سگهجي ته ”ڪسي ڪہ ڪشتہ نہ شد از قبيلہء ما نيست“ (ترجمو: ”جيڪو ڪُٺو نه ويو آهي سو اسان جي قبيلي مان نه

آهي.) ان ڪري آءٌ ذاتي طور تي هنن لفظن لکڻ جي لاءِ پاڻ اڳ ۾ ئي پليجي کان معذرت گهرندي اهو لکڻ ٿو گهران ته ڪٿي به توهان مون سان اتفاق نه ڪريو ته مون کي افسوس ڪونه ٿيندو، جو آئي آءٌ سمجهندس ته مون توهان سان انصاف نه ڪيو هوندو.

هونئن اِها آهي به هڪ حقيقت ته هن ڪتاب جي رکو مهاڳ لکڻ لاءِ به آءٌ نه ٿو سمجهان ته آءٌ موزون قابليت وارو ماڻهو آهيان. پليجو به چوي ٿو ته "وڏيو هئين ته ويهه نه ته وٺيو واٽ وڃ تون!" پر هڪ اديب جو ادبي فرض؟
خير! خدا حافظ!

حيدرآباد، سنڌ

٢٠ ڊسمبر، ١٩٨٤ع

— م. ح. عاربادي

جنّي ٻاهه پري

ڪتي جي ڀاڪ تي، سونا ڇرڪ ڀري، رلي منهن تان لاٿي. آهستي ڪري ننڍڙي موسي جي ٽنگ پنهنجي ٽنگ تان لاهي، ان تي رلي وجهي، اونداهيءَ ۾ سنڀالي سنڀالي پير رکندي، در وٽ اچي نهار ڪيائين. ٻاهر ماڻهن جو ڏنب بيٺو هو. ماسي رحمت واري ڳالهه سچي هئي. سندس دل ٻڏي ويئي.

”خميسا، خميسا — ابا آهي ڪو مڙس ماڻهو؟“

هن آواز سڃاتو. حاجي جمعي جو ڳرو، دهشت ڀريو آواز ڪير نه سڃاڻي!

”ابا، ابا،“ هن ڀڪو ڪري پٽس کي سڏيو. هلندي ديگڙي تان ٺاپو اچي ويس، ’آئي الله‘.

”چوري ڪجهاڙو آ؟“ خميسو ننڊ مان ٻاهوڙو ڪري اٿيو. جوٽس آمي ڇرڪ ڀري اٿي ويٺي، ”هان، ڪنهن سڏ ڪيو؟“ ”ٻاهر ماڻهو بيٺا آهن.“ سونا هنڌ تي ويهي رلي مٿان ڪندي چيو. سندس لڱ ساهه ڇڏيندا ويا. دل تي هٿ رکي ڏنائين، ڌڙ، ڌڙ! جهڙي ريل گاڏي.

”ڪير آن؟“

”حاجي جمو آ، ٻيا ته الائجي ڪير آن!“

”ڪجهاڙو ويو آهين؟ آڌين جو رُلي مٿا آهن!“

خميسي ٻڙ ٻڙ ڪري قميص وجهندي چيو ۽ پرچ هيٺان هٿوراڙيون ڏيئي ٻيڙيون ماچيس نهارڻ لڳو. ”پاڻين ڪر ڳل چاڙهيو آهي، ٻيو ڪجهاڙو آ!“ آميءَ چيو.

”پاڻم جو کهڙو ڏاڙو هيو آم؟“

”ڏاڙو هيو آني تڏهن ته ڦوج چاڙهي آيو آ.“

”ته ويندو به ڦوج سوڌو گس وٺيو پيو.“

”ٿون هير پٽري پوندين. هير تا ڦلي پڌيو گڏهه تي چاڙهيني.“

”گڏهه تي تا چاڙهينم جو آهيان پاڳل!“

”پاڳل ناهينءَ ته ڪهڙو جونت ۾ آهينءَ؟ هير ڏاڏر پڌندي ته نچي ٻيهي رهندين. نالي الله جي، اسين ڪونه تا پاڻين لا ڪريو پاڻ کي ڪوري ڪاري ناحق ۾ وجهون. اسان کي چريا گهچ ٻولي ڪونه ڪنيا آهن. تنهن ڪان ماڳهي ڏڪ هٽي ماري وجهينس ته هيڪڙو سور ته ٿيئون. باقي پاڻ مان ڏني واڻٽي دوزڪ ۾ ڪونه ويندو.“

”ڙي هاڻ تون وات ته جهل!“

”ڙي لڏي ويا، ڪ آهيو؟“ حاجي جمعي واڪو ڪري چيو.

”آيو، آيو.“ خميسي باڪس جي تيلي هٽندي چيو.

”ڪميس پيو وجهي پانيان!“ عارب چيو.

”پيٽيان جا پٽ ڪاڏاسين!“ جانوءَ وٺي ٽپ ڏنو. ڪتي سٽ ڏيٽي سٽڻ جو ٻهل ڪيي ورٽس.

”ڪتو، ڪتو.“ خميسي ٻوڙي ڪتي کي لت ٺڪاءَ ڪرائي. ڪتو ’ڪئون، ڪئون‘ ڪندو وٺي پڳو.

”راڄ، پلي ڪري آيا، ڙي، ڪو پڙچ ٻڙچ ته ڪٽي آ.“

”ها، نهاريان پيٽي.“ اونداهي گهر منجهان آميءَ جو آواز آيو.

”اڇا پيٽي آئينءَ؟ هي ته ٻيهي ٻيهي سڪي ويا.“

”اي، هاڻ اني ٿي تا ويهون. اڇو پٽ لڳو پيو آهي.“

”نه ڙي نه،.... پڙچ ته آئينءَ؟ هن جوٽس کي سڏ ڪيو.

”چوزا ته ڪٺان.“ جوٽس ٻڙچ گهليندي چيو. هٿ گنديءَ جي پلاند سان ڏڪي، سيني کي ڏنائين.

”ماما وريام آهينءَ ڪ؟“

”نظر نٿو پوني ڪ؟ پيٽيان آهين ته جڙد مڙد!“ عارب ڪِلي چيو.

”بس هاڻ اچي اجهيا آهيون. جڙديون مڙديون وييون.“ هوءَ گهر موٽي ويئي.

”خديسا، راڄ ڪان خبرون وٺ.“ حاجي جمعي ڪانب ڪڍي، وهاڻي کي ٽيڪ ڏيئي چيو.

”ادا ٻڌايو.“

”عارب ٻڌاءِ خبرون.“ حاجي جمعي دستور موجب اول ٻين کي آڇ ڪئي.

”نه، تون ٻڌاءِ.“

”هارون ملان ٻڌاءِ خبرون. ٻڌاءِ، ٻڌاءِ.“

”وريام، موسا، جانو؟“

ٻڌاءِ، ٻڌاءِ. پاڙيءَ هوندي تيم ڪونه ٿيندو؟“

”ادا، اسان جون مڙيئي خير، چائين سچائين ٿو....“

هئو.“

”يارن جا غلام....“

”مائٽ، چڱا مڙس!“

”اها پهر، الله ۽ الله جي رسول جي پاڙي ۾، آن يارن جي پاڙي ۾ پيا سات گذاريون. اڄ ويو هوس ٻني تي ور ڪرڻ. ٻني ۾ ماڻهن جي مالن ڪائي چٽ ڪري ڇڏي آهي، ڪو تير، تم وچي ڇڏيون آهي....“

”مون ڏٺي هئي تڏهن ته پلي هئي....“

”ويئي چٽ ٿي! صفا هٿ جي تري....“

”ها، هي سمن جو مال ڪنهن کي سگهو ساهه ڪٽڻ ڪونه ڏيندو. چوڻ وارو ماڙهو ڪونهي...“ سومار ملين چيو.

”ابا وَيچ ڪَنڏي ڪيري ٿي. انين جو ٽُڙ ڏاڍو آهي. چوڌري زبردست ماڻهو آهي. ڪنهن جي ڪانه ٿي هلي.“ حاجي سڪئي چيو.

”اڙي ڇڏيو انين خبرن کي، وڏو ڪم جي ڳالهه ڪي. سڄي رات ويٺا ڪونه هونداسين.“ عارب چيو.

”سو ڳالهه تي ڪير ته رات جو رُلي آيس گهر. هير گهر سڄو پيو هوس ته، پاڻين ياقب آيو ته مون سان ميڙ تي هلڻ پاڻ خميسو مون سان ڪاوڙيل آهي، تنهن کي هلي پرچائي ڏيو. اسان چوس ادا حاضر. اهڙي سٺي مت شل خدا سڀني کي ڏي. تنهن لاءِ ڪاهي اچي ٽوجا پير ورتاسون پيو مڙيئي خير....“

”گهرجي خير. حاجي خوش آهيو؟“

”شڪر آ.“

”جوڙ پڙ؟“

”الحمدالله.“

”دين ايمان؟“

”رب جو فضل!“

”شال خوش هجو!“

”پانجي مهرباني.“

”اسان جو سارو خير. سڄاڻو ٿا، پارن جا غلام، اها پهر، ڪير لپ وڪٽيو، آن پارن جي اجهي ۾ پيا سات گذاريون....“

”الله جو اجهو آ.“

”اتي ويٺا الله الله ڪريون. بازار ۾ ڪير لپ ڏيٺي، ٽڪي ٽڻي، اچي ڪريس ته مٿان سڏ ٿيو. آن کي الله آندو، گڏياسين، پير ورتاسين، پيو مڙوئي خير.“

”گهرجي به خير. خميسا خوش آهين؟“

”شڪر آ.“

وري ساڳي خوش-جوڙ نئين سر شروع ٿي ويئي.

آمي ٽولي دڪانئي پنهپ وٽ، سونا ۽ موسي جي برچ جي ڪنڌ تي ويهي رهي. ميڙ گهر ڪان ڳچ پنڌ تي ويٺي هئي. فقط ڪنهن ڪنهن مهل ڪو آواز ڇيٽو ٿي پڌڻ ۾ آيو. هوءَ سوچڻ لڳي. ’خميسي جو سائو منهن ٿيو! ويٺو پانجن بابن سان رهائيون

کري. اٺئين شرط ڪڙو منهن نئو ڏين ته جيڏانهن جا آهن تيڏانهن
هليا وڃن. پاڻس منهن ڪاري ڪي وڏيڻ ۾ اڇي عشق لڳو آهي.
هڪڙي رن کي ڏئي ڇڏيئين جا يا عمر جانگ لوڏي، ڳوٺن جا
گيسمارا ڪري مري ويئي. هاڻ آمي پانجي ڏيءُ بدو ڏيئي
سڦوران ڦينجيءَ جي پوٺ-ڏوري نرمل سان شادي ڪرائيس.
سڦوران جي چرئي ڳهچ پٽ کي ڪير ڪتيءُ جو ٻچو به نئو
ڏي، تنهن کي وري آمي ڏيءُ بدو ڏي ته ياقب خان سيج چڙهي.
پيو سڄو راڄ چڪي ويو، باقي آمي ندڪي سيني کي سولي
تي هٿ آئي آ. سيڪو ڏاڙهه ڏکائيندو اڇي. حاجي جمي پانجي
ڏيءُ لا تپيداريءَ جو ڪنيو هٿ ڪيو. عارب ڏکر جون
ڪار منهنيون ڏيون تخت ڏجائيون تين؛ باقي آميءَ جي ڏيءُ کي
چريون بلائون متي ۾ هٽڻ لاءِ ڏورا ٿي اچي بيٺا آن. خدا ڪا
مڻن جي ٻچن ۾ رڙ وجهي، پانجي چاين ۾ لهن. مون غريب
بيواهيءَ جي ڌنيان اچي پيا آهن.' سندس اکين ۾ پاڻي اچي ويو.
'سڄي عمر درد ڏنم. امان مرهاڻي تنجڻ ۾ ڇڏي ويئي.
ابا سدائين مهاڻين جي ڌنيان ميائين تي پيو هوندو هو. سڄي عمر
ماڻن جي درن تي ڌڪا جهليم، چڙٻون سنيم، گولپا ڪيم. زال ڏي
ڪانه ٿيس ته خميسي کي ڏني ڇڏيونم. گهوٽ پيا به هئا، پر
زتيمين لاءِ ڪنهن کي ڪسڪات ويندو؟ هجي ماءُ پيڻ جنهن کي
قياس پوئي. نه ته سومار به ته ابا جي سوٽ جو پٽ هو. ان کي
ڪين ڏنئون.' سومار جو خيال ايندي سندس گهنج گهنج ٿيل منهن
تي هڪ شرميلي لچاڙي مرڪ تري آئي. 'ڳورو ڳورو جهڙو پناڻ.
ماڻهو پانئين ته بيٺو ڏسانس. دهشت جهلڻ جي ڪانه هوندي هيس.
ڏاڍو نياڳو هو. پاسي مان مٽيندو هو ته ڏگهو شوڪارو پري
چوندو هو --- 'الله! توجي آهيان.' پيا پاڏيندا هئا ته، وڏو ملئون
آ، الله کي پيو ياد ڪري! تنهن ڏينهن وچينءَ مهل ڦيڙ ڦيڙ پي
پئي. تن ڏينهن وڏيري جمعي جي ٻني تي ڪالڪان ۾ ويٺا هئاسين.
سسٽم ويئي متوائي ۾ ڦاتا ڪرڻ. خميسو مال سان هو. گهر ۾

پکي ٻہ ڪونہ ھو. مون ويٺي گھر ماندان گج پردو. ڪنھن مٺل ڏسان تہ سومار پيو اچي. آءٌ ڪٽس ڏسي اٿي وڃي گھر جي ڪنڊ ۾ ويٺيس، تہ منھن جي پڪائي ڪري، منجھہ گھڙي اچي ھٿ ڏنئينم. چي، ’سوٽ خوش تہ آھين.‘ ’ھاڻ آءٌ ڇا ڪريان! ڪٺي ھٿ ڏنوميئنس. منٺي اھڙو وٺي زور ڏنو جو مون ڪان ڪيھہ نڪري ويئي. اکين ۾ پاڻي اچي ويم. مونجي رڙ ٻڌي منھن جو پنو لھي ويس. ننڍڙي پيار گا منھن پلڪڙو ڪري چيائين، ’سوٽ، بشڪ ڪرينم، مون کي پيمنسان خبر ڏي ڪانہ پيئي. برانچ تي لاباري لا ٿي ويس. چوم تہ مومل سوٽ ڪان موڪلائي وڃاڻ. حياتيءَ تي پروسو ڪونھي. وري يا نصيب، ميلئون يا نہ ملئون.‘ مونجا لڳ ڪاندارجي ويا. پر رڳو ايترو چوم ’ادا، وائي تہ سولي ڪر.‘ پوءِ ڪي ڪيترا ڏينھن پانجي منھن پٺي رنم، الاجي ڪو؟ لکٺي جا ليک آن. ڪنھن جو ڏوھہ ڪونھي. انگ لکيل ڪونہ ھو. جنھن سان لکيل ھو تنھن سان ٿيو.

’خدا جو ڏينھن رکيو آ، خميسي ٻہ مون سان وڃائي ڪونہ غربت شاھوڪاري تہ آھي الله جي وس، ٻندي جي وس ڪانھي. باقي مون کي ڏک ڪونہ ڏنئين. تکر آھي. اچي ويس رڇڪڙي تہ ھٽي ٻڌي رکندم. وري ذري سات ڪان پوءِ اھڙي جو اھڙو. سو ٻہ ماند. ھاڻ گاريون ڏيءَ تي ڏيندو، ڀاڏ اھڙي ڪندو جو ماڻھو پاڻئيندو تہ بس ھاڻ ٿو پورو ڪريم، پر ڏک پڪ ڪونہ ھڻندو.‘ مڙس جي پل پر جي ڪاوڙ جو تصور ايندي سندس دل ۾ پيار جي لھر اچي ويئي. ’سونا تي تہ ساھہ ٿو ڇڏي. مٺس ماڻس جو نالو رکئين آ، سو اما ڪان سواءِ سڏ ڏي ڪونہ ڪريس—اما جي ڳئون، اما جو گابو، اما جا چوڙا، اما جي ھيءَ ڳالھہ، اما جي ھوءَ ڳالھہ، گھورجان گھورجان پيو ٿيندو. تينيان سونا ڳري ڏان پاند لاھيو، مست ٿيو، بي افعالي نموني ٻانھون ھڻندي گھڙا ڪنيو ٻئي آئي. تنھن تي اچيم جا بخيلي تہ ٻچن ۾ جھلي اچيو ٿي ڏونگري ڪٺيو ونانس، تہ مڙس اچيو ٿو ڪاوڙجي. ڦٽ ماريم

ٻي ڳالهہ ڪانهي. چي — ’هھڙي ٿهڙي نڪر مونجي گهر مان. اما سونا ڪي روز ٿي مارينءَ.‘ ماڻس سونا بہ وڏي رقم آهي، هن مرڪي، لوڏو هڻي، ٻيار وچان سونا ڏانهن ڏٺو، جا چپ چاپ ستي پئي هئي. ’مان ڪريو پيئي آهي. حرام جو ڪٿي چُري. چو تہ ڪر ستن نندن ۾ ستي پيئي آهي. ناتر ڪنهن جاءِ جي. مون ڪي ڪو خبر ڪي ڪانهي. اسان بہ ماڻهو چاريا آن. رڳو ڀور ڪونہ چاريا آئون. ڪچان ڪانہ ٿي تہ پئي ڪانهي. سمجهان سپ ويئي. سڦوران جي پٽ جو ناسلو ٻڌي، چوريءَ جو اندر سڙي ويو آهي. اج رحمت سڀڻس ڪنيس تہ — سانجهيءَ چاچهين مٻڙ ڪريو ٿو اچي. ٿوڪي چاچهين جي ٻدي ۾ سڦوران جي پٽ ڪي ٿا ڏبن. تہ جهڙي هٿي ٿهڙي هارجي ويئي. متي ٿان جهڙو گهڙو لاٿئين ٿهڙو هٿن مان ڪري ٻيس. نئون نڪورو گهڙو ڦش ڦش ٿي ويو. اڃا آيو ڏينهن وٺي آئي آهيان. متي ٿي هٿ رکي پٽ ٿي ويهي رهي. دل کي چوم تہ گهڙو تہ قلبان ٿيو ڀر چوريءَ کي ڇا ٿيو! ٻوڙي وڃي اٿاريومينس. چومينس — ڏيڍڙي توجون ڪو اچي متيون منجهيون آن؟ دشمنين ماڻهين تہ ڪانہ متي آهي جو متي ڪي هٿ ڏيو ويئي آهينءَ؟ تون وٺي رنگ ڏس! آئون آهيان متي جو سڦوران جو اهو متو چريو چرپٽ مونجي لٻڏڻ ڏيءَ سان لائون لهندو. دلداري ڏني آمينس تڏهن مس مس وڃي منهن ۾ پاڻي پيس. هيڪڙي ڏينهن ۾ چوري چڇي لڙهي ويئي آ!‘ ڪانئس ٿڏو شوڪارو نڪري ويو. ست پنج ڪينهم، هڪڙي ڏيءَ آهيم. بہ ٽنجڻ ۾ موٽي ويون. ٻوٽيٽريءَ جو پٽ، ٻن سان جو وري ويو. سسٽم چوئي — هن نياڳيءَ جو اولاد ٻچندو ئي ڪونہ. خميسا ٻي شادي ڪر. سڄي چمار زانگو نپنو تہ ڪونہ ويٺو هوندين. خميسي ڪي بہ جهڙو ڪر ماڻس، جي ڳالهہ وٺي، سو مون ڪي منهن ئي نہ ڏئي. سڄو ڏينهن پيو ماڻس سان ڪچهريون ڪري. نيٺ الله ٻلو ڪريس، رحمت وڃي ٻيبي آمنت ڳاديءَ ڏچائيءَ ڪان سڳو وٺائي آئي ڏنئينم، سٽين ڏي پڙ جدا ٻاسارائيم،

تڏهن مس مس وڃي سونا پيٽ ۾ ٽيم. سڀ چون ته ڪانه بچندي. آءٌ به لهرين وچ ۾ هيس. پر رحمت کي آفرين آهي. چوڻين —— چري! بيبي امنت جو سڳو نه لڳو ته مونجي سينڌ ڪوڙي ڇڏج، مون ڇٽين اکين آزمودا ڏٺا آهن. تون الله، الله جي رسول تي، مرشد تي رکيو ويٺي هج. ڏس ته ڪيئن ٿا دشمنن جا ڪارا منهن ٿين. ٿيو به ائين سونا کي ڪوسو واءُ به ڪونه لڳو. اڄ سونا سونا آهي. جيڪو ٿو ڏسي سو چوي ته —— پيٽيان آسي، هيءَ ڏي ڪٿان ڇائي اني؟ آءٌ ڪليو ڇٽان جهنگ مان ڪٽي آئي آهيان. چون —— پيٽيان، تو ۽ خميسي جو منجهس آرڪاٽو ڏي ڪونهي. ڇوري جهڙي منڊم آ ٻي ڳالهه ڪانهي! هن سڦوران ڦنجيءَ جو ته مڪو مڃي وڌو. سڄي ڳوٺ ۾ خواري اٿاريئن. آميءَ، سونا سومار مان ڇائي آ. ڦٽج ڳالهه ڪئي ته ڇوڏي ٿي ته رنون، انڌيون ته ڪونه ٿيون آهيو؟ ڇوريءَ جون اکيون، نڪ، مهاندو نٿيون ڏسو؟ سومار مان ڪو تر گهٽايئن آهي؟ ڇوري اڇي اڇي جهڙي ڪپاهه. نڙيءَ مان پاڻي پيو بکيس. جهڙي يورپين جي ڏيءَ! اهو اما سومار جو ٻج آهي، ٻئي جي جاءِ ڪانهي. ڪوڙي ڪار-منهين! پانجو ته سومار ڏينهن محشر جو پاءُ ٿئي. پانلاءِ اهڙو هوندو جهڙو ابا ڏٺو! ٻين تان ڪئين آهي ٽيٽري اجري ويٺي آهي. ڏيٽس ڪار منهين جو ٻوٽ سُوٽل ته ٻٽس ڇرڊو گهڇ سڃائي سگ مليا اٿس.'

اِتي حافظي جي سمنڊ تي ٻي لهر تري آيس. 'سونا پنجن سالن جي هئي. رحمت جن سان گڏ شيخ جني جي ڪليءَ تي وٺي ويٺي سيس. سرهي صابڻ سان وهنجاري ڳاڙهي سٽيءَ جو ڀرت سان ڀريل چولو ۽ سائي موڙي جي سٿڻ وڌاميئنس. اڇي وائلي جي زريءَ ڀريل ٻوٽي متان ڪرائي ميئنس. ڪنن ۾ اڌ ٽوري جا ڏُر، نڪ ۾ بولو، ڪنڌ ۾ رحمت جي ڏيءَ واري ڪنٺال، پيرن ۾ ڇير ۽ اکين ۾ سُرمي جي ڪاني وجهي، جهڙائي جهالرائي جڏهن ڇوري در مان ٻاهر ڪڍيم تڏهن رنن جا

وات ڦاٽي ويا. ماسي رحيمان مرهاڻيءَ ڏسندي شرط پويان هڪل
ڪري چوم — گڏهه، گڏهه! هي ڇا ٿي ڪرين؟ متان ڇوري
ٻاهر ڪڍين. هٽي ڪا دشمنين نظري وجهنديس .... مرهاڻي ٽڪون
مکيس ته ڇوري اگهيو ڇڏي ته هٽيس ٿي آهستي ڪري مُٺ.
ڇي — مٽي، هيءَ ماڻهين دشمن هٽي نظرائي ماري وجهنديئي.
آءٌ پيئي ڪلان ته ٿي چوئي — ائي ٿورو ڏند ڪڍ، ڪنوار ڏيءَ
ٻه ڇائي آ ملوڪ، جو ڏند ڪڍيو پٽي ڪلي. ڇوري جهڙي شيدين
جو منگرمانو. مون چوس: هٽل مائي هل، مونجي ڏيءَ آ ڪونج.
اهڙي ڇٽي ته ڏيکار! ته اکين ۾ ڳوڙها ڏري آيس — اڄ جي
ڏيٺم مرهاڻي هجي ها ته خبر پوني ها. سونا سڄي مونجي مريان
ٿي ويئي آ. ڪلي ٿي ته جيڪا ڳل ۾ ڪڏ ٿي پوئيس سا ٻه ساڳي
ان مرهاڻيءَ واري.

ڪنيءَ تي ڪن دسين جا زالون مڙد مڙي اچي گڏ ٿيا.
خليفا خاڪ ڏيٺي ڏيٺي ٿڪي پيا. پر خلق پوري نه ٿئي. آءٌ
ڇوري وٺي سائينءَ وڏي وٽ ويس. همٿ ٻڌي ڳچيءَ ۾ ڦاهو
وجهي چوميس — مرشد ستن پُرين ڪنان توجي در جي گولي
آهيان. بي اولادي آهيان، ڏيو وريو وٺيو لاهي. ڏاڏهين ڪان پني
مون ڪي هي هڪڙو ڦنگ ڇوريءَ جو مڱيو وٺي ڏي. عمر سڄي
ماءُ ڌيءُ مرشد جي در جي ٻهاري ڏينديونسين ۽ پاڻي ڀرينديونسين.
سائين مرهاڻي ويٺي وظيفو پڙهيو. سو ڪڇيو ڪين. آءٌ ٻه بيٺي
هيس. گهڻي دير پڙهي پڙهي نيٺ آگر سان اشارو ڏنئينم ته ڏيڻڙي
اورتي ڪر. مون سونا ڪٽي ماندان ٻهاريس. سندس منهن ۾ نهاري
ڇوڪارو هنئين. ڇئين — ابا الله ۽ مرشد ڪان پني اسان توکي
هيءَ بشڪ ڪرائي ڏني. سوَ ورهين جي ٿيندي. درگاه جو در
جهليو اڇجا. پولو ڪونه ٿيندس. مونجي اکين ۾ پاڻي اچي ويو.
ٻه رپيا پلاند مان ڇوڙي پيرن تي رکمينس ته ان مان ٻه اٺ آنا
ڪڍي ڪٽي سونا کي ڏنئين. ڇوري وٺي ئي نه. مون هيس ڏک
ته مٽي ٿي نصيب کي پٺ ڏي. سائينءَ مشڪي چيو — ابا،

ميشومن تي ڪهڙي ميار. هنين کي ڪهڙي خبر.'

هن ماچيس جي تيلي هڻي اجهاڻل ٻيڙي وري دکائي ۽ هڻي پٽ کي ٽيڪ ڏيئي سٿولي تي، ويٺي.

'هن مئي الله ماري ياقب جي مون سان عمر ڪاڻ پيئي. ڪوڙه نڪريس سڄي ڄمار جوٽس جي چور تي مون کي لٽيون ڏنيون- جوٽس دادلي سڄو ڏينهن جهنگ پيئي ڦريندي، تنهن کي الفان بي به ڪونه چوندو هو. اعا پل پيئي مونجون اڇيون ٻڇيون، ميون جيڙيون ڪيڏي باقي مون ٿورو چپ چوريو ته ٺا لٺ مغز ۾ — ههڙي تهڙي وات تي هٽين! ڪتا ء رت ڪونه چٽيندا هئا. اهو رت ٽيو مڙسم ويٺو هوندو هو ته رڳو هٿ وجهي به ڪونه ڇڏائيندو هو — ڙي شل ڪا ٻاهه لڳيئن تون هٿ وجهي ڇڏائي ته سهي. ڇي — آءٌ ڪو هن پڙوي سان لڳي پڙوو ٿيندس ڪ! چوندا رن جو بدلو ٿو ڪٽي. هن کي ته هونئين شرم ڪونهي، آءٌ به ان جهڙو ٿي جهـڙ - به - جهـڙ ڏاڙهيءَ - ڏٺيءَ پاءُ جي ڏاڙهي پٽياڻ. بس ڪري ويهه، بس ڪري ڪاڻ ڦتجي پيئي آهين. جوٽس کي اڄ سڀان اهڙي ڪرڀز ڏيئي ڇڏيندس جو پلي ويٺو پها رکيس.

'هاڻ مٺو بي نڪو ڪهڙو نڪ ڪٽي آيو آ. سگ مليس مليس ٻن جهانن نه مليس. مونجي آڱوٺي سور. مون سان ڪئين آ ڇڱايون، جو هن لاڪري پانجي ڏيءَ جنجل ۾ وجهان. هن دشمن تي اکيون ٿيون پونم ته رت تي ٿيون پونم.

'پر هي سڀ رنگ، سڦوران جا آن، جنهن ڏيرم کي ڏيرو ڏيئي پاڙهي سيڪاريو آ. سندس ٻوت سوڻل ڪير ڪونه ٿو قبولي، تنهن کي به ٿي سڀڄ چاوهي، پڻس به ٿو لاڏو ٿئي ۽ آميءَ جا وار به ٿي پيرن هيٺان ڪري. هيڪڙي ڏک سان سڀ مطلب ٿي پورا ڪري. الله، الله جو رسول مطلب پورا ڪونه ڪندس. آءٌ سندس پٽ جي چم مان جتي به ڪونه گهڙايان! ٻوت به ٿو ڏهيس جو مونجي پريءَ جهڙي ڏيءَ تي ڏيانس.'

اوچتو خيال آيس: ’جي ائين ٿي پوي ته!‘ سندس لڱ ڏيئي
ڪانڊارجي ويا. ’پوءِ مونجي ڌيءَ سڱورن جي نمهن ٿيندي. سڱورن
جي موچڙي هيٺ ٿيندي. سڄو ڏينهن ميهڻا ڏيندس، ٺوڪون
هڻندس. پيٽ جي لولي لاءِ سڪائي ماريندس. سڄو ڏينهن
ڳالهائيندس. اڇو ڦلن جهڙو منهن ڪڙهي ڪارو ٿي ويندس، هيءَ
آ مائٽن جي دادلي، سڄي سات جي ڏڄائي. جنهن کي مون ڪان
سواءِ ڪو هٿ جو ٻجو به ڪونه ڏئي، سا هن رن جي رڪ-
رڪائي ڪندي ڪانه، هٽي پاڻ کي مارائي وجهندي. نه مڙس جو
سک، نه گهر جو. جيئري قبر ۾ پورجي ويندي. دشمنيون رنون
مڙي چونديون ـــ آميءَ وڏيون ڪيون هيون سي منهن ۾ پيئيون
آنس. ڏيٺس جا حال هلي ڏسو. اک جي پوچڙ مان پيئي نهاري.
سڱورن تڪ مان ور ڪڍي ڇڏيو آس. جيڪي ويچاريون سوڪيائيون
هونديون سي چونديون: ان رن ڪان ته مئي هئي ته هيڪڙو سور
ٿئي ها. آمي نپٽي، الله ماري، تنهن ڪان نڙيءَ تي گهٽو نٿي
ڏنيس ڪو؟ نه نه، اندو ته ڪونهي. پانجو ٻچو آهيس. آنڊن ڏان
پيئي آهيس. مري ويندو، ائين ڪونه ڪندو.... پر مڙد جي ذات
آ، جهڄهن جو منهن جهلڻ ڏکيو آ، الله ڏاڍو، راج ڏاڍو. خدا
خير ڪري.‘ سندس روح تي خوف جو جبل ڪڙڪي پيو. دل
مروڙجي ويس. بي‌اختيار سندس چپ چرڻ لڳا. ’درس وريا لاڪائي،
الله، الله جا رسول، مرشد سچا، خميسي کي سنئين من ۾ وجهه،
دشمن دفع ڪر، سڄڻ ساهون ڪر، مونجي ٻچڙيءَ کي هن آفت
ڪان بچاءِ. باتشاهه پير، ٿون پڏن جا پيڙا اڪارين، هيٺن جو حامي
ٿئين، هن سير مان اڪارينم. سونا کي سوليءَ ڪنديءَ ڪر،
هن ڪئن ۾ مٺان ڪرڻ ڇڏئينس.‘ گرم گرم لڙڪ سندس ڳلن
ڏان وهندا، نارو ڪري، تهي اچي سندس وات ۾ پيا. هن ڏڪ
اڇلائي، گنديءَ جي پلاند سان منهن ۽ نڪ اگهيو.

انساني دماغ جي مشينري به ڪيڏي نه عجيب آهي. ڌار
ڌار وقتن، وقفن ۽ حالتن ۾ ٿيل، گذريل ۽ وسريل واقعا، ڪنهن

اڻلکي ٻٽڻ ڏهڻ سان ٻجليءَ جي تيزيءَ سان حافظي جي پردي تي اڀرڻ لڳن ٿا ڇڻ ته ڪنهن ڪاريگر فلمي ڊائريڪٽر لکن تصويرن مان چونڊي چونڊي ڪم جون تصويرون گڏ ڪري، ڪا فلم ٺاهي آهي. جن واقعن جي ٿيڻ ۾ ڪي سال لڳا هوندا، سي سيڪنڊن ۾ اکين اڳيان ڦريو وڃن. جن خيالن کي زبان سان ظاهر ڪرڻ ۾ ڏينهن لڳي وڃن، سي دماغ منٽن ۾ سوچيو وٺي. هيءَ اها اڻڊند ڪٿولي آهي، جا نه رڳو لمبن فاصلن کي لحظي ۾ اورانگهيو وڃي پر وقت جي ميرانجهڙين، ڏنڊ ۽ ڪوهيڙي ۾ لڪل واٽن، ختم نه ٿيندڙ سڙڪن، ماضي، حال ۽ مستقبل جي منزلن تان وڄ جي تيزيءَ سان پيئي اچ وڃ ڪري. دماغ سچ پچ ته اها نيڙي (زماني جو سفر ڪندڙ مشين Time Machine) آهي، جنهن جا ايچ. جي. ويلس خواب لهندو هو.

خميسي جي گهر ۾ ان وقت هڪ پيو ٻه ننڍڙو پر تيز دماغ، هڪ ٻي ٻه ذهني ڪل ماضي، حال ۽ مستقبل جي سير ۾ محو هئي. ماڻس جو انومان صحيح هو. سونا ستل ڪانه هئي. ان وقت سڄي ڳوٺ ۾ سچ پچ ڪو سجاڳ هو ته سونا. هوءَ گندي مٿان ڪريو، هڪڙي ٻانهن موسي جي سسيءَ هيٺان ڏيو، ٻي مٿان رکيو، چپ چاپ گنگ ٻوڙ ڪريو، پاسيري ليٽي ته برابر پيئي هئي پر سندس خيالن جي دنيا ۾ هلچل متل هئي. هن سوچيو پئي:

’هيءَ ميڙ مون لاءِ آئي آهي. هيڏو سڄو راڄ مونجي سڱ وٺڻ لاءِ گڏ ٿيو آ. سومار ملئون ٻه آيو آ. هونئن سندن گهر ڪٿي وڃ ته منهن ۾ شور وجهيو ويٺو هوندو. رن تي، ڇوري تي گهي پيئي پوندس — ”اڙي اچا ڳوين مان ڦڙي ڪانه نڪتي آ! فلاڻي ڪيڏانهن ويئي؟ هي ته پنج وٽ! ڪرهر تي ويٺيون مارڪا ڪريو. پنيان ڇورا روئي روئي ساڻا ٿي پيا آهن.“ ڏينهن ڏنهنٽس جليءَ کان لڪائي ٻوڙ ڦري ورتيم ته ڏسي ورتائين. رڙ ڪري، جوڙس کي گار ڏيئي، چيائين — ”تون ايڏهين ويئي

شيل ڪر، پئيان ننهڙين سيبل ڪوابو ويٺي آهي. نهار ڪر ته مڇيءَ جي هيڪڙي ڍينڍي رڌي آ، تنهن تي سڄو ڳوٺ اچي مڙيو آ. هيڏو عيال ويٺو آ، هيءَ ڪنوار ويٺي شڪاوتون ڪري. رنن کي موچڙي هڻڻ وارو ڪونهي، مغز خراب ٿي ويو اٿن."
منهن ڏي ڦري ويس. آءٌ ڦڪي ٿي، ٻوڙ جي وٽي اتي ڇڏي، روئڻهارڪي ٿي وري آيس. اج وڏو معتبر ٿي آيو آ سگهاوتيون ڪرڻ.
"سگ به سڦوران جي پٽ لاءِ ڪرڻ آيو آ! تيئيان سڦوران جو پٽ ڪاوڙ ڪٽي آيو پاٽي پيرڻ، ته رنن کي مشڪري اچي لڳي. جليءَ چوس — ڇورا رمون، ماڻهين مري ويٺي آ ڪ جو تون پيو پاٽي پربن‌ءَ. مٺا، پاٽي ته ماديون پرين! تنهن تي عارب جي ڏيءَ حرمت آهي وڏي حرامزادي چرچائڻ، تنهن پانجي منهن آهستي چيو — آهي به ماديانو پيو وري ڪهڙو مڙس آ، ويل ڏي ڦري پيئي آس. رمونءَ کو ٻڌي ورتو سو ڪاوڙجي ويو. منهن بڇڙو ڪري، ڪنواڻي آلاري چئيس — وات بند ڪل نه ته هٿين تو مونڙو. رنون نه هجن ها ته حرمت کي ماري وجهي. حرمت چئيس — مونڙو وجي ماڻهين ڦڏيءَ جي ٻوٽ تي هڻ، جيڪا پاٽي ٿي پرائيني. مڪي کو هٿندين! سيني رنن اچي ورايس، سو ڦٽ ڦٽ ڪندو ڪاوڙ ڪلهي تي رکي، ڦڏڪ ڦڏڪ ڪندو هليو ويو. جنان مئلمينءَ چيو — سڦوران هي املهہ ماڻڪ الاجي ڪٿان آندو! ڪارو دانگيءَ جهڙو ٻوٽ ڏ و سنهيس. اکيون ٿي ڦريون پييون انس. وري وات جو جهڙو ڪتو. سڄو ڏينهن تو ماڻس کي گاريون ڏئي، توري گهٽي تي موچڙو ڪٽيو بيٺو آ. هن مروءَ کي الاجي ڪير ڏيندا؟ سڦوران جي ماسيءَ هاجر وڏڙيءَ چيو — اما، سڀ الله جي جوڙ آهي. چريا ڪريا به ڪڏي ته ڪين ڇڏبا؟ ان چرئي کي به قسمت ۾ لکيل هوندو ته ڪٿان نه ڪٿان ملي پونديس. سڄو راڄ پيو آ. سڦوران بہ ڏکي بکي ڪانهي. ڏڻ مال جو آهيس. ڪن سچا سون مان ڳاڙها آهينس. الله جي وات ڪانهي.

جنهن کي ڏيندي تنهن کان ونندي. اتي تي اٿو، ڪارو نڪي ڪٿو.

'اما چيو — اڙي ماسي، نالي الله جي هن چرئي گهچ کي ڏيڻ کان ماڻهو ڏيءَ کي کپ جي تونئي ۾ وجهي ٻاهر ڏيئي نه ڇڏي؟ اهڙي سون کي ٻاهر ڏجي. ڪنهن جي ڦٽي آ جيڪا هن چريءَ ٻلا کي ڏيءَ ڏيندي! هاجر وڏيءَ نڪ کي موڙو ڏيندي چيو — مائي ٽوپان ٽوپان ڪر، جيڪي وڏيون ڪن، تن کي وڏيون ڪنڌ ۾ پون. تون به هيءَ ڏيئي ٻجڪو وهاريو ويٺي آهين، سا رڌي ڪيندينءَ ڪ؟ هڏ هڏ جهڙو، چم چم جهڙو. ڪا سيراز مان ڪانه آئي آهينءَ. ضرور ڪنهن نه ڪنهن کي ڏيندينءَ تڏهن پٺيون موسو ٻرڻائيندينءَ. اما، سٽ ڏيئي، گهڙو مٿي تي ڪڻي، چيو — ها ماسي ڏيڻ لاءِ ٻيو سچو راج ڇڪي ويو آ، باقي وڃي رمون خان بچيو آ. ماسي هاجر توکي به شاٻس هجي! وڏي آهين، واڻي تـه سولي ڪيندي وڃ. هاجر وڏڙي پٺيان ٺڪاءُ ڪري چيو — مائيءَ کي مگروڙي ته ڪيڏي آهي!

'ها، سچي! وري مٺو گڏيو ڪين هوم گس ۾! آءٌ ابـا کي ڪيٽ تي ماني ڏيو پيئي اچان ته وڏي نـم وٽ ڏسان ته ٻريان ڪا شيءِ پيئي اچي. نه پانئي مال نه پانئي ماڻهو. ويجهو آيو ته ڏڪي ويس. اهو رمون چندا آڏويل، نڪ جا چوننا ڦاٽل، ور ڪنيل، سچو بدن گپ سان ٻيوت، منهن ٻڇڙو، پنوارڊون، سهڪندو ماندو ٿيندو اچي ويجهو پيم. دپ ۾ سڪڙ پنجي ويم. ٻيرن ۾ چو ته ڪنهن نيهر وجهي ڇڏم! سچي پيئي رڙان! چوم ته هاڻ الاجي ڇا ٿو ٿئي. پر هو ٻيهي رهيو. وڏو وات اڀي، وري بند ڪري ڇڏيائين. اکيون مون ڏانهن ڪري وري هيٺ ڪري ڇڏيائين. هڪڙي ٻه گيت ڏيئي نيٺ چيائين — ٿونا.... ٿونا .... مونڊي ڪنوار ٿيندينءَ؟ چوندي چوندي پگهر اچي پيس. پوءِ ور مان هڪڙي پڙي ڪڍي، هٿ وڌائي چيائين — پان ڪيندينءَ؟ مون کي به ڪا اچي ويئي مت، وٺيو ٿي ڊوڙ وجهان. يڪو ٻڙ. پٺيان هن جي سڏوسڏ — ٿونا، ٿونا، پان وٺيو وڃ! پر آءٌ

ڪٿي ٿي ٻڌان؟ اِکِيُ سگهي اُٿي پڳيس. ڪنهن مهل وڃيم ٿو پير ڏُسڙ ۾ ترڪيو، تا وڃي هيٺ ڪريس. پريان ڪسون، عوٿو ۽ حيات چورا حرامي ٻڌا هئا، سي اچي ڪِيل ۾ ڇُٽا. ڇگو ٿيو جو رمون پويان ڪونه ٻڙيو. نه ته ڪر خوار ٿي مران. عوٿوءَ مستي ڪري، ڪنگهڪار ڪري چيو — ڪمون، ٻُربل! ڪمونءَ وري البيلو ٿي پڇيو — ڪٿي؟ -- انڌا، ڏسين ڪونه ٿو؟ هوءَ ڪانه واڍوڙ جي ڪري پيئي آ؟ -- اڙي ها، اها ڦلپٽائين، ملوڪڙي ٻربل ٿو چئين؟ پڪي لاجواب آهي. الائي ڪيئن ڪريو؟ -- بس قسمت! عوٿوءَ ڏاڍي حرامزاديءَ سان چيو.

مون کي هڪڙي ڦڪائي، پيو ڏک جو سور ۽ مٿان هنن حرامين جون ڪِلون. ڪپڙا ڇنڊي، هٿن گارين جا دس ڏيئي وڃي گهر نڪتيس. وڏا حرامزادا آهن. ٽيئي ڄڻا پاڻ ۾ صلاحي آهن. سڄو ڏينهن وانجهڻ لئيون هٿن ۾، ڇيڇاٽي بوٽ چرچر ڪرائيندا مڇون وٽيندا، اڏيون پٽڪيون ٻڌيو، سينڍيون هڻندا پوڻن. ٽينيان ڪوهر تان پاڻي پريو پيئي اچان ته ٽيئي منهن ۾ گڏجي ويم. آءٌ گهڙي تان ٻلاند وجهي، ڪنڌ هيٺ ڪري، وات ۾ گنديءَ پاند وجهي، پاسي تان مٽيس ته انهيءَ ساڳي عوٿو وٺي داڻهن ڪئي — نانگ! آءٌ سڄي ڏڪي ويس، گهڙا ٻنهي ڪِرڻ تي هئا. حيات پڇيو — اڙي ڇا ٿئي؟ -- نانگ ڪائي ويم! ڪمون ٻوڙي آيو. ٽئي ڄڻا پيا نانگ نهارين. ته ٿو عوٿو رڙ ڪري چئي — ڙي هو ڪونه ٿا واسينگ نانگ ڏسو؟ اتي وڃي خبر پيم ته مٿئي مون تان ٿي رونشو ڪيو. آءٌ منهن ۾ سونڊ وجهي ويس هلي. گهر اچي ڪِلي ڪِلي پيٽ ۾ سور پئجي ويم. حرام ڪو مٿئن ڪي منهن تي سر هو. آءٌ سڄي پڇي وسهي ويس ته ويچاري ڪي نانگ ڪاڏو آهي. ڪيندو ڪنهن ڏينهن مٿن کي نانگ، جي اهڙا افعال هوندن ته. پر آهين نياڱا ٽيئي ملوڪ. عوٿوءَ جي اکين ۾ ته الائي ڇا آهي، جو نهاري ٿو ته ماڻهوءَ جي دل کي الاجي ڇا ٿيو وڃي. وري کلندو ته سنهڙا موتين جهڙا ڏند اهڙا ڏهندس،

جو ڳالهه ڪانهي. امان چئي ٿي ته ڪاڪا ياقب واري ڏڳي جو ٻه انهن ڏنهي ۾ شڪ آهي. هوندا اهي، ٻيو ڪير هوندو؟ چون ٿا ته آڏيءَ ڏائين مسيت ۾ ويٺا مولود پڙهن. پوئينءَ رات جنهن جو ڏڳو ڏور ڏسن، سو ڪٽيو ٽين پهرا. ٻچار ڪوسو ڪهو سڄي ڏو ڏنهن ڪي ڏيو اچن. مٽن ڪي ٻپ ڏي ڪونهي. راتين جو پيا ڏڪا جهلين. ٻرن پٽن ۾ ٻگهاڙ پيا هلن. هٽي ڪنهن ڏينهن ڪو ٻگهاڙ ڦاڙي رکين ته! سندس تصور جي اکين اڳيان سچ ۾ ٻيل ٽي لاشا اچي ويا، جن کي ڪارن، ٻجر ٻگهاڙن پٽي رانبوٽا هٽيو چيريو ڦاڙيو. سندس ٻدن ۾ سياڙڙا پٽي ويا. يڪدم چپن ۾ ڪلمو پڙهيائين، ۽ دل ڏي دل ۾، اهڙن موقعن تي ٻين وڌان ٻڌل اکر اچارڻ لڳي — ’خدا شل جڳ جهان جو خير ڪري.‘

ايتري ۾ ٻاهران ميڙ مان وڏي ڳالهائڻ جا آواز سندس ڪنن تي پيا. ڪو ڪهري، ڪاوڙيل ۽ ڌمڪائيندڙ آواز ۾ چئي رهيو هو، ”ڙي خميسا خان هيٺ ٽي ويهه، هيٺ! گهٽو گهٽو ڪندين ته ٻه ڪٽي راڄ کي مان ڪونه ڏيندين. گس ته ڪونه جهليندين؟ ايڏو تڪو ڪو پيو ٿئين!“

سونا سڃاتو ته آواز عارب جو هو. کيس ياد آيو ته پٽس چوندو هو ته ’عارب ڳالهائڻ ۾ جهڙو ٻگهاڙ. ماڻهوءَ کي ڳالهائڻ ۾ ٻڌي چوڙ ڪري ڇڏيندو. چرڻ ڏي ڪونه ڏيندو. عارب جنهن جو پاسو ورتو تنهن سمجهه ته آ پڇيو ميل ماريو. جو عارب سان اٽڪيو، تنهن سمجهه ته ٻه منهين ٻلا تي پير رکيو. پينسان آهي ٻکيو پانگ، پر راڄ ڳوٺ جي ڳالهين ۾ چو ته ڪر شينهن پيو گجي.‘

”تڪو ڏون ڏو ٿئين ڪ آءٌ ڏو ٿيان.“ خميسي هيٺ پيرو ٽي چيو.

”ڏوڪي چڱائي جو ڏو چئجي ته سڪ ڏهو وڃين! ميان، ويهي سمهندين، ٻيهي ڪونه سمهندين. الله ڏاڍو آ راڄ ڏاڍو آ. هيڪڙو ڇٽو مور ٽي ڪونه ٽلندين.“

”ڀي جوڙس جا آهي!“ اهو ياقب جو آواز هو. عارب هڪل ڪري چيس، ”ڙي ياقب، وات بند نه ڪربن!“

”پڙوا، پڙوا ڪرين ٿو موچڙن لاءِ“ خميسي ٽپي ڪاڙهو ٿي چيو، ۽ ٽپ ڏيئي پاڙس تي اُٿيو. جانوءَ چڪي ٻانهن کان جهلي وهاريس، ”ميان فقير ماڙهو ٿيو ماڙهو. خواري ڪٽي پڌي آ نا! ملڪ نه پاڻ تان ڪِلايو. دنيا ۾ ٻيا به يار آهن ڪ رڳو آئين آهيو؟“

”اي پر هن کي به ڪو چوڻ وارو آهي؟ سچي راج کي گهٽ ڪري جوڙس جي پٺيان پيو نچي.“

”جوڙس ماڙهو ڪانهي ڪَ؟ اها به اسان جي پلي پيئي آ. لچ پولڙي کي به مٽي آهي. ضرور گهر جو پاتي آهي. ان جي ڳالهه به پڌي ته ڪو ڏوهه ٿي پيو ڪَ؟“

”پر ميان فقير ڏسين ٿو ته....“

”ياقب خان، اسين ڏکي توجا ٽڪن ورتل ڪين آهيون. جي پاڻين سان پڙتو وجهٽو هوءَ ته اسان کي ڪو ٿي آندئي؟ اسين هلون ٿا. هاڻ تون ڄاڻين، پاڻين ڄاڻي. وڃي جنب ڪڇيءَ ۾ وجهي پڌي مروا“ عارب ڪاوڙجي، پٽڪو ڪٽي، ٽپ ڏيئي اٿي لڳو. حاجي جمعو جو هيستائين مات ۾ هو، تنهن ٻانهن ۾ جهلي چيس، ”قسم اِني جو اٿيو آهين.“ عارب گهٽيون ستون ڏنيون پر حاجي جمعو ڪنئس زوراٿو هو، سو لوه ڪري ڇڏيائينس. عارب لاچار ٿي، وري وهندي چيو، ”پٽيان ڏچرپو ڪٽي پڌون آ. هِن کي پٽڪو لاهيو، هُن کي لاهيون، هُن کي لاهيو، هِن کي لاهيون. هڪڙو وڏو ماڻهو ٿيئي ته پيو ڪٽي گهٽ ٿئي. هي پٽي زمين ڪان مٿي! اسان به عمر فيصلن ۾ آندي پر هڙو رنگ ڪتي ڪونه ڏنوسين.“

حاجي جمعي ڪِلي چيو، ”عارب، هيءَ پڇري ڳري آهي. ابا مرهاتو ڳالهه ڪندو هو ته سومرا ۽ سانڊ وڙهيا پاڻ ۾. شاديءَ

۾ لٺ لڳي، ٻنهي پاسي مڙس ڦٽجي پيا. تڏهن راڄ هئا، مڙس به هئا. ههڙي سچ ڪانه هئي. فرياد ۽ ڦڏي جي ڳالهه به ڪانه هئي. فيصلو رکيئون. وڏيرا ۽ نڏيرا آيا. ڳالهيون ٿيون. ٻنهين ڌرين تي رکيئون ڏنڊ. پنج پنج سو رپيا. جيڪي پاڻ ۾ وڙهيا هئا، تن کي اچي ٿي پٽوتاڙي، سي لنيڙن کٽي وڏيرن تي بيهي ويا. چي 'آن جي هتان گهڙي هتان اکتي. مئاسين به اسين، ڏنڊ به ڏيون اسين.' ڦٽ مارئون ٿي. راڄ اٿيا تن وڏيرن بيهي کي ڇڏايو!" حاجي جمعي جي گهاٽي، دکهي، اچي سونهاريءَ تي هڪ ڪشادي مرڪ ڦهلجي ويئي ۽ سڀ کلڻ لڳا. "سو پاڻ به جي گهٽي گهٽي ڪنداسين ته متان اهو حال نه ٿيئون!" هن هلڪو خوشطبعيءَ وارو ٺهڪڙو ڏيئي چيو. هو کلڻ مهل ڏاڍو وڻندڙ لڳندو هو. هڪڙو ڏند آڇو هوس پر اهو ان مهل پاڻ کيس وڏيڪ دلڪش بنائيندو هو. ڪن ڪان پوءِ سندس چهري تي پرخلوص ۽ بزرگانه گنڀيرتا ڇانئجي ويئي. هو ڪانپ ڇڪي ٻڌي، سڌو ٿي ويٺو: "ابا خميسا، ياقب، اسين آڇا دشمن ڪونه آهيون. هي جي هيترا يار مڙي گڏ ٿيا آهن. سي اوهان جي ڏاهپ لاءِ آيا آهن، ڦٽائڻ لاءِ ڪونه آيا آهن. راڄ جي مرضي آهي ته آنجي گهر مان گدڙ ڪڍي، آنکي کيرکنڊ ڪري ڇڏيون. هيڪڙي ابي جا پٽ آهيو. لٺ هٿي پاڻي جدا ڪونه ٿيندو. صبح جو آن مان ڪنهن کي ڪنڊو لڳندو ته جهڙو آنکي سور ٿيندو تهڙو ٻئي ڪنهن کي ڪونه ٿيندو. رت دانگيءَ تي به وري پوندو. اسان جو آن ۾ نڪي اچي نڪي وڃي. سيڪو پانجي گر پيو ڪنهي. پر ڏسون ٿا ته هو هيڏانهن پوٺ ويڙهيو پيو هلي، هو هوڏانهن پٺ ڏيو هلي. هي هُن جي ڳلا پيو ڪري، هو هِن جي. اها ڳالهه اسان کي نٿي وڻي. ڦٽائڻ وارا گهڻيئي آهن، ڏاهپ وارو ڪو هيڪڙو هوندو.... اسان تي جو چڱمڙسيءَ جو بار راڄن رکيو آ تنهن جو خيال ٿيئون. سيڪو اسان کي چوندو ته 'ڙي فلاڻا، تون ويٺو هوئين، توکان ايتري به ڪانه پڄي، جو رکو هي

ابي اما جا پٽ ٺاهي ڇڏين!‘ تڏهن هلي آن وٽ آيا آهيون، نه ته گهر کان واندو ڪير ڪونهي!“

سچي ميڙ تي سنجيده خاموشي ڇانئجي ويئي. سڀني جون تحسين ڀريل ۽ تاڪيد ڪندڙ نگاهون وڏيري ۾ هيون. عارب جي چالاڪيءَ جي هاڪ هئي، پر وڏيري جمعي جي ڳالهه ۾ جو تاثير هو، جيڪو خلوص، پنهنجائپ، همدردي ۽ ڏکي نظر هئي، سو ويٺلن جون دليون پگهرائي ڇڏيندو هو.

”خميسا، ادا تون وڏو آهين، سرهال آهين. سڀڪو توکي چوندو. توجي جيڏري ياقب کي ڪير به ڪونه چوندو. راڄ ٻنهي جون ڳالهيون ٻڌيون. ياقب توجون چوريون ڪرايون، توکي ڇڏي وڃي ڪانڊيري جو ڪاچ ڪاڏائين، آها چڱي ڪانه ڪيئن. ڪير ڪٿس شاٻس ڪانه ڏيندو. ٻچڙي کي سڀڪو ٻچڙو چوندو، چڱو ڪير ڪونه چوندو!“

”ها، ياقب ته ڏاڙيل آهي!“ ياقب پڙ پڙ ڪري، پنهنجي منهن چيو.

موسي ڏونٺ هٽي آهستي چيس، ”هاڻ جهل وات.“

”اي ڪنهن وچ ۾ ڳالهائي ڪيو؟“ عارب ڪرڙي نظر سان ياقب ڏانهن نهاري پڇيو.

”ڪير ڪونهي. ها، حاجي تون ڳالهه ڪر!“ موسي چيو.

”مون تي چيو ته ياقب کي چڱ مڙسيون ڪونه ڪيون آهن. سڀڪو پيو ڏسي، انڌو ڪير ڪونهي. پر آءُ به ابا خميسا توجو، موجو ڪونهي. ٻچڙو آ ڪ چڱو. جهڙو آهي تهڙو، اڄ به توجو، سڀان به توجو. صبح جو شل هيٺري ڇهنبڙي نه پويس، سڀني کان اڳ تون لٺ کڻي بيهي رهندين. اسان کي چوندين، ’پيڻ .... پڇي پري ٿيو. مونجي ابي جي پٽ جو ڇو ٿا نالو وٺو.‘“

هن هلڪو ٽهڪ ڏنو. سچي ميڙ ۾ پڙيرائيءَ جي پڙ پڙ ٿي ويئي.

”ها سچي ٿو ڪري“، عارب ٽيڪو ڏنو.

وڏيرو وري گنڀير ٿي ويو: ”هيڏو ملڪ خدا جو آهي، سڀ چڱا مڙس ٻه ڪونه هوندا. سڀ ٻچڙا ٻه ڪونه هوندا. پنج چڱا ته پنج ٻچڙا ٻه هوندا. ٻچڙا ٻه ڪڏهن ڪونه ڇڏيا آن. اِنهن کي ٻه سڌاربو، سيکت ڏبي، ماري مڃائي وري ٻه پانجو ڪبو، تڏهن ٺيڪ پاس ٿيندو. ياقب ٻه گهڻو ٽڙدو ڦٽڙيو، ٻچڙايون ڪيئن. توسان وڙهيو. پر راڄ مان ڪنهن ٻه پاسو ڪونه ورتس. سڀني چيو ’ٻچڙي ٿو ڪري‘. نيٺ هاڻ نڪ پٽ سان لڳو آس. ڏٺئين ته ابي جي پٽ کان سواءِ نيٺ ڪين سرندي. تڏهن يار وٺي پالوَ گِرِي، تو وٽ اچي پيش پيو آهي. هاڻ وٺين ته مٿي ۾ مٽي وجهينس، موچڙن جي ڪنڍي ڪنڌ ۾ وجهينس، گڏهه تي چاڙهينس. وٺين ته يارن جو آيو سڃاڻي، معافي ڏيئينس. جيئن وڻئي تيئن ڪر. اسان کان يار ايتري پڇني، پريان توجي آ خوشي.“

عارب ٺهه ٺپ هڪل ڪري چيو، ”اڙي ياقب، اڃا معتبر ٿيو ويٺو آهين؟ اٿي پاڻي کي پٽڪو لاهي گراٽڙي وجهه.“ ياقب ڪجهه دير ڪئي، ته جانوءَ پٺيان ڌڪو ڏيئي آهستي چيس، ”ڙي اٿي.“ ياقب ڦڪو ڦڪو ٿي اٿيو: ”ادا مونجو پيءُ آهي. هونئين اچي ماڻهن جي چوڻ تي لڳي ايئن ٿيو آهي.“ ائين چئي پٽڪو لاهي ڪٺي خميسي جي پيرن تي رکيائين.

”ماڻهن جي چوڻ تي آءٌ لڳو آهيان جان تو حيا ڇڏي آ؟“ خميسي پٽڪو پيرن تان ڪٺي مٿي ۾ وجهندي چيو. هڪ لحظي لاءِ ٻنهي جون ٻانهون هڪٻئي جي ڳلي ۾ هيون. خميسي ڪاٻي هٿ جي ترِيءَ سان پنهنجي آلين اکين کي مهٽيو. ٻنهي ايئن ڏيکارڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي جڻ سندن دلين ۾ هڪٻئي لاءِ اجهل چڪ ڪانه پيدا ٿي آهي، جڻ هڪ لحظي لاءِ هو وري ننڍڙي هوندي وارا سدائين وڙهندڙ، سدائين پرچندڙ، ڪمون ۽ ياقو ڪونه بڻجي ويا هئا، جڻ ڪين پنهنجي انهيءَ احساس تي ڦڪائي ڪانه پئي ٿي، جڻ پنهنجي آوازن جي سختيءَ، کهرائيءَ ۽ بي پرواهيءَ ذريعي درحقيقت هُو پنهنجي دلين جي نرمائي ۽

ڪمزوريءَ تي پردو نه پئي وڌو، ڄڻ ڪجهه به نه ٿيو هو. ٻنهي هڪٻئي جي دل جي ڳالهه سمجهي ۽ ٻيئي جسماني توڙي ذهني طور جدا ٿي هڪدم پنهنجي پنهنجي مقرر ڪيل جاءِ تي وڃي ويٺا.

خميسو سوچڻ لڳو: ”هن بي شرمي، بي حيا، يا عمر سنئين اوڙ ڪانه ڏني. مون کي پاءُ ڪري ڪونه سمجهيائين. دشمن ڪري سمجهيائين. ابا مري ويو ته مون اولاد ڳا ڪري سانڍيس. ابا مرحاتو مرڻ وقت چئي ويو — ’ڪمون، پاڻي پاڻو پرتو آني. اونرو، اوڏو آهي، تنهن ڏانهن مٿان نهارينءَ. پاڻ ڏانهن نهارج، مون ڏانهن ۽ ماڻهن جي مڙهه ڏانهن نهارج، هن نياڳي جو هيڏو سارو سور آهه: ابا، مائٽ کي آهي لعنت، اولاد جيئن ڪريل، تيئن مائٽ کي مٺو. بي-مٽيو سدائين جدا ڪم ڪري. الله ساڃاءَ ڏيندءِ. ابا، وڏا، توکي آن، مون عيبدار جون دعائون. الله الله جو رسول ڪندو ڪنهن جو موٿاج ڪونه ٿيندين، ٻيا موٿاج ٿيندي. دنيا جي ڇوڻ تي مٿان لڳهين. ٻيو ڪٿي سٿر سون ٿي پوئي پر پاءُ ڪونه ٿيندو. ابا، پار، يار آهن. اهڙو بي-ڪمون تو ڏسينس، پر جتي اهو ڪم ايندي اتي ٻيو ڪونه ايندي. هن جو وار وار پرتو آني.‘ وبچارو ابا!“ ڪيس پٽس جو سانورو، گهنج گهنج پيل پر ڏيادار چهرو اکين اڳيان تري آيو. ڪيس ياد آيو ته مرڻ وقت جڏهن هن چيو هو — ’ابا هاڻ پرتا ڌٽيءَ ڪي.‘ تڏهن سندس ڏرا ڏنل اکين ۾ پاڻي ائين ڏکيائيءَ سان تري، آهستي آهستي، اڻ-لکي نموني سنجري آيو هو، جيئن ڪنهن قتل ڪوهه ۾ پاڻي ڊڪ ڊڪ ٿي، آهستي آهستي گڏ ٿيندو آهي. ڪيس اڄ به چٽيءَ طرح ياد هو ته انهن گنڀير، سمجهو ۽ باوقار اکين کي لڙڪن ڳاڙڻ کان به محروم ڏسي، ڪيس زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو پٽس تي، جنهن ڪان هو سڄي عمر ڪڙ ڪائيندو هو، قياس آيو هو. اهڙو قياس، جنهن ۾ شرم گڏيل هو. پٽس جهڙو مڙس جنهن حياتيءَ ڪنهن کي ڪنڌ ڪين نه ڏنو، سو هيئن ننڍين ٻارن وانگر بي حال، سڪل ڏوٿ ۽ لاچار ڏسي، ڪيس ائين لڳو ڄڻ هو ڪا اگهاڙي،

نہ ڏسڻ جهڙي شيءِ ڏسي رهيو هو. کيس ياد آيو تہ پٽس جڏهن سندس ڪمن تي گهڻو خوش ٿيندو هو، تڏهن سونهاريءَ تي هٿ ڦيري چوندو هو — 'سونا، شيشا پاشا آهن، ڪير مرن، ڪير جيئن؟ پر ڏسج ويئي، جڏهن تڏهن هي خميسو پينسان مڙس ٿيندو. باقي اهو چوٿون ياقو، جنهن کي سچو ڏينهن پٽي پڌايئنءِ، سو ڏالو رڳو پرايون دانگيون چٽيندو. گندي ڪلهي تي ماني راڇن تي، الوڙي واهي. هن کي رڳي گهوم ڪپي، ڪرچي ڪپي، بازار جي چانهہ ڪپي. باقي ڪم جو چوندس تہ چوُ تہ ڪر تيز تپ وٺي ويندس.' ماڻس بناوتي ناراضگيءَ سان چوندي هئي — 'نالي الله جي، هاڻ خميسو خميسو ڪري، چوري جو اپاري مٿو نہ ڪيو. خميسو بہ پڙهيو پيو اني. ٿيو ڏينهن چوآس — ابا، مال آڻائڻو آ، وچي ڍنڍ مان چڪ هٽائي اچين، تہ لٺ کنيو ٿي بنهہ ڪٽينم. ڏاڍو ننگ پريو آ.' ائين چوندي هوءَ گهڻو سنجيده ٿيڻ جي ڪوشش ڪندي هئي. پر، پٽ جي هن واجبي تعريف تي هوءَ پنهنجي خوشي لڪائي ڏي ڪانہ سگهندي هئي. کيس ياد آيو تہ ننڍي هوندي پاڻ مال چاريندو هو. شام جو موٽندي ڪانين جي پري ڪريو، کنيو ايندو هو. رات جو مال جي دونهين وجهي، ڏهائي ڪري، ڪير وڪڻڻ ويندو هو. ياقو رڳو ڳاٻا چارڻ ويندو هو. پر اتي ڳاٻا ڇڏي ملهون پيو وڙهندو هو ۽ اتيءَ راند پيو ڪندو هو. ڳاٻا موقعو ڏسي پچيو اچيو ڳئن ۾ پوندا هئا ۽ هو جيسين ٻوڙايو ٻوڙايو، هڪڙي کي جهليندو هو تيسين ٻيا ڏاڍي ويندا هئا. شام جو پٽس جي ٻپ ڪان ٽڙڪڙ ۾ لڪائي ڳئون ڏهي، ڪٽل ڪير جيترو پاٽي بخاريءَ جي مٽيءَ مان وجهي، پٽلي پري گوپال جي هوٽل تي ڏيندو هو. گوپال ڪير چڪي چوندو هو — 'پروا، پرهين جي بادشاهي ڏني اٿيئي، جو روز روز هي پانريءَ جو گهرو پريو اچين. وچي رستي تي هاري ڇڏ.' ڪڏهن چوندو هو — 'ازي شرڪاري ڊگلي کٽي اچو تہ ڪير تپاسيون. پلي پرو جيل ڪائي؟' اهڙي ڏينهن تي گوپال هميشه کيس پئسا ڪونہ ڏيندو هو ۽ چوندو

هو، — 'ٻچ ٻچ! وڃي پڙهڻ کي موڪل.' پوءِ پڻس ڪيس ٻوڙيندا، لعنتون ڏيندو هو، موڇڙا آلاريندو هو. ماڻس وچ ۾ پوندي هئي ته اها گاريون ۽ ڪڌڙيون لتون کائيندي هئي. هوءَ ياقوءَ کي الائي ڪٿي لڪائي ڇڏيندي هئي. هو پاڻ آڏين ٽاڻين منهن ٽاري گهوٽ ۾ پيو ڦرندو هو. ان رات ڪوبه پٽ جي پڇا ڪانه ڪندو هو. ماڻس، ماسي ڦتح وٺان وٽي آن جي آڏاري آٽي لڪائي چاڙهيندي هئي ۽ سيڻي کي ماٺ-مٺيءَ اڏ اڏ پاٽ رُکي پٽ جي ڏيندي هئي.

پڻس هر هر چوندو هو، 'هي ماءَ ... ياقو ڪيڏانهن لڪي ويو؟ ڪڍنس ٻاهر ته اوجهه ڪڍانس.'

وڏو ٿيو ته ڪنهن جي ڳابي جو مائينڊ ڪولڻ، ته ڪنهن جي ڳئون جو ڇڙو ڪولڻ. رات جو ٻين ڇورن سان ڳڏجيو ڪڪڙيون ڇورائبو، ٻڇي ڪاڻي جي گهر ۾ رڏيو پيو ڪيندو هو. پوءِ اڇي ٻڪرين ۽ رڍن جي ڦرن ڪٽڻ تي پيو. پڻس پرتيون پري پري ٽڪو، سو هڪڙي ڏينهن گهر ۾ در بند ڪريو اچيو ٿو وٺيس. اهو ڏينهن، اهو شينهن، وري ياقوءَ ڪنهن جو سڱو به ڪونه ڪنيو. خميسي کي اڄ به چٽيءَ طرح ياد هو ته ان ڏينهن ياقوءَ جون دل ڏاريندڙ رڙيون ٻڌي هن جو رت ڦري ويو هو ۽ مارڻ وارو جي پڻس کان سواءِ ڪو ٻيو هجي ها ته خميسو اڦٽ ماري ڇڏيس ها.

پوءِ خميسي شادي ڪئي. ياقوءَ شادي ڪئي. پوءِ ڪيڻن ياقو پاڻس کان ڌار ٿيو، راڄ ۽ مولوي ميڙي، ڪانئس اباڻي مڏي ورهائي ورتائين، ساهرن جو پاسو وٺي خميسي کي ڇڏي وڃي پٽ ڪاڏائين، سندس ڇوريون ڪرايائين. اهي سڀ ڳالهيون خميسي جي دل تي لڪيون پيئيون هيون. جڏهن به ياقوءَ جي ڳالهه نڪرندي هئي، تڏهن هو چوندو هو، 'ان خنزير جي مون وٽ ڳالهه نه ڪر!'

پر اڄ جنهن مهل ياقوءَ لاچار، ڦڪائيءَ سان، هٻڪندي، پٽڪو لاهي سندس پيرن تي رکيو هو ۽ چيو هو، 'مونجو ته

پئي آهي....‘ ان وقت حافظي جي اسٽيج تي هڪ ٻيو، نرالو، پنهنجو، پيارو، اصلي ياڳو نمودار ٿيو هو. هي اهو ياڳو هو، جيڪو ننڍي هوندي ڇورن سان وڙهندي جڏهن نه ڦٻندو هو تڏهن روئندي چوندو هو، ’آءٌ وڃيو ٿو ادا کي ٻڌايان ـــ ادا، ادا! مون کي عارب پٽر هنيا آن.‘ جيڪو ڇورن کي چوندو هو ـــ ’ڇورا ٻچو ته ڪيئن ۾ هلي ڪڍون. هتي ادا ڏسندو ته ماريندو.‘ ڪيس گهڻو زمانو اڳ جي هڪ شام ياد آئي. اکين اڳيان هڪ مڇن جي ساوڪ وارو، پريل، مضبوط ۽ آڪڙباز نوجوان آيس، جنهن کي ان شام جو کوهر تي ڪاوڙجي، سيني جي اڳيان، منهن تي مڪ هٽي ڪيڍي هئائين، نوجوان جو منهن ڪاوڙ وچان ڳاڙهي جهڙو ٿي ويو هو. سندس اکين مان چڻيون پڙڪي اٿيون، منهن وٽجي سٽجي پيانڪ ٿي پيو. ائين ٿي لڳو ته اجهو ٿو ڇيتي وارو ڇال هٽي پاڻ کان ڪمزور خميسي کي ڳچيءَ ۾ جهلي زمين تي ڦهڪو ڪرائي. هن جا هٿ، ٻانهون ۽ بدن ڏائجي، سيٽجي، ڇال مارڻ لاءِ تيار ٿيا. خميسو پاڻ بچائڻ لاءِ هٽڻ تي هو. اوچتو، اک ڇنڀ ۾، الائي ڪيئن، الائي ڇو، نوجوان جا هٿ، ٻانهون، سڄو جسم ساهه ڇڏڻ لڳو. سندس اکيون هيٺ ٿي ويون، ڇپ ٽڙڪڻ لڳا ۽ اکين تي آهستي آهستي آلاڻ جي چادر پئجي ويئي. هو پٽ تي ڦهڪو ڪري ويٺو ۽ ڪنڌ مونن ۾ هٽي سڏڪا ڀرڻ لڳو. پٽ تي گرڙي هارياءين، رڳو رت. ڏک مهارن ۾ لڳو هوس. جڏهن خميسي وڃي ڀاڪر پائي اٿاريس ته روڏي ڇيو هئائين ـــ ’ڇڏ مون کي.‘ ٻئي ڏينهن خميسي کيس هڪجيڏن کي چوندي ٻڌي ورتو ـــ ’ادا هو، جي ٻيو ڪير هجي ها ته....‘ ’ادا ـــ ادا ـــ ادا!‘ ڪيڏو نه پيارو لڳندو هو اهو لفظ خميسي کي! هي اکر اهي ماکيءَ ڦڙا هئا، جي سندس خشڪ زندگيءَ جي ڪڙاڻ کي دور ڪندا هئا. ڀٽس ڀلي کيس دٻائي، گوپال ڀلي کيس ڏگليءَ جا دڙڪا ڏئي، وڏيرو جمعو ڀلي کيس ’ڙي ڇورا خميسا.‘ ڪري سڏ ڪري، پر هو به ڪنهن جو ادا هو، وڏو هو، ادب جي جاءِ

ھو. ڪنهن کي مٿس فخر هو، سندس واسطي عزت هئي، ادب هو، احترام هو. کيس به ڪي خاص حق هئا. هو هڪڙي ڏاڙهيءَ-ڏٺي جوان کي، جنهن کان دنيا ڪن هڻندي هئي، بي پرواهيءَ سان ’ڇورا‘ چئي سڏي سگهيو ٿي. ’ادا — ادا — ادا —‘ ماڪيءَ کان به مٺا لفظ. هيترن سالن ۾ ياقوءَ ٻنهون سڀ نالائقيون ڪيون هيون، کيس نقصان رسايا هئا، سندس راڄ ۾ گهٽتائي ڪرائي هئي، پر کيس ساڻهون ڪونه ٿيو هو. هينئر وڏپڻ ۾ به جڏهن خميسو ڪاوڙجي چوٽ ۾ گار ڏيئي، مٿس آلر ڪري ايندو هو تڏهن ياقو رڳو ايترو چوندو هو، ’اي، هاڻ نهيو، نهيو. منجهين آهي ڪچاڙو؟ ٻين کي رونشو ٿي ايندو هو. ڪي خميسي کي جهليندا هئا. ڪي ياقوءَ کي اک هڻي مٿس ڪوڙو رعب رکندا هئا. ڪي پريان ٿي پيا چوندا هئا، ’وٺ پيٺيان جا پٽ! چاچا خميسو ڪاوڙيو آهي. اڄ ماما ياقب جو خير ڪونهي.‘ وڏا، هڪجيڏا چوندا، ’يلي پيڻ ... کي سڏاري. رڏي سڀ ياقب ۾ آهي.‘ پوءِ سڀ کلي وجهندا هئا، سواءِ خميسي جي. هو کلي، ياقب تي پنهنجو رعب گهٽ ڪيئن ڪري؟

اڄ، هيڏيءَ دشمنيءَ هوندي به خميسي کيس پريءَ ڪڇهريءَ ۾ گار ڏني هئي. ’پڙوا‘. ڪيڏيءَ نه حجت سان، ڪيڏي نه لڪل پيار سان، ڪيڏي نه فخر سان هن اها گار ڏني هئي ۽ چڻ ته ياقوءَ به ان جو مطلب سمجهيو هو ۽ ائين سهي ويو هو چڻ ته کيس ڪو انعام مليو هو!

هينئر جڏهن سندس دل ۾ هڪ گهرو روح تي ڇانئجي ويندڙ سڪون ۽ اطمينان هو ۽ جڏهن هن کلڻ چاهيو ٿي تڏهن به گنڀير هو....هو وڏو پاڻ هو.... ۽ پوءِ راڄ اٿي ويو ۽ هو گهر آيو.

هن ٻاڪس جي تيلي هڻي ڏٺو. آمي هنڌ ۾ ستي پئي هئي. هن کي خبر هئي ته هو جاڳي پيئي ۽ ان انتظار ۾ آهي ته خميسو کيس جاڳائي خبرون ٻڌائي ۽ اڃا هو يعقوب سان پرچاءَ جي ڳالهه ڪري مس ته هوءَ ڏاڪا ٻڌي مٿس چڙهي وڃي. کيس

اها به خبر هئي ته جي نه اٿاريندو سانس ته پاڻيهي ڪو نه ڪو بهانو ڪري اٿندي ۽ سوالن جو وسڪارو لائي ڏيندي. هو آهستي اوندهه ۾ سنڀاليندو، آميءَ کي اورانگهي، پنهنجي پاسي اچي ليٽيو. هن ٻي ڀيرڙي ڪڏي دکائي. هتي پهچي کيس محسوس ٿيو ته هو هميشه جيان ڪمزور ٿي ويو هو. کيس شايد نه پرچڻ گهربو هو. هن ويچاريو — 'ياقوءَ کي هينئر معافي وٺڻ جي ڪابه ضرورت ڪانه هئي. کيس سڦوران جي ڏيءَ جو سڱ کپي، تنهن لاءِ منهنجي ڏيءَ جو بدو کپيس. وڏيرو جمعو ۽ عارب کيس پڙهائي وٺي آيا آهن ته هينئر سنئين سڌي سڱاوتيءَ جي ڳالهه ڪبي ته ڪم ڪونه ٿيندو. تنهنڪري ڀورين هلي پيش پئو ته پوءِ خميسو راڄ کان ٻاهر وڃي ڪونه سگهندو.

'وڏا ٽپتائي آهن!' هن ٽڪ اچاليندي دل ۾ چيو، 'چڱو، ڏسان ته ڪيئن ٿا مون کان سڱ وٺن.' هن پاڻ کي تسلي ڏيڻ ۽ پنهنجي نظر ۾ پنهنجي عزت برقرار رکڻ لاءِ چيو، پر اهو احساس دل تان لاهي ڪين سگهيو ته کيس بيوقوف بڻائي ويا آهن.

ٽي مهينا ماڪ ٿي ويئي — پوءِ نيٺ هڪڙي ڏينهن ياقب پاڻ ٿي ميڙ ڪئي. "ڪاڪا جوسب ڳالهه ڪندو هو،" عارب ختاب ۾ گڏيل راڄ جي وچ ۾ ڳالهائيندي چيو، "هيڪڙو شخص هو، سو قسمت سانگي پنهنجو پٽ ۽ ننڍو پاڻ وٺيو ٻيڙيءَ ۾ چڙهيو پئي ويو، وات ۾ قضا الاهيءَ سان اچيو ٿو طوفان لڳي. ٻيڙي اچي ٻڏڻ لڳي. ناکئي چيس —" 'پنهنجي پاتين مان هڪڙو سمنڊ ۾ اڇلاءِ ته ٻيڙي هلڪي ٿئي، نه ته سڀ ٻڏي مري ويندا سون." اها ڳالهه ٻڌي هو ڏڀيءَ ۾ پئجي ويو ته ڪنهن کي سمنڊ ۾ اڇلايان، آنڊن ڄائي پٽ کي يا ابي جي پٽ کي؟ ڀورين چيئن ته پاڻ ٿو اڇلايان، پر پوءِ دل ۾ ويچار ڪيئين ته جي اهو پٽ ويو ته مڙس آهيان، زال ٻيو پٽ ڄڻي وجهندي. پر امان ابا ته ڪونه ويٺا آهن، جو ٻيو پاڻ ڄڻي ڏيندم. سو

هنيون ڪارو ڪري، اڪيون ہوتي، آنڌن-چاڌو پٽ اڇلائي وڏڻين سمونڊ ۾ ۽ پاڻ ڪي وڏي وچي ڪناري پيڙو ڪيئين.“ هن اٿاهہ داد جي جذبي ۾ ٻڏل آواز ۾ چيو. ”هلا پيٺان مڙس،“ جانوءَ ساڳيءَ عقيدت ۽ ساراهہ ۾ ٻڏل آواز ۾ چيو، ”پيو ڪو اسان جهڙو هجي تہ چوڻي پانجو پٽ بچايون، پاڻ وچي ڪڏ جي تري ۾ پوئي.“ ڪامل پوڙهي چيو: ”اڄ مڙس آهن ڪٿي؟ مڙس ويچارا ويا مري. اڄ سڀ وچي رهيا آهيون نالي جا مڙس. اڄ جتي ڪٿي بادشاهي آهي رنن جي. مڙس ويچارا ٻيا اڪ جي ٻوڇڙ مان نهارين تہ زال نہ متان ڪاوڙجي پئي. ابا ڳالهہ ڪندو هو تہ ’موسي متوائي جي ڏاڏي سليمت ڪا ننڍي هوندي حد سوهڻي هوندي هئي. چو تہ ڪر ڪو پريءَ جو ٻچو آهي ہي ڳالهہ ڪانهي. نڙيءَ مان پاڻي پيو ٻکندو هوس‘....“

”آن مائيءَ جون چوُن ٿا تہ ملڪ ۾ پوڪارون هيون،“ جانوءَ چيو. ”مون وڏيڻ ۾ ڏٺي هئي. تڏهن بہ مائيءَ جي حشمت جهلڻ جي ڪاڻ هئي.“ حاجي جمعي اقرار ڪيو.

”ننڍي هوندي چوُن ٿا اهڙي هئي جهڙو هي ماندان گولو رکيو آهينان. جڏهن مائي لائق ٿي تڏهن وڏا وڏا امير خاندان سندس سنگ لاءِ ميڙيون ڪري آيا. سائين عليءَ ڏنو شاهہ، هن سائينءَ جو ڏاڏو تہ ماڳهين چوُن ٿا تہ چريو ٿي پيو ۽ سڄو ڏينهن ’سليمت، سليمت،‘ پيو ڪندو هو. سليمت جي پي ياقب کي دين دنيا ۾ اولاد ئي اها هيڪڙي ڌيءَ هئي، تنهن تي ساهہ ڇڏيندو هو. ياقب جي وڏي پاڻ سلوءَ کي بہ هيڪڙو پٽ هو.“

”سيلو نہ پلئو. سلو تہ ننڍي هوندي چوُن ٿا تہ مري ويو،“ حاجي جمعي چيو. ”ها، پلو، سچي پلو. پلوءَ جو پٽ ڏو پريو. قدرت خدا جي ويچاري کي ننڍي هوندي ڪان ڪا ڳبت هئي، سو ٻنهي ٽمگن ڪان صفا چٽ ٿي ويو. ٻڌيءَ جي ٻڌي. رکيو ويٺو نهاريندو هو. مغز ۾ بہ پورو ڪونہ هوندو هو. ڪڏهين ڪڏهين ويٺي پوتاڙي ايندي هيس تہ جيڪا شيءِ پاسي ۾ ڏسندو

ھو سا ناءَ ڪري ھلندو ھو ڪنھن نہ ڪنھن جي مٿي ۾. آن
مان ڪن ڏٺو بہ ھوندو.“ ”مون ڏٺو ھو،“ ڪنھن چيو. ”ھا،
سو پلو مري ويو. باقي وچي پريو رھيو. سو چئي، ’آءٌ شادي
ڪريان.‘ ماڻھن چيو تہ ’تون ھھڙي حال جڏو، تون زال کي
ڇا ڪندين؟ توکي ڏيندو ڪير؟‘ تہ چوئين، ’مونجي ڪنوار
جا ويٺي آھي.‘ پڇئونس تہ ’ڪھڙي؟‘ تہ سليمت ڏانھن اشارو
ڪري چيئين، ’اھا جا ويٺي آھي.‘ ماڻھن دل ۾ چيو تہ ياقب
ٿو ھن جڏي مڙس کي ھھڙي ڪونج جھڙي ڌيءَ ڏئي. ياقب
جي زال جو ٻڌو تنھن مڙس کي چيو تہ ’پائيٽين جا ننگ ڏس.
ڇئي ٿو تہ سليمت سان پرڻبس. ٽنگون بہ ٽيڙن نھنس، جو ٿو
مونجي ڌيءَ جو نالو وٺي.‘ ابا، ھن جو ايترو چوڻ ۽ ياقب جو
لٺ کڻي کيس وڻڻ! چوئينس، ’بس ڪر پڙوي! مونجي موئي پاءُ
جي نشانيءَ تان ٿي ڇڙون ڪرينءَ. آءٌ ڏيندس ٿي ان کي.‘ پوءِ
ابا، نيٺ اھا شادي ٿي. راج گڏ ٿيا. پٽ ڪاج ٿيا. جڏھن نڪاح
ٿي پڙھيو تڏھن ياقب کان اڇنگار نڪري ويئي. ڪرڙيءَ وانگر
پٽي لڇيو. نيٺ پلا مائٽ...“ ”ھا سائين مائٽ پينسان نيٺ
مائٽ!“ ڪنھن چيو. ”روئي ڏيڻس کي چوئين، ’ابا اڄ نڙي
وڍي ڇڏي آھين. مون جي پاڻي اڄ مري وئينءَ. جي حلاليائي
ھوندينءَ تہ مرڻ مري ويندينءَ پر وات مان ٻڙڪ ٻاھر ڪانہ
ڪيندينءَ....‘ پوءِ پريو ھٽيو متا ڦاڙيو رکندو ھوس. ڪيتا بہ
رت ڇٽي ڪونہ ڇٽيندا ھئا. ياقب اکين ويٺي ڏسندو ھو پر ڪڏھن
بہ پائيٽي کي ڪونہ چيئن تہ ’توجي منھن ۾ ڪجاڙو آھي.‘ روئي
چوندو ھو، ’مونجي ڌيءَ مون گھٽا ڏينھن کھي ڇڏي، جيئري
ھجي ھا تہ آءٌ بہ ڪچان.‘ ھوءَ بہ اشراف جي ڌيءَ مرندي مري
ويٺي پر ابتو پير ڪونہ ڪنئين. اھڙيون بہ ماڻھن جون ڌيون ھيون
۽ اھڙا بہ يار مڙس پيا ھئا.“ ”ھا ادا، ويچارا مڙس!“ ”سو ادا،
حاجران جو ڇورو نڪو آھي منڊو نڪو آ ٽنڊو. مڙسن جھڙو
مڙس آھي. باقي ھاڻ کڻي اھڙو اجايو چالاڪ ۽ ھشيار ڪونھي

تہ تنھن ۾ ڪا وڏي ڳالھہ ڪانہ ٿي پيئي. پاڻجيءَ ڳالھہ وارو آهي. مال رزق آهيس. ڪمڪار جو مڙس ماڻهو آهي. چور بدمعاش ڪونهي. پيو هاڻ ڇا کپي؟" "نہ سائين ڪم جو اهڙو مڙس ماڻهو آهي، جو ڳالهيون ڇڏي ڏي. تيئنيان مون سان آبت وهيو تہ اسين سڀ پوڻتي، هي سڀني کان اڳتي. ڇو تہ ڪري جهڙي مشين!"

هارون مُلين چيو، "ها، هي پاڻ وارا ڇورا جيڪي سڄو ڏينهن آڏيون پٽڪيون ٻڌيو، سيندون هڻندا، بازاريون پيا گهمن، سي هن جي جتيءَ برابر بہ ڪونهن. هو پينسان آهي ست دفعا مڙس!"

"ادا هاڻ خبرون خير، رات گهڻي ٿي ويئي آهي. هاڻ وٺو خميسي کان جواب." — "ادا خميسو ويچارو هاڻ جواب وري ڪهڙو ڏيندو، اڪ ڪاڏيءَ ڏيءَ لاڪر آن هيترن پيارن ۽ ابي جي پٽ کي بي‌مانو ڪونہ ڪندو. اڇا بہ پڇوس، متان آءٌ پليل هجان." هارون ملين چيو. خميسي کي جيڪي ڳالهائڻو هو سو اڳي ئي ڳالهايو هئائين. جيڪي جوٽس چيو هوس سو چيائين ۽ جيڪي ڪيس چوڻو هو سو بہ چيائين. پر هاڻ خود ڪيس بہ پنهنجا دليل ان لوڻ جي چپٽيءَ جهڙا لڳا جيڪا پاڻيءَ سان پريل وٽي ۾ پوڻ شرط ڳري ويندي آهي. راجوٽي رسم ۽ ريت جي ڪيس خبر هئي. سندس دل ئي شاهدي ڏني ٿي تہ سندس حجتون ۽ اعتراض ڪيڏا نہ ڪمزور، بي‌معنيٰ بلڪ ڪل جهڙا هئا.

'راڄ کي ڇوان تہ مونجي ڏيءَ ۽ زال اهو گهوٽ ڪونہ ٿيون قبولين! ڳالھہ خواري! ڏاڙهي ڪوڙجي وڃيم! ٻئي ڪنهن جي ڏيءَ گهوٽ ڏٺي ڪنهو آهي جو مونجي ڏيءَ کي ڏٺڪ-گهوٽ ملندو! آءٌ بہ آهيان وڏو بيوقوف! رنن جي چوڻ تي لڳي راڄ کي منهن ڏيو ويٺو آهيان. سڀ دل ۾ مون تي کلندا هوندا. ماڻهو اڳي ئي پيا خواريون ڪن تہ خميسو زال جي چوڻ تي آهي.' پر پوءِ بہ ڇٽ جواب سندس نڙيءَ ۾ ڦاسي پيو. سندس اکين اڳيان زال جو ليلائيندڙ، روئڻهارڪو چهرو، ڏيءَ جو هيٺ ٽيل ميار ڏيندڙ ڪند تري آيو. 'پر آءٌ هُن. کي ڪهڙو جواب

ڏيان؟ مونجي ٻه ته وس ڪونهي.' آخر هن گلو صاف ڪندي چيو، ”ادا، مون پنهنجي ڌيءَ وڏي آن راڄ جي جهوليءَ ۾. جيئن وڻنا تيئن وجهي ڪُهوس.“ سندس اکيون آليون ٿي ويون. پاڻس ڊوڙي اچي ڪيس پيربن پيو. وڏيري ڳراٽڙي وڌيس. هارون ملين، عارب ۽ جانوءَ پٺ نپري پيار سان چيس، ”شابس، شابس!“ سندس دل ڀرجي آئي.

اهڙيءَ طرح سونا جو سڱ حاجران جي پٽ رمونءَ سان ٿي ويو.

پسي ڳاڙها ڳل....

هوءَ ڇرڪ ڀري جاڳي پيئي، سندس وات مان رڙ نڪرندي نڪرندي دٻجي ويئي. هن پنهنجي دماغ جي پوريءَ قوت سان آواز ڏانهن ڌيان ڏنو. در وٽ تمام هلڪو پر چٽو ٺڪاءُ ٿيو. در جو تالو ڪڙي سان آهستي ٽڪريو. پوءِ ڪجهه دير خاموشي ٿي ويئي. منٽ کان پوءِ وري ساڳيو آواز ٿيو. 'هوا.... نه، ماڻهو!' کيس محسوس ٿيو ته سندس لڱ ڪانڊارجي ويا آهن ۽ پيشاني پگهرجي ويئي آهي. هوءَ بي اختيار سٽ ڏيئي اٿي ۽ هڪ دل ڏاريندڙ گونگي رڙ ڪري وري پلنگ تي ڪِري پيئي. ڪجهه دير سور کان ماندي ٿي پيئي هئي، ٻه پائيات جا ڪارا ڦڙا وهي اچي سندس وات ۾ پيا، پوءِ پيا ڦڙا ٻه مٿئين چپ جي اندرئين پاسي کان وات ۾ ٽمندا رهيا. رت، هن سوچيو. دانهن ۽ سور کي روڪڻ لاءِ هيٺئين چپ ڪرٽڻ ڪري نڪتل رت. هن سٽي ڏئي زخمي چپن کي پڪوڙي رت جي گرڙي ٻاهر اڇلي. رت ۽ ٿڪ سان سڄو ڳل ڀرجي ويس. هن ساڄيءَ ٻانهن کي آهستي ڏونٺ جي ٽيڪ ڏيئي مٿي چوريو. کيس ائين لڳو ڄڻ سندس ٻانهن سان آن جي ڳوڻ ٻڌي ڇڏي اٿن، جا چرڻ کان ڀري آهي. 'هيءَ سچ پچ منهنجي ٻانهن آهي؟ هوءَ سوچڻ کان سواءِ رهي نه سگهي. ٻوءِ ياد پيس ته سندس پٺن، ٽنگن، مٿي، ڳچيءَ، هٿن ۽ منهن تي اهڙيون ڪئين ڳوٽيون لڏيل آهن، جنهنڪري آهي ٻه ڪيڏانهن چوري پوري نٿي سگهي. نيٺر واري ڳالهه کيس صفا وسري ويئي هئي. جڏهن ياد پيس تڏهن ساڄيءَ ٽنگ کي سور جي باوجود چوري ڏٺائين. 'ها. اها اتي ئي هئي.' تي

چار هٿ ڊگهي ڏاڍي لوهه جي زنجير، جنهن جا ٻه ور سندس سيني ۽ ٽنگن کي ڏنل هئا ۽ ٻيو ڇيڙو وچئين ٿنڀ ۾ ٻڌل هو. هن ڪنڌ کي سخت تڪليف سان آهستي آهستي ڦيرائي، ساڄي ڪلهي جي ويجهو آندو ۽ ڳل کي چولي سان گهڪا ڏنائين. ڪجهه رت ۽ گگ اڃا به ڳل تي رهجي ويئي. 'ڪنڌ جون نسون، شايد هنئين ۽ اکين جي تارن سان مليل آهن،' هن سوچيو، 'نه ته ڪنڌ چوريندي، هنئين ۽ اکين جي تارن کي اهڙيون سٽون ڇو اچن، جو ماڻهو پائئين ته هنيو ڦٽجيو ٿو ٻاهر نڪري، تارا اجهو ٿا ٻاهر نڪرن.'

در تي وري ٻه کڙڪا ٿيو. ڪلف ۾ چابي گهمڻ جو آواز — 'ها بلڪل اهڙو، ڪو ڪلف کولي رهيو آهي. پر آهستي، ماٺ ميٺ ۾. ڇو؟' هن سوچيو. 'مارڻو اٿن ته ظاهر ظهور مارين، لڪن ڇو ٿا؟ ڪير هوندو؟ شايد ادا جمعو هوندو. ڪلف جي چابي وٽس برابر ڪانهي. چابي وڏيرو جاڙو پاڻ سان کڻي ويو هو. 'متان مائٽ....' ڪلف نه کليو. 'شايد ڪليءَ سان ڪلف پيو ٽاري. پائئي ته سٽي وچي ڪهاڙي هڻانس، ڪيس ورِي به سياڻو وٺي وڃو. 'دانهون ڪريان،' هن فيصلو ڪيو. 'دانهون، ايڏيون دانهون جو سڄو ڳوٺ اٿي پوي. چوان، 'گهوڙا ڙي، مون کي ادا جمعو ٿو خون ڪري، ها، ۽ چوان، 'ڙي، بابا، ڙي امان، مامان آچار، ماسي آشت، وڏيرا جاڙا، ميانجي سومار، حاجياڻي، ٻصران، آءٌ خون ٿي ٿيان. ڊوڙي اچي مون کي بچايو، ٻچن جي صدقي، پنهنجن نياڻين جي صدقي، مرشد سچي جي نالي، الله ۽ رسول جي صدقي مون کي بچايو.' ٻنان ڳالهائڻ جي سندس ڳلو پرجي آيو. لڙڪ اکين متان ڇمي ويل رت جي تهن مان سيرون ڪري سڄيل، سوڙل ڳلن تان ٿمندا هيٺ ڪريا. نه، ڪير ڪونه ايندو. جي ايندا ته به تڏهن، جڏهن سندس دانهون هميشه لاءِ ختم ٿي چڪيون هونديون.

هوءَ بلڪل بيوس هئي، بيواهه هئي، ڏڪاريل هئي. ’اهو سڀ ڇو ٿيو؟‘ هوءَ پنهنجي زندگيءَ بابت سوچڻ ڪان رهي نه سگهي. ’اڳي ته سدائين هوءَ اهڙي نه هئي....!‘

ننڍڙن ٻارن کي ڀلا سونهن جي ڪهڙي خبر؟ ڪين ڪهڙي خبر ته ماڻهو سهڻو ڪيئن ۽ ڇو ٿو ليکجي؟ پر هن کي الائي ڪيئن ننڍي هوندي ئي، بلڪل ننڍي هوندي ئي، ڇڻ ته پاڻمرادو خبر هئي ته هوءَ سهڻي آهي. جمئيءَ، نيامت، حليما ۽ سومل سڀني کان سهڻي. هاڻ جڏهن سوچيائين ٿي ته ڪيس اهو راز سمجهه ۾ اچي ٿي ويو ته ڪيئن ڪيس ننڍڙي هوندي ئي پنهنجي سونهن جي خبر هئي.

اول ته ماڻس ۽ پڻس جو لفظ لفظ، هرڪا نگاهه، هرڪا ڳالهه ڪيس ٻڌائيندي هئي ته ’تون سهڻي آهين.‘ ماڻس چوندي هئي: ”ملوڪان، امان ملوڪان، مونجي ملوڪڙي، ملڪان پري اچ ته چوٽي ڪريانءِ!“ سندس اکين، سندس چهري ۾ نهاري هوءَ اڻ لکي نموني محسوس ڪري وٺندي هئي ته پاڻ سڀن کان ملوڪ آهي. پڻس جڏهن منهن ۾ گهنج وجهي ماڻس کي چوندو هو، ”سچو ڏينهن ڇا پيئي ڪرين؟ رڳو ڇوريءَ کي پاٽيءَ ڍڪ وجهي چولو ڌوئي به ڪونه وڌو اٿئي، جو ڪٿي ماڻهو بازار وٺي وڃيس. سچو ڏينهن ٿي بازار بازار ڪري! نهار ته ڪر، ماڻهوءَ جي ڌي آ ڪَ ڪنهن ڏوريءَ جي!“ ماڻس ته بناوتي ڇڙ مان چوندي هئي: ”اي هاڻ اهڙي ملوڪ آ. آهي به ڪنوار ڏاڍي سهڻي جنهن لاءِ ولات مان وڳا ايندا! ڊٺي جهڙو مٿو ٿو سونهيس!“ پوءِ ڪيس خبر پئي ته انهن ظاهريءَ طرح بي پرواهيءَ جي اکرن ۾ ڪيڏو پيار، ڪيڏو فخر ۽ ڪيڏو غرور لڪل هوندو هو.

ماسيس هاجران ڏينهن ۾ ڏهه ـ ڏهه دفعا ٽڪون مکيندي هيس، ڇماٽون هئي چوٽي ڪندي هيس، نراڙ تي ڪارات مکيندي هيس. حليمان جڏهن به ساڻس گڏين تان وڙهندي هئي تڏهن ڪيس ٻچن کان جهلي، ڏند ڪرٽي، هٿن ۾ رانيوٽا وجهي، نانگ واري ڦوڪ

ڏيئي چوندي هيس: ”مرڻ، ملوڪڙي ڪا آهين تنهنڪري پرايون گڏيون ڦٽائيندينءَ، هان؟“

پوءِ شاديءَ ۾، غميءَ ۾، پين ڳوٺن جون زالون سندس ڳوٺ جي زالن ڪان پڇنديون هيون: ”ادي اها ڳاڙهي چولي، مونڙي جي سٿڻ واري چوري ڪير هئي؟“ ”ڪهڙي؟“ ”ادي مٺيس، هيءَ جيڪا سوير ڪانڌ هتي ويٺي هئي، ڳوري منهن، ويڻل مٿي واري؟“ — ”ادي ها، ملوڪان تي چوئين؟ اها، اما، جنان پائيءَ جي ڌي آهي.“ ”چوريءَ جي ته حشمت جهلڻ جي ڪانه هئي. چو ته ڪر ڪو سچ جو تڪر آ بي ڳالهه ڪانهي!“ ”ها، ماسي، چوري اها لکن ۾ هيڪڙي آ.“ پوءِ پوڙهيون چونديون هيون: ”اما، سهڻا ته ٿوه به پٽن ۾ پيا آهن. الله شل صالح ڪريس.“ ”ها، اما، شل جڳ جهان جي ڌين جي سولي ڪندي ٿئي.“

۽ پوءِ ڳوٺ جا نوجوان هوندا هئا ۽ سندن اکيون هونديون هيون — شوخ اکيون، گهوريندڙ اکيون، ٽڏڙا ڪيندڙ اکيون، حيرت پريل وائڙيون اکيون، هيسيل اکيون، سوالي اکيون، واجهائيندڙ اکيون، عبادت ڪندڙ اکيون، پيرن هيٺان وڇائجندڙ اکيون، چريون ۽ مست اکيون، ڊيڄاريندڙ، منجهائيندڙ، دل جي تار تار کي ڇيڙيندڙ، ۽ خوابن جي دنيا ڏانهن سڏيندڙ اکيون. اهي اکيون ڪيس ڪنهن اڻ چاتل ٻوليءَ ۾ چونديون هيون: ’ملوڪان، تون هن ڳوٺ ۾، هن ڌرتيءَ تي، هن آسمان هيٺ، اڪيلي ۽ نرالي آهين. تنهنجو ڪوبه ثاني شريڪ ڪونهي. تون سونهن آهين، تون منزل آهين، تون انساني ڪمزورين، مجبورين، خوشين ۽ غمن کان بالاتر آهين، تون ڳوٺ جي سمورين شين ۽ ماڻهن جي مالڪ مختيار آهين، فقط تنهنجي سونهن ۽ تنهنجي جواني اٽل آهن، لافاني آهن، ٻيو سڀڪجهه هيچ آهي، بي معني آهي، فاني آهي.‘ ۽ هوءَ پنهنجو پاڻ ۾ گم، هر شيءِ ۾ موجود، هر شيءِ کان بي‌نياز، هوائن ۽ موسمن، سج ۽ چنڊ، زندگيءَ ۽ موت کي پنهنجين نازڪ مٺين ۾ بند ڏسندي، خيالن جي ڪڪرن

۽ پوءِ رکي، خوابن جي دنيا جي نامعلوم آسماني ٻيٽن جا سير ڪندي رهي.

پوءِ هڪڙي ڏينهن پيار آيو.

وڇڻ جي مهل هئي، هن پاڻيءَ جا گهڙا مٿي تان لاٿا ۽ سامهون کٽ تي ڪيس ڏنائين. هو سوڙهو سوڙهو، لڄارو لڄارو، حيران حيران ٿيو ويٺو هو ۽ مٿيءَ ۾ پيوت ٿيل ڪپڙن کي ناسي پٽڪو لاهي پئي ڇنڊياڻين. ”اما، پاڻ کي پليڪار ته ڏي، سڃاڻينس ڪانه ٿي؟“

پوءِ هن سڃاتس. هو ماسس هارون جو پٽ هو. جيڪو ننڍي هوندي وڻن ايندو هو. پر پوءِ ٻنهي گهرن ۾ اچڻ وڃڻ بند ٿي ويو هو. ماسس ۽ پڻس پاڻ ۾ ٺهندا ڪونه هئا، ڇو ته پڻس کي ماڻس جو سڱ ڏيڻ جو هارون سخت برخلاف هو، جو پڻس سمو هو ۽ ماسس هارون وارا سومرا هئا. ٻين سومرن به سخت شور ڪيو. پر پڻس، سيد پير گڏ ڪري ڪنهن پراڻي آڏي آٻتي ماڻٽيءَ جو سهارو وٺي، ماڻس کي پرڻي آيو هو. ان بعد هارون پيڻ کان ٽڏو هو ۽ سال ٿي ويندا هئا ٽڏهن مس ايندو هو. ”ڏس ته ڪيڏو ٿي ويو آهي! پاڻ واري اسڪول ۾ فينل ڏيڻ آيو آهي. تپيدار ٿيندو.“ ماڻس يڪساهي خوشيءَ ۾ چئي ويٺي هئي.

ڪيترا ڏينهن، ڪيترا مهينا گذري ويا. يارو ان وچ ۾ بلڪل بدلجي ويو، اڇا ڪپڙا پائڻ لڳو، وار ڌاهڻ لڳو ۽ ناهوڪو ٿي پيو. هو عجيب غريب ڪتاب پڙهي ٻڌائڻ لڳو، سوچ ۾ گم ٿيڻ لڳو، منجهيل ۽ موڳو رهڻ لڳو.

”يارو ڇا ٿيو آني؟“ هڪڙي ڏينهن ملوڪان کيس حد کان وڌيڪ اُداس، ۽ ويڳاڻو ڏسي پڇيو هو. ماڻس ان وقت گهر ۾ ڪانه هئي. جمعو مال سان هو. پوءِ يا روءَ ڏانهس نهاريو هو. عجيب نظرن سان، سڌ سرت وڃائيندڙ نظرن سان. هو ڪي گهڙيون ائين نهاريندو رهيو. هوءَ به بي سڌ ٿي ڏانهس نهاريندي رهي.

”هڪڙي ڳالهه چوان؟“ هن آخر هٻڪي هٻڪي، ڏاڍي

ايذاءَ ۽ تڪليف سان ڇيو هو. سندس چهرو بگڙي عجيب بڇڙو،
ڪل جهڙو ۽ قياس جوڳو ٿي پيو هو. ائين ٿي لڳو ڄڻ ته نڙيءَ
۾ ڪا بصر جي ڳنڍ ڦاسي پيئي هيس. هڪڙي هڪڙي اکر تي
اٽڪي ٿي پيو، ”آءٌ .... مون ڇيو....ٽون....“ پوءِ اوچتو هو تيز
تيز ساهه کڻي يڪساهي ڳالهائيندو ويو.

ملوڪان تي ڄڻ ڪا نئين ڪڙڪي ويئي. قسمين قسمين
هڪبئي سان ٽڪرائيندڙ جذبن جون تيز لهرون سندس ننڍڙيءَ
دل کي ڇٽي پاسن کان وڪوڙي ويون. ڇاتيءَ هيٺان ڄڻ ڪا
ريل پئي مٿي. هن سمجهيو ته اها نياڻي ڏڙ ڏڙ سڄو ڳوٺ پيو
ٻڌندو هوندو. ڊپ ۽ وحشت وچان سندس لڱ ڪانڊارجي ويا
۽ هوءَ اوچتو وٺي ڀڳي.

”لٿي، نپٽي رن، ڳاٻو ماري وڌي!“ ماٺس پريان ايندي،
ڪاوڙ ۾ ڳاڙهي ٿي، ڪيس زور سان ڏڪ هڻي، ڇيو: ”مئي رت
ٽي، ڪا جفا پٽيان پيئي اٿئي ڪ جو اکيون پوري وٺي ٽاپيون
ڪندي ڀڳي آهين؟ مائي هڙو ظلم ڪو ڏناز! ڏيٺڙي ڏينهن ڏٺي
جو انڌن وانگر آٿڙندي، ڳگدامن سان ٽڪر هڻندي وتي.“ ماٺس
ڇا جو ڇا چئي ويئي. هوءَ ڦڪي ۽ ڏوهاري بنجي، ڪپڙا ڇنڊيندي،
اٿي بيٺي. ڳاٻو سندس سٽڻ ڇوڻ لڳو. هوءَ ڪيس آهستي ڏڪ هڻي،
ڪنڌ هيٺ ڪري، ٻاهر نڪري، وڃي جنڊ جوٽي ويٺي.

پوءِ، هوءَ ياروءَ کان پاسو ڪرڻ لڳي. اڳي وانگر ساٺس
گهر جي پاڇيءَ واري حجائتي هلت بند ڪري ڇڏيائين، سامهون
ايندو هو ته ڪنڌ هيٺ ڪري لنگهي ويندي هئي ۽ ڳالهائيندو
هو ته هڪ اڌ اکر ۾ جواب ڏيندي هئي. ٻاڙ اڪيلي ويٺي هوندي
هئي ۽ هو مٿان اسڪول مان موٽندو هو ته خواهمخواه اٽي ڪو
نه ڪو ڪم ڪرڻ لڳندي هئي. الائي ڇو ڪيس ياروءَ کان ڊپ
ٿيندو هو، سندس لڱ ڏڪڻ لڳندا هئا، مٿيون منجهي وينديون
هيون. پر هو جڏهن ڪونه هوندو هو ته ڏهن هوءَ بدلجي ويندي
هئي. ڪيس هاڻ ٿوريءَ ٿوريءَ ڳالهه تي ڪِل ايندي هئي ۽ ڪلهن

لڳندي هئي ته يڪي پيئي کلندي هئي، تان جو سندس پاسن ۾ سور پئجي ويندو هو، ساهه گهٽجي ويندو هو ۽ اکين ۾ ڳوڙها ڀرجي ايندا هئس. وٽجي سٽجي زمين تي يا کٽ تي ڪِري، سور ڪندڙ پاسن ۾ هٿ وجهي، ڳوڙها ٺونٺ سان اگهي، هوءَ سمهڻ لڳندي هئي. پر ذري کان پوءِ چوندي هئي: "اٺي امان، جمعي ڏانهن ته نهار!" ۽ وري سا ٽهڪن ۾ پئجي ويندي هئي. ماڻس ڳچ ٿاڻين پاڻ کلي کلي، پوءِ مصنوعي ڪاوڙ وچان چوندي هئي، "ڇوري هاڻ ٺهيو! گهڻو ٿيو! سڄو ڏينهن ڏند ڪڍيو بيٺي آهين، حيا به ڪانه ٿي وٺئي."

ڳاڀو سندس سٽڻ کي چڪ وجهندو هو ته اڳي وانگر ڪيس ڪاوڙجي ٽڪ هڻڻ بدران سندس منهن هٿن ۾ ڏاڍو جهلي، ڏند پڪوڙي، چپ هڪ خاص پياري نموني ٽيڙي، پيار کان بي‌قابو ٿي چوندي هئي: "چريا، مست، مار کائيندين!" ڪيس ماڻس، پڻس، ڀاڻس، ڳئون، گهر، واري، مٽي، هر شيءِ تي پيار اچڻ لڳو. رڳو ڀاروءَ سان چڻ سندس پوندي ئي ڪانه هئي؛ ڪيس ڏسي منهن گهنجائي ڇڏيندي هئي. آرتوار ڏينهن ماڻس هميشه جيان ڀاروءَ جا ڪپڙا ڏيئي چيس: "اما، هي وٺ ڀاروءَ جا به پڇ پاڻيءَ مان ڪڍي وٺ." تڏهن هن نڪ کي موڙو ڏيئي چيو هو: "تون نٿي ڌوئي ڏينس، مون کو سڄي ڳوٺ جو ٺيڪو هولي کنيو آ ڪ؟" ماڻس ٽپي ڳاڙهي ٿي ويئي. "ها امان، توجو ڏوهه ڪونهي! ٻٽياٽي آهين. پڦهين تي ويئي آهين نه، ماٿهين جو پاڻيو آهي تنهن جو ٽوتي ڪهڙو بار! مون کي ڏي ته آءٌ ٿي ڌوئان."

"ڦاٽا آهيون اچي!" چئي، ملوڪان ڪپڙن ۾ هٿ وڌو. مٿان ڪنهن جو پاڇو پيو. لوٽو هٿ ۾ ڏنائين — ڀارو. سندس منهن ڳاڙهو ٽامڻيءَ جهڙو ٿي ويو هو — شرم کان، الائي ڪاوڙ کان. ملوڪان اکيون هيٺ ڪري ڇڏيون.

وس جا ڏينهن اچي ويا. ٻوٽا، ڦُل ڦٽيءَ، مليري، الر، چنبر ۽ ڪنڊيرن جي گڏيل سڏيل خوشبوئن سان مهڪارجي ويا. وڻ ٽڻ، ٻريٽ رنگ برنگي ويسن سان ڍڪجي ويا. چوطرف ميٺهن وسارڙا ۽ ماڻهو پڪڙجي ويا — قسمين قسمين، ڪٽتان ڪتان جا ماڻهو. شام جو فضا، چڙن ۽ سنهارن جي سرن، تراڙن جي تنوارن ۽ ڪانبي جيڏن آوهن وارين ميٺهن ۽ سندن ڦرن جي رنڀن سان گونجي اٿندي هئي. سومهڻيءَ کان پوءِ وڏ ڪپل ۽ ونجهوتيءَ جي سڏن واڪن ڪي چيري، ڪنهن مولود يا ڪافيءَ جا آلاپ ٻرڻ لڳندا هئا. ”هلا چورا قادو! تنگ توري ڇڏيءَ!“ ”احمد واري جوڙي اٿي ڪشي زور تي ويئي. جسڪائين جون سڪون تي لاهي.“ ”ها ادا، ٿيندين وڃن.“

يارو، جو هيترا ڏينهن اجهاڙو اجهاڙو پيو هو، سو ڄڻ ته ڇرڪ ڀري سجاڳ ٿي پيو. جيڪو پل پڙهڻ کان واندو هوندو هو، پنهنجي منهن پيو جهونگاريندو هو. سومهڻيءَ مهل ڪتاب جاري تي رکي هليو ويندو هو.

وڇيڙءَ جي مهل هئي. ملوڪان ڏونر ڳئون جو گابو نهاري نهاري ٿڪي پيئي، جو سندس سٺتي الائي ڪيڏيءَ مهل ڇنائي وٺي ڀڳو هو. هوءَ ڳوليندي ڳوليندي ڳوٺ کان پري جهنگ ۾ هلي ويئي. اوچتو سندس ڪن ڪڙا ٿي ويا. ڪنهن پريان ڳايو پئي. هوءَ بيهي ڪن ڏيئي ٻڌڻ لڳي. ”رس مَ رسڻ گهوريو، ڇڏ راڻا ريڏائي!“ آواز ڇاڌل سچاڌل پر ساڳئي وقت بلڪل نرالو هو. ملوڪان کي ائين لڳو ڄڻ ڪو ابهم ٻار روئي روئي سڏڪن ۾ پئجي وڃي. پوءِ آواز مٿي اُڏامڻ لڳو — اڏامندو ويو — پوءِ بيهي رهيو ۽ ڪبوتر وانگر مٿي ئي پر ڦڙڪائيندو رهيو. پوءِ اوچتو هيٺ لامارو ڏنائين ۽ ڄڻ واڍوڙجي هيٺ ڪري پٽ تي ٻل ڏيڻ لڳو. ملوڪان آهستي آهستي آواز ڏانهن وڌندي ويئي. سندس دل ڏاڍي اُداس ٿي ويئي. کيس ائين لڳو ڄڻ سندس سڄي حياتي اُداس گذري هئي. کيس پاڻ تي ڳائيندڙ تي، سڄيءَ دنيا تي قياس

۽ رحم اچڻ لڳو. ويجهو اچي ڏٺائين ته ڳاڙهو وارو هڪ ڏڳهي دٻويءَ جي وڻ جي اوچين ٽارين تي چڙهيو ويٺو آهي. سندس اتاهه درد ۽ ڏک ۾ بدل چهرو ڏسي، هوءَ ڏڪي ويئي. هن کي پاڻ تي سخت ڪاوڙ آئي. 'الا، ويچاري جو حال ته ڏسو'، هن دل ئي دل ۾ ڦٽڪي چيو. پوءِ ڪنگهڪار ڪري چيائين: "مٺهو ڏاڍا ڪافيار ٿي پيا آهن." ياروءَ ڇرڪ ڀري ڏانهس ڏٺو. "تون هتي ڪٿان؟" ۽ منٽ ۾ لهي آيو. ملوڪان وٺي پويان پير ڪيا. ڪيس اوچتو وچايل ڳابو ياد آيو. "گهوڙا ڳابو الائي ڪيڏانهن ويو. امان ماري وجهنديم." سندس ساڄي ٻانهن پٺيان سوگهي ٿي ويئي. "الا، ڇڏ نه." هن ڊپ وچان ڊٻيل دانهن ڪري، سٽ ڏيئي، ٻانهن ڇڏائي. "جاني، مٺي، مومل ڳالهه ته ٻڌ!" ياروءَ ڪيس ڀاڪر وجهي ڦيرائي پاڻ ڏي منهن ڪيس. هوءَ ڪرڙيءَ وانگر ڦٽڪڻ لڳي. "ڇڏ، ڇڏ، مٺا، رت ٿيا. آءٌ ٿي رڙيون ڪريان." هاڻ ياروءَ جا چپ اچي سندس ڳلن تي لڳا. ملوڪان خوف کان دانهن ڪئي. "مادر — ڇڏين نٿو...." ياروءَ جا هٿ ڍرا ٿي ويا، ڊپ کان سندس گلو خشڪ ٿي ويو، پير ڏڪڻ لڳس، وٺي جهنگ ڏانهن سٽ ڏنائين.

ملوڪان سهڪندي سهڪندي گهر موٽي. سندس آليون اکيون، روئڻهارڪو منهن ڏسي، ماڻس کي ڳابو وسري ويو، کهري آواز ۾ پڇيائين: "ڇوري، ڇا ٿيو اني؟"

ڳابو اندر ٻڌو هو، هن زور سان چماٽ هڻي ڪڍيس. ڪيس ڇاتين ۾ ڏاڍو سور پئي ٿيو، گهر جي ڪنڊ ۾ پٽ ڏيئي، ڇولي جو ٻيڙو ڪولي، اندر ڏٺائين — سهٽي، لسي، ٻٽرائين گولائيءَ تي ڪاريءَ چوٽيءَ جي آسپاس وارو حصو سڄيل هو. هڪڙي هنڌ ته ڪارو نيرو ٻنجي ويو هو. 'مٺي مروان رانبوٽا هڻي....' هن دل ۾ چيو. هوءَ ڳچ رات سوچيندي رهي. 'اما يا بابا ڏسي وٺي ها، ته!' سندس وار خوف ۽ شرم وچان آيا ٿي ويا. ڪيس ائين لڳو ڄڻ پاڻ ناپاڪ ۽ گندي ٿي پيئي آهي. هن زالن کي پاڻ ۾،

نڪن کي موڙا ڏيئي، ٺٺوليءَ ۽ نفرت وچان چوندو پيو هو، ”اڙي ڦلاڻي ڪهڙي نڪ سان ٿي مرڪي، ڏيٺس ٻچڪي ڪنواري هوندي جيڪي گل ڪيا آهن، تن جي ته ڳوٺ ۾ خواري پئي!“ ”اڙي آن رن کي ته پئڻ به نٿو اچي!“ ”ماسي اها ڇوري متان وٺين، بنهه بدچال آهي.“ اهي ڳالهيون ٻڌي، ڪيس انهن ”بدچال“ ڇوڪرين لاءِ ٻيڇان ۽ ڌڪار ٿيندي هئي. بي‌حيائن کي بدچال ٿيندي شرم به نٿو اچي. هوءَ سمجهي نه سگهندي هئي ته هو ائين ڇو ٿيون ٿين. ننڍڙي ٻار کي به خبر آهي ته بدچال ٿيڻ ڪيڏو خراب آهي. سڄي ڳوٺ ۾ خواري ٿيندي. ماءُ پيءُ وٽ ڪٿي جهڙي عزت هوندي. کوهه تي، گس پنڌ تي، شاديءَ مراديءَ تي، سڀڪا رن اشارا ڪري چوندي، ”اڙي اها ڇوري بدچال آهي.“ پوءِ به هرويرو بيوقوفن کي ايترو به عقل ڪونهي يا شايد آهين ئي اهڙيون! ڪيس پڪ هئي ته ڪيس ڪو لک رپيا ڏئي يا ڪهي وجهي ته ته به جيڪر هوءَ بدچال نه ٿئي. بلڪل ائين جيئن ڪو لک رپيا ڏئي يا ڇا به ڪري ته به ماڻهو ڍوند نه کائي يا مٺل ڪٿي جي پرسان نه وهي.

هن پوءِ خواب ۾ ڏٺو ته هڪڙو ڇتو ڪتو سندس پويان پيو آهي، پاڻ ڊيهون ڪندي ڀڄندي وڃي، ڪيس پير ۾ ڪنڊو لڳو آهي، ڏاڍو سور اٿس پوءِ به منڊڪائيندي ڀڄندي وڃي، وڃي متان ٿوهر تي پيئي آهي، ڪتو ويجهو پوندو وڃي، اجهو هاڻ چڪ وجهي ٻوٽ ڪيدي ورتائين. هوءَ رڙيون ڪرڻ لڳي آهي. سندس اک کلي پيئي. سڄي پيئي ٿڙڪي. بدن پگهر سان شل ٿي ويس. پنهنجي هنڌ تان اٿي وڃي ماڻس وٽ ستي. ڳيچ تائين دل ئي دل ۾ ڪلما پڙهندي رهي.

ڳيچ ڏينهن گذري ويا. ملوڪان جو خيال هو ته يارو ضرور پنهنجي حرڪت تي شرمسار ٿيندو ۽ پڇتائيندو يا وري ڪيس تنگ ڪندو. پر ڏسڻ ۾ آيو پئي ته هو اٽلو ملوڪان تي ناراض هو. آرتوار ڏينهن ڪپڙا ٻه ڪونه ڌوئاريائين، شهر جي

ڏوبيءَ کان اڳواٽ ڏوڙائي آيو هو. رات جو اٿي ويٺي ڪنهن
مهل اونده ۾ هڪٻئي پرسان لنگهندا هئا ته ملوڪان کي ڏپ
ٿيندو هو ته متان مون کي ٻانهن کان جهلي يا ڪهڙي خبر
ڇهنڊڙي پائي. پر هو ائين هلڻ لڳو ڄڻ ته ملوڪان نالي ڪو
ماڻهو گهر ۾ آهي ئي ڪونه. ملوڪان کي ٻهريائين عجب ۽
ڀوءَ ڪاوڙ لڳي. ڏوهه به سندس ۽ رُسي به پاڻ! ڪنهن مهل
خيال ٿي آيس ته مون کي گار نه ڏيڻ ڪپندي هئي. ايڏي رڙ
ڪرڻ جو به ضرور ڪونه هو. هو شايد ائين ئي ڇڏي ڏي ها. پر
پوءِ سوچيائين 'جيڪي اهڙا ڪم ڪندا سي گاريون به کائيندا.'
اڱڻ جي مهل هئي. ملوڪان ٻاهر اڱڻ ۾ ٿانوَ ويٺي ڌوتا.
اندر گهر ۾ ماڻس پريان نماز پئي پڙهي. اندر يارو پڙڇ تي ستو
پيو هو. سندس منهن ملوڪان ڏانهن هو. سندس تازو لهرايل
انگريزي ڪٽ وارن جي هڪ چڳ نراڙ تي گهمڊي هئيو بيٺي
هئي. ڏوبيءَ جي ڏوتل اڇن کير جهڙن ڪپڙن ۾ هو سچي ڳوٺ
جي ڇوڪرن کان نرالو ٿي لڳو. سندس سهڻي چهري تي عجيب
معصوميت ۽ اطمينان هو. اوچتو هڪڙي مک اچي سندس
وات تي ويٺي. ستي ئي ستي سندس چپ ۽ ڄڀ ازخود عجيب
ڪيل جهڙي نموني پڻچڻ ۽ بند ٿيڻ لڳا. ملوڪان کي اها عجيب
چرپر ڏسي کل اچي ويئي. 'جهڙو ننڍڙو ٻار ٻيو پيو ڏائي'، هن
سوچيو. اوچتو ڪيس هڪڙو پور آيو. هوءَ آهستي آهستي پٻن تي
هلي اندران ٻيٽيءَ مان ننڍڙي نِڪ ڪڍي آئي ۽ جوت هيٺ
رکي ٿانوَ ڌوئڻ لڳي. ڳچ دير پڌتر ۾ هئي. آخر ڪانئس رهيو
نه ٿيو ۽ تڪ کي سج جي سامهون جهلي آهستي آهستي اٽڪل
سان ڦيرائيندي رهي. روشنيءَ جو هڪ گول چڪرو وڃي ياروءَ
جي اکين تي ڪڙڪيو. هن ٻهريائين اکيون ڇنڀيون، پوءِ هلڪي
رڙ ڪري اٿي ويٺو. ملوڪان جهٽ ڏيئي آئينو لڪائي، ٿانون
کي جنبي ويئي. هوُ هيڏانهن هوڏانهن لوڙٽا هڻي، ملوڪان ۾ گهوُر
ڪري نهاري، ڪجهه ٻڙ ٻڙ ڪري، وري پئي پاسي منهن ڪري

سمهي پيو. ملوڪاڻ کي سندس ٻڙ ٻڙ ۽ گهوڙ تي خار وٺي ويا. هوءَ گهر جي پٺيان ڦري ڳولي هڪڙي ڳڙکيءَ پرسان آرسي کٽي گهمائڻ لڳي. يارو ٻڌل ڏيئي آئي ويٺو ۽ ۽ سٽ ڏيئي جتان اولڙو پئي پيو اوڏانهن ويو پر ملوڪاڻ ڪسڪي اچي ماڻس جي پرسان بيٺي ـــ "امان، تون پڙهي وٺ ته آءٌ به پڙهان." يارو خار کائيندو رهجي ويو. هوءَ پهنجي منهن مرڪندي رهي. ٻئي ڏينهن ملوڪاڻ ننڊ مان اٿي ته کيس راتوڪي ڳالهه ياد پيئي. رات جو کيس ننڊ ۾ ائين محسوس پئي ٿيو ڄڻ سندس ڳلن، ڇپن، پيشانيءَ ۽ ڇاتيءَ تي ڪنهن جا چپ اڻ لڳا ڪي نموني پيا ترڪن. هوءَ ننڊ جي گهري هوندي هئي. جيستائين ننڊ مان سجاڳ ٿي تيستائين چپ غائب ٿي ويا. ڳل تي هٿ لائي ڏٺائين ته پيل هئا. هن ٿانئن جيان ٽپندڙ اکين سان ياروءَ ڏانهن ڏٺو پر هو پنهنجي ڪم ۾ مشغول هو. اها حالت کيس ڪجهه دفعا محسوس ٿي، پوءِ چور پڪڙجي پيو. پر هوءَ خواريءَ جي ڊپ کان رڙيون ڪري ڪانه سگهي. رڳو چور جو جيڪو عضوو هٿ آيس اتي هڪ زوردار چڪ وڌائين. جڏهن ٻئي ڏينهن ياروءَ سڄيل ڳل تي مٿي لنبي پئي چيو "رات ڪو ڏينڀو ڏنگ هڻي ويو آهيم." تڏهن هوءَ مرڪڻ کان سواءِ رهي نه سگهي. 'هينءَ!' هن دل ئي دل ۾ فاتحانه نموني چيو. رات گهڙيءَ ڪن لاءِ جيڪو خيال آيو هوس ته 'امان کي دانهن ڏيئي کيس گهر مان ڪڍائيندس'، سو سڄيل ڳل ڏسڻ کان پوءِ کيس فضول نظر آيو. ۽ واقعي هو بلڪل اشراف ٻنجي ويو ۽ ڪابه حرڪت نه ڪيائين. باقي هاڻي کيس سدائين پيو ڏسندو هو. سندس اکين تي الائي ڪهڙو خمار چڙهيل هوندو هو. جيڪو وقت هو گهر ۾ هوندو هو بنان ڏسڻ جي هروقت کيس محسوس پيو ٿيندو هو ته اهي تيز ۽ مست اکيون منجهس کتل آهن ۽ سڀڪجهه ڏسن ٿيون. هوءَ اڪثر گهٻرائجي ويندي هئي. مٿي تي پوتي ۽ ڳري تي ٻلانڊ هرهر ٺاهي وجهڻا پوندا هئس. هلندي هلندي ڳالهه وسري ويندي هيس.

ڳالهين ڪندي، هڪڙي ٻدران ٻيو جواب ڏيئي وهندي هئي ۽ ۽ پوءِ پشيمان ٿي پوندي هئي.

هڪڙي ڏينهن هو ڪتاب کڻي زور سان پڙهڻ لڳو. ماسيس کي ٻڌايائين ته بيت ياد ڪرڻا آهن. پوءِ هو مومل راڻي، سسئي پنهونءَ ۽ سهڻي ميهار جي داستانن جا بيت اهڙي نموني پڙهڻ لڳو، جو سيئي جو ڌيان ڇڪجي ويو. رات جو انهن بيتن کي جهونگارڻ لڳو. آخر آهستي آهستي ڪري سيڻ کي خبر پئجي ويئي ته سندس آواز ڪيڏو مٺو آهي. پڻيس ۽ سندس مڙس زور ڪري ڪانئس ڪافيون ٻڌڻ لڳا. هوءَ اهي ڪافيون ۽ بيت ٻڌي سمجهي ويندي هئي ته هو ڇا ٿو چوڻ چاهي. سندس دل جي ڌڪ ڌڪ تيز ٿي ويندي هئي، ۽ هوءَ الائي ڪهڙن رنگين ۽ طلسمي دنيائن ۾ گم ٿي ويندي هئي. هوءَ هائي اکيان سمورا ڊپ ڊاءَ ۽ انديشا ڀلجي ويئي. سواءِ هڪڙي شخص جي باقي سڀ ماڻهو فقط پاڇا هئا. انهن جي خيالن، راين، ڪمن ڪارين جي ڪابه حقيقت ڪانه هئي. ڏوهه، ثواب، چڱائيءَ مدائيءَ بابت سمورين ٻڌل ڳالهيون کيس بي‌معنيٰ ۽ اوپريون نظر آيون. آسمان ۽ زمين جي وچ ۾ هر شيءِ سهڻي، سٺي، چڱي ۽ ڀلي هئي.

هڪ ڏينهن جڏهن جمعي کي ٽپ آيو تڏهن ماسيس گهڻي منع ڪيس پر يارو رسو ڪلهي تي رکي مال ڪاهي جهنگ تي هليو ويو. پٺيان لوڏو هڻي رڳو ايترو چيائين: "اڄ آچار جي موڪل آهي. پاڻ ٽنگون ساهي ايندس." شام جو ڏهائي به پاڻ ڪيائين. پوءِ اڪثر ملوڪان جو ڀيڻو کيس چوندو هو: "ابا يارو، ڏونر ڳئون ته ڏهي وٺ. آءٌ اڃا ٿو ٻيون ڏهان." جلد ئي هو واندڪائيءَ مهل هر ڪم ۾ هٿ وجهڻ لڳو — ڪاٺيون چيرڻ، بازار مان ڪڻ ڪٽائي اچڻ، مال ڏهڻ، دونهي وجهڻ وغيره. چوندو هو، 'اسڪول ۾ پاڻ چون ٿا ته هٿ جو پورهيو ڪريو. هونئن به آءٌ ته ننڍي هوندي ئي ڪم تي هريل آهيان." جڏهن پڻس منڊي جي ٽپ ۾ ڪيري پيو ۽ سڄي گهر تي موڳائي ۽

مونجهارو ڇانئجي ويو تڏهن ياروءَ ماٺ ماٺ ڪري سڄي گهر جو بندوبست پنهنجي حوالي ڪري ڇڏيو. ”جمعا، اڄ مال سويرو آڻج، ڪانئين جي پيري به ڪريو اچج، آءٌ اسڪول مان ٿي چاچا کي وٺي ننگر اسپتال ويندس. متان دير ٿي وڃي، تون ڏماڻي ڪري کير کڻي بازار اچج. پڻيءَ اڄ ڪٿان پنج رپيا هٿ ڪر ته ننگر وڃون.“ جڏهن ڏهه-پندرهن ڏينهن گذري ويا ۽ مهانگين دوائن، گهر ۾ ڪيل چاليهه رپيا کٽائي ڇڏيا ۽ اڌار جو آسرو به ڪونه رهيو، تڏهن به دوا بند ڪانه ٿي. گهر ۾ ٻوڙ ڪونه ايندو هو، باقي ويلو ڪونه ٿيو. پڻيس اول هڪڙو ڀيرو پڇيس: ”ابا، يارو، هاڻ پئسو ته ڪونهي، هاڻ دوا ڪٿان ايندي؟“ هن بي تعلقيءَ سان چيو: ”بس ڏسون ٿا.“ هڪڙي ڏينهن پنهنجو پڙيچ به ريڙهي آڻي مريض جي پرسان وڏائين. ملوڪان يا پڻيس وانديون ڪونه هونديون ته پاڻ ويهي مريض کي زور ڏيندو هو. سڄو وقت پڙهائي، گهر ۽ مريض جي سنڀال ۾ رڌل هوندو هو. هڪڙيءَ رات مريض کي آڌيءَ رات جو اچي تپ ٿيو ۽ ڪنجهڻ لڳو. ملوڪان ۽ ماڻس سڄو ڏينهن ٿڪي ٽٽي ستيون هيون؛ تن کي سار ئي ڪانه ٿي. يارو جاڳي پيو. اٿي پيهيءَ تان ٻي رلي لاهي آڻي مٿانس وڌائين ۽ ويهي ڪيس زور ڏيڻ لڳو. پوڙهي تي بخار جا ميچ هئا، سڄو ڏڪيو پئي. ٿوريءَ دير کان پوءِ پوڙهي جي هڪڙي ٻانهن چري ۽ سندس هٿ آهستي آهستي هٿوراڙيون ڏيئي ڪجهه ڳولڻ لڳو. نيٺ اهو اچي ياروءَ جي ساڄي هٿ تي لڳو ۽ آهستي آهستي پڪوڙجي ويو. ياروءَ پنهنجو هٿ اتي رهڻ ڏنو. ”ابا، الله، جو رسول ڪندو، سڌائين سکيو هوندين. آءٌ جي هيڏانهن ڪ هوڏانهن ته پوئين لتڏ پرتي اٿي.“ پوڙهي پڻ پڻ ڪري مشڪل سان چيو. ياروءَ کي خوف وٺي ويو. ”چاچا، دل وڏي ڪر. هاڻ اچي چڙهيو آهين! ٻن ٽن ڏينهن ۾ نوبنو ٿي ويندين.“ هن پوڙهي کي ڏڍ ڏنو. آخر هٽي هٽي بيماري هٽي ۽ هو ٺيڪ ٿيڻ لڳو.

ڏينهن گذرندا ويا ۽ ڪيتريون ئي ڳالهيون ٿيون.

هڪڙي ڏينهن غوثوءَ جي زال سومل، گهج کڻي آئي. ملوڪان ۽ ماڻس ويٺيون هيون. ”مايون گهج وٺنديون؟ .وڻي پٺاڻ کان پر ڪپڙا ورتا هئم، سو هاڻ ڏندو کڻي اچي در تي ويٺو آهي. ٥٠ جو آهي. آئين کڻي ٤٠ ڏيوم. ٤ تولا ته رڳو مقيش لڳو اٿس.“ هوءَ گهج اٿلائي ڏيکارڻ لڳي. ستارن ۽ ٽڪن جي جرڪ جرڪ ملوڪان جي دل ۾ ڪتڪتايون ڪرڻ لڳي.

”نه ادي، اسان کي ڪونه کپي.... ۽ اسان جو جمعو اڃا پلي مڇي مڙس ٿئي.“ ماڻس ظاهري طرح بي تعلقيءَ سان چوڻ لڳي.

”ڪو، مائي؟“ سومل بگڙي ويئي، ”هيءَ ملوڪڙي مومل جا ويٺي اني! ان ڏوهه ڪيو ڪ؟“ ”ان جو به ڪو ڳس ته ٿئي، اڃا ته مون وٽ ويٺي آهي.“ ماڻس ڳرائيءَ سان چيو.

”لئي مائي، نالي الله جي، هاڻ چڏ مُهن جي پڪائي!“ سومل وڏو وات ڦاڙي، شرارت سان چهرو ڏيئي ڀار سان چيو. ماڻس مرڪي وڌو. ملوڪان سچي ڳاڙهي ٿي ويئي. ايتري ۾ بارو الائي ڪٿان اچي نڪتو. سومل جي جڻ الله ٻڌي. ”ڏهيو مائي، گهج جا ڏڻي اچي ويا.“ چئي، گهج ٻاروءَ کي ڏيئي، شوخيءَ سان حڪم ڏنائين: ”ابا نينگرا، ڪڍ چاليهه رپيا ٻاهر. پڦين پائڻي تي ته سڄو جهان اندو ٿي ويو آهي.“ ملوڪان جي ماءُ مصنوعي ڪاوڙ سان چيو: ”ابا، تون وڃي پاهنجو ڪم ڪر، هيءَ آهي واندي!“ ملوڪان ڪنڌ هيٺ ڪري ٻاهر نڪري ويئي، ڄڻ سندس بدن ۾ هزارين لڪيون، ننڍڙيون ننڍڙيون، مٺو مٺو سور ڪندڙ سيون لڳي ويون. مائي سومل ٻاروءَ کي گهج آخر مٿي ۾ مڙهڻ ٻنان نه ويئي ۽ هن پٺاڻ کي منٿون ڪري اٺن ڏينهن جي مهلت ورتي.

هو مائٽن کان گهج جا پئسا وٺڻ ويو ته مورڳو ماڻس به ساڻس گڏجي آئي. مائي گهج ڏانهن ڏسيو، وريو ملوڪان ۾ ٿي ڏٺو، ۽ هڪ اٿاهه ۽ پياري مرڪ سڄو وقت سندس چپن تي کيڏندي رهي. جيڪي به ڏينهن رهي، سو ملوڪان کي هڪ پل به پاڻ

ڪاڻ پري نہ ٿيڻ ڏنائين. ملوڪان کي ائين لڳو ڄڻ تہ ڪو
مهربان ملائڪ آسمان مان لٿو آهي. ماڻس ڪيس ڪڏهن انهن
نظرن سان نہ ڏٺو. خاص ڪري جڏهن يارو ويٺو هوندو هو
تنهن مهل ياروءَ جي ماءُ جو چهرو ڏسڻ وٽان ٿي ڏاڍي وڌو، ڄڻ
تہ هوءَ ڪنهن عجيب دنيائن ۾ گم ٿي ويئي ٿي. ڪجهہ ڏينهن
جي اچ وڃ ڪان پوءِ نيٺ هڪڙي ڏينهن ماڻس شوخائيءَ سان
ملوڪان کي چيو: "نينگري، هاڻ ياروءَ جي منهن نہ پوندي وڃ!"

پوءِ ڪيس خبر پيئي — رجب جي ڏهين تاريخ وناهہ ۾
۾ سترهين شادي.

ماڻس هاڻ رات ڏينهن ڏاج جي پٽڪوهہ ۾ ڄنبي ويئي.
"ماسي آست، هي سٿڻ جو ڪپڙو ڏس، رنگ ڪيئن آهيس؟"
هوءَ ڇوري ٿي گهڻو وجهي انتظار سان پڇندي هئي. ڪنهن مهل
اوچتو ملوڪان تي بگڙي ويندي هئي. "لئي، ڏيئڙي، ساچاءُ ڪر.
ويهي نہ سٿڻ جا پيرا پرين! ڪالهوڪر چيو آمين، اڃا اٿي جو
اٿي پيا آهن." يا "امان ساهرن کي بہ اهڙو وڃي ٿارينديءَ جهڙو
مون کي ٿاريو اٿئي! نهار تہ ڪر. ڏيئڙي سڄو ڏينهن تنگ تنگ
تي چاڙهيو مارڪا پئي ڪري. آءٌ هيڪڙي ڄٽي، هٽيو هٽيو
بيزار ٿيو پوان. حياءُ ڏي ڪانہ ٿي پئيس." ڪوهہ تي هڪجيڏين
ڏہ پئي ڪوهي ڇڏيس. "لئي ملوڪان، گهوٽين هتي رهائيندئي يا
مائٽن وٺي ويندئي؟" "ويندس ڪٺي پانجي ڳوٺ! هتي ٿو ڇڏيس!"
"لئي پو تون منهن بہ ڪونہ ڏيکاريندينءَ؟" هوءَ جواب ڏيڻ بدران
رڳو منهن گهنجائيندي رهندي هئي. "ويچاري ڏارين ۾ ٿي پرڻجيو
وڃي. لئي پنهنجي ساڻن ڏيٺي وٺي تہ ڪانهي، پوءِ پڻهين الائي
ڪو وڃي ڏارين ۾ اڇلايوني؟" هن ڪوبہ جواب ڪونہ ڏنو.
بيءَ چيو: "سو انون تہ راڄ بہ راضي ڪونهي. وڏيري جاڙي
جي ڏيءَ ڪالهہ ڪوهر تي ڳالهہ ڪئي تہ ابا ڇوڪي ٿو راڄ جي
گهڻن ماڻهن اعتراض ڪيو آهي تہ اسين راڄ جي نياڻي ڏارين ۾
ڏيڻ ڪونہ ڏينداسين." "ها، اها آهي واندي! راڄ ڇو بي راضي

ٿيندو؟ سڀڪو پنهنجي ڌيءَ پٽ جو ڀاڱ وارث آهي. انهن ته ملوڪان جي ماءُ ٻه ڌارين آهي ڀوءِ؟ اڳي ڪا ڌاري زال پنهنجي راڄ ۾ آئي آهي؟" "سا ته ڳالهه برابر. پر اما هيترو راڄ ستار ويٺو هو تنهن ۾ جاءِ ڪانه ٿي لڌي، جو وڃي ٻي ذات ۾ ڏنئون! ڳالهه وڏي ڪانهي؛ راڄن ۾ اهڙيون ڳالهيون ٿيون ٿين. سڀ مسلمان آهيون، پر جي ڪنهن اعتراض وٺي وڌو ته ڀوءِ گهڻو فساد اٿي پوندو." هڪڙيءَ پوڙهيءَ چيو. ملوڪان جو منهن هڪدم پيلو ٿي ويو، ڄڻ ته ڪنهن وڇونءَ سندس ڇاتيءَ ۾ ڏنگ هڻي ڪڍيو. مس مس گهڙا لاهي سڌو وڃي ماڻس کي ٻڌايائين. ماڻس ٻه گهٻرائجي ويئي. شام جو پٽس ڳالهه ٻڌي ٻاهر ٿي ويو. "راڄ جي .... کي ....! راڄ ڪو اسان کي ڏاڪون ڀري ٿو موڪلي ڪ! ڏسان ڪير ٿو مونجي ڌيءَ پٽ جي ڳالهه ۾ پئي."

ٻه ڏينهن گذري ويا، سومهڻي مهل هئي، ڪنهن در اڳيان سڏ ڪيو. ملوڪان جو پيءُ نڪري ويو. "ڪير هو؟" جوڻس موٽندي پڇيس. "رمون هو." ملوڪان سمجهي ويئي: رمون وڏيري جاڙي جو ڌراڙ هو. جڏهن هو موٽي آيو تڏهن ڪجهه دير سڄي راڄ کي گاريون ڏيندو رهيو. "آءٌ ڪنهن جوڻس .... جي ڪڙئي تي ڪونه ويٺو آهيان،" هن غصي ڀريل آواز ۾ چيو. "آءٌ پنهنجي ڌيءَ ڪٽي ڪنهن نوريءَ کي ڏيئي ڇڏيان. هنن ڀيڻ .... جو ڇا وڃي؟"

ٻي رات سڄو راڄ اسڪول ۾ گڏ ٿيو. جڏهن ٽيون دفعو ماڻهو آيو، تڏهن جوڻس مٺل آواز ۾ چيس: "هاڻي اٿي وڃي سامهون ته ٿي." پوءِ سڄي رات زور زور سان ڳالهاءِ ٿيندا رهيا. ڪتا ڀوڪندا رهيا. وڏيءَ آڌيءَ جو مس هو گهر موٽيو. پڇا تي ڪتي وادگر ٻاهوڙو ڪري چيائين: "راڄ مان ٽا ڪڍن، رن...." سڄي گهر ۾ مايوسي ڇانئجي ويئي.

ٻه ٽي ڏينهن گذري ويا. ملوڪان موت جي اونداهي غار ۾ ٿاٻڙندي رهي. ياروءَ جي وات مان هڪڙو اکر نٿي اڪليو.

ماڻس ته اونداهي منهن پيئي هئي، رڳو ڀٽس جي ڳار جي ڳهي ڀئي پيئي. سڄيءَ دنيا تي ڪاوڙيو ويٺو هو — ڪتي تي، ڳئون تي، ملوڪان تي، ماڻس تي، ياروءَ تي ۽ جمعي تي. صبح جو سويل جمعي اچي ڀٽس کي اٿاريو. ”ابا، ڏونر ڳئون آهي ڪانه!“ ڀٽس رڙ ڪري اٿيو. سڀ ڀاتي اٿيا. پيرن تي ڳوٺ مان ڪير ڪونه هليو. هي ٽيئي سڄو ڏينهن پير ڪري ڀڪي رستي تي چاڙهي موٽي آيا. سگهو ٿي لالي وڏڙي گذاري ويئي. هنن جي گهر وارن کي چتاءُ ڪونه مليو. نڪو احمد جي ڀٽ جي چٽيءَ جي دعوت ملي. هو راڄ مان نڪري چڪا هئا. هاڻ سندن ڪوبه ڪلهي ڪاندي ڪونه ٿيندو. هڪڙي ڏينهن غوثوءَ جي ڳئون چورائجي ويئي. پيرن تي سڄو راڄ ويو. دستور جي برخلاف پوليس ۾ فرياد ٿيو، پوليس جاچ تي آئي. پيرا ڀيٽ ٿي. پيريءَ جمعي جو پير ڪڍيو. پوليس ڪيس ٿاڻي تي وٺي ويئي.

آخر راڄ ڪٺيو، سگهاوتي ختم ٿي. ياروءَ کي هليو وڃڻو پيو.

سڄو گهر ٻاري جي ساڙيل وڻ وانگر اجڙي ويران ٿي ويو. هرڪو ڀئي ڏانهن نهارڻ کان ڊنو ٿي ته متان اڳلي جي چهري تي وسندڙ مايوسي ۽ شڪست جي ڏوڙ ڏسي سندس همت ٽٽي نه پئي. هو ڪنهن ڪل جي پرزن جهڙا ٿي لڳا، جا ازخود پئي هلي. جيڪي ٿي گذريو هو تنهن جو ذڪر ڪير به چپن تي ڪونه آڻيندو هو. ڳوٺ جون زالون طرحين طرحين حرفتن سان ملوڪان جي ماءُ کي ڪوٺيندڙيون هيون پر هوءَ ائين چئي ڳالهه ٽاري ڇڏيندي هئي: ”بس امان لکيو نه هو، سو نه ٿيو. الله ڏاڍو. راڄ ڏاڍو. جبل کي ٽڪر هڻبو ته پاڻجو مٿو ڦاڙبو.“

وقت گذرندو رهيو. وري به وس آئي. وري به ماڻهو مڙيا. وري به ٻرن ٻنن مان هڪارون اٿيون. وري به چڙا ٻُريا ۽ مال جون ٽنوارون ٿيون، چنگ ۽ نڙ جي سريلن لهرن تي ڪافين ۽ ڏوهيڙن جا آلاپ ترڻ لڳا. وري به ڳوٺ جون جوان دليون مست ٿي پيون. گسن پنڌن تي شوخ ۽ پراسرار جملن جون ڏي-وٺون

ٿيون. عجيب اشارا ٿيا. ٽنهن ڪان وڌيڪ عجيب جواب مليا، انجام ٿيا، شڪ جاڳيا، الزام ڳنڍيا، آڱريون کڄيون، پٺڪات ٿيا، وچ وارا آيا، پويان چاري هليا، پير کنيا، ويساهه مليا. ڪٿانهن جيڏن اوهن واريون ميڻهون ۽ ڳاڙهيون رتيون ڳئون اوڳاريندڙيون رهيون، ڦر رڙائيون ڪندا ٽپندا ڪڏندا رهيا. ڳاڙهن، ڳلابي، هيڊن، واڱڻائي ڪپڙن جا ٻلاند هوائن ۾ ڦڙ ڦڙ ڪندا رهيا.

ماڻس ملوڪان کي ڳهڙا مٿي تان لهرائيندي چيو: "ڏيڍڙي، هيءُ ڇيڇڙي جهڙو چولو ته لاهي ٻيو وجهه، ڪڇن وٽان نڪري ويو آهي." ملوڪان ڦڪي ٿي، ساڄي ٻانهن ورائي ڏٺي: وچان چير مان پاسڙي جو اڇو گوشت پئي ڏسڻو. هوءَ ماٺ ڪري گهر جي ڪنڊ ۾ چولو لاهي، سٺي سڳو ڪڍي، ٽوپڻ ويٺي. ماڻس اچي سمٽ ڏيئي چولو ڪسي ورتس ۽ ٻيو نئون سنئيءَ ڇيٽ جو چولو ڪڍي ڏنائينس. اهو ڏيج جي چولن مان هو. "تو صفا ليڪو ڪڍي لنگهيو آهي! سڄي دنيا اچي ڳنڍ ٿي آهي. تون ڪارو ڪفن وجهيو پيئي هلين. اسان کي دنيا ۾ ڪنڌ کڻي هلڻ ڪانهي ڏيندينءَ؟ دشمنيون ڪڍي پاڻ تان ڪلايون اٿئي!" هن بيحد ڏک ۽ ٻوسيءَ جي لهجي ۾ چيو. ملوڪان چپ چاپ ڪڍي نئون چولو وڌو. "مٿو ته ڏس جهڙو ٻڌو! ماڻهن وانگر تيل ڦڙي وجهي ڦڻي ڏيئي وار ڪنهن جاءِ ڪر. جهڙي رڇ ٿي پيئي آهين!" ملوڪان ائين ڪيو. ماڻس وري به اعتراض ڪيو. "ٽڪ ڪڍي پنهنجو منهن ته ڏس! سڄو ڦلهيار ٿي ويو آهي! منهن ڌوئي ڳهڻا ڏينهن ٿي ويا ني؟" جڏهن ملوڪان منهن ڌوئي آئي ته ماڻس مس مس راضي ٿي. ڪيس ڳراٽڙي وجهي، ڳل تي چمي ڏيئي چيائين: "هاڻ ڏس ته لڏڻ ڏيءَ ٿي ويئي آهين نه! هرويرو پاڻ تان ماڻهو ڪلائيندا...هي ڇا! ائي آءٌ مٺي، ڪيڏانهن وڃان!" هن ڳنڍيءَ جي پلاند سان ملوڪان جي اکين مان وهندڙ بي‌اختيار ڳوڙهن جي لارن کي اگهندي، بي وس ٿي چيو. سندس اکيون پرجي آيون. ملوڪان ڪڍي پاڪر وڌس ۽ سندس ڇاتيءَ ۾ مٿو لڪائي سڏڪا ڀرڻ لڳي."

هوءَ سڄو وقت خيالن ۾ گم رهندي هئي. ڪانئس ڪو سوال ڪبو هو ته چرڪ ڀري وڏيون وڏيون ڪاريون اکيون ڦاڙي وائڙن وانگر نهارڻ لڳندي هئي. سوچي سوچي سندس دماغ ڦاٽڻ لڳندو هو. هڪڙا پور ايندا هئس ته پيا ويندا هئس. ڪڏهن خيال ايندو هوس ته 'اها سڀ منهنجي مغروريءَ جي سزا آهي، جو مون لڪن جي مٽ ياروءَ سان سنئون منهن ڏيئي ڳالهايو به ڪونه.' ڪڏهن چوندي هئي ته 'ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن هو ضرور ايندو ۽ اچي ڪيس وٺي ويندو. راڄ اعتراض نه ڪندو. هو وڏو ڪامو هوندو. سڀيئي هٿ ٻڌي کيس سلام ڪري هٽي ويندا.'

هڪڙي ڏينهن پاڻي ڀرڻ ويئي. کوهه تي ڪير به ڪونه هو. گهڙا رکي، کوهه ۾ پير لٽڪائي سوچيندي رهي. خيالن ۾ ڏٺائين ته کوهه جي تري ۾ يارو ويٺو آهي. 'ٽپو ڏيئي وڃي ساڻس ملان.' ڪلاڪ کن سوچيندي رهي. آخر پاڻ ۾ همٿ نه ڏٺئين. ٻئي دفعي زهر کائڻ جو خيال آيس. پر اهو جتاءُ ڪري نه سگهيو. خود ماڻس جون قياس ۽ ٻاجهه ڀريل نظرون به کيس نه وڻنديون هيون. کيس اهو بلڪل نٿي وڻيو ته ڪو مٿس رحم کائي. هڪڙي ڏينهن ماڻس کان اوچتو سوال پڇيائين: "امان، پاڻ لڏي نه هلون!" ماڻس وائڙي ٿي ويئي. پڇيائين: "ڪيڏانهن؟" "ڪيڏانهن به!" هن ورائيو. ماڻس سندس منهن ۾ نهاريندي رهجي ويئي.

ياروءَ جي اچي کيس وٺي وڃڻ جو خيال سندس دل ۾ گهر ڪري ويٺو رهيو. هڪڙي ڏينهن ماڻس کان پڇي وڌائين، "امان وري ڪڏهن ايندو؟" "ڪير؟" ماڻس نه سمجهندي چيو. هن ڪوبه جواب ڪونه ڏنو. ماڻس ڪن رکي چيو، "اما، هاڻ ڇا اچي ڪندو ويچارو." پوءِ کيس اوچتو ياروءَ تي ڪاوڙ اچي ويئي. 'هي سڀ سندس قصور آهي. هو چاهي ها ته ڪاورو ٿي هڪدم کيس وٺي وڃي ها. ڪميڻو، بيحيا، بيشرم. باقي هيڏا آٿ ڪتابن جا ڇاجي لاءِ ٿي پڙهيو؟' ماڻس جمعي تي ڪاوڙبي هئي ته کيس اهي لقب ڏيندي هئي. ياروءَ جو هڪڙو ڪتاب

اتفاق سان رهجي ويو هو. سو هن ڪٽي ڏاڏيءَ سنڀال سان لڪائي رکيو هو. ان ڪي لڪي وچي ڪولي ڏسندي هئي ۽ آن جي لسن پنن ۽ تصويرن ڪي پيار سان هٿ لائيندي هئي. هوءَ يڪدم وچي ڪتاب ڪٽي گهر جي ڪنڊ ۾ ويٺي. ”ڪميڻو، بي‌حيا!“ هوءَ خار مان پنا ڦاڙيندي چوڻ لڳي. ڪتاب جون ذريون سڄي گهر ۾ پکڙجي ويون.

ملوڪان هاڻ پاڻ ڪي بدلائي ڇڏيو. ڇڻ ڪجهہ ٿيو ئي ڪينهي. هوءَ هاڻ هميشه وانگر ڪلندي، ٺهڪ ڏيندي هئي. زور سان لوڏا ڏيئي جنڊ پيهندي هئي. گهڙي ڪي اڇاون ڏيئي، ڪوه مان ڇڪيندي هئي. گابي سان رانديون ڪندي هئي. ماڻس سان گڏ نمازون پڙهندي هئي. صبح جو دؤر بہ ڪندي هئي. فقط ڪنهن ڪنهن ڏينهن اوچتو هوءَ ڌڀيءَ ۾ پئجي ويندي هئي، پر ترت ئي چرڪ پري اڳي جهڙي ٿي ويندي هئي.

پيو ساوڻ بہ اچي ويو.

اڳينءَ جي مهل هئي. هوءَ ڪوهہ تي ويٺي تہ اتي هڪڙي اڻ سڃاتل مائي ڏٺائين. سمجهيائين تہ وس تي لڏي آيل آهي. مائي ماڻس ڏاڏيءَ اڪير سان ملي. ڪانئس نالو پڇيائين: ”يارو توجو ڇا ٿئي؟“ ملوڪان جي دل زور زور سان ڌڙڪڻ لڳي. ڪانئس ڏنگن تي بيٺو نٿي ٿيو. ”تون سڃاڻيس ڇا؟“ هن يڪدم پڇيو. ايتري ۾ پيون زالون ڪوهہ تي ايندي‌ون نظر آيون. مائيءَ هڪدم گهڙن ۾ هٿ وڌا ۽ ڇڻ تہ گهڙن ڪي پڌايائين، ”يارو ٿئين آچار رات ان وڻ وٽ ايندو، جتي تو گابو پٺي نهاريو.“ ائين چئي، هوءَ تڪڙي تڪڙي هلي ويئي. جنهن زمين تي ملوڪان بيٺي هئي، آها اوچتو ڇڻ گهوماتي ڪائي ڦرڻ لڳي.

ڪونگهرا مس مس بند ٿيا. چوطرف اونداهي هئي. فقط هڪ طرف ڪجهہ ڪاراڻ ڇڏي هئي جنهن مان خبر پئي ٿي تہ در ايڏانهين آهي. هوءَ پهرين ٺرنت ڪي ٽيڪ ڏيئي پاسي پر ليٽي،

پوءِ آهستي آهستي ڪري هنڌ تي اٿي ويٺي. ڪن ڏيئي ٻڌائين. سندس دل جي زور زور سان ڌڙڪڻ کان سواءِ ڪوبه آواز نٿي ٻڌڻ ۾ آيو. پوءِ هوءَ ڏڪندڙ ڳوڏن ڀر رڙهي در کان ٻاهر نڪتي. ۽ جمعي جي کٽ هيٺان سري ٻنهي کان ٻاهر نڪتي. ڪتو خوشقسمتيءَ سان در تي ڪونه هو. اڳهه مان ڪنيل ڪتري جو پاڙي اٿي هاري ڇڏيائين. پوءِ آهستي آهستي سرندي، رڙهندي، لوٽا هڻندي، سهڪندي، هوءَ گهر ڇڏي ٻاهر آئي. چوطرف ٻاٽ اونداهي هئي. طرفن جي ڪابه خبر نٿي پيئي. ٻريان ڪا وڏي وڏي شيءِ نظر آيس. هوءَ هڪدم ٻيهي رهي ۽ ڪپ جي ٻوٽي جي ڀر ۾ ويهي رهي. ڪجهه دير اکيون ڦاڙي نهارڻ بعد خاطري ٿيس ته ڪو وڻ آهي، ماڻهو ڪونهي. ڊپ وچان کيس سهڪو ٿي پيو هو ۽ هوءَ سڄي ٿڙڪي پيئي. هوءَ وري به اڳتي هلڻ لڳي. اڳيان ڪا شيءِ سرندي ڏٺائين نانگ، هن يڪدم سوچيو ۽ ګونگي رڙ ڪري ٻيهي رهي. ڪيتري دير سندس حواس سُن هئا. شايد ڪا ګوه هوندي. ٿوري دير بعد اها غائب ٿي ويئي پر هن مان چرڻ جي پهچ موڪلائي ويئي. هوءَ اٿي ٿي پٽ تي ڪرونڊڙي ٿي پئي هئي. 'جهو ڪو ماڻهو اچي نڪرندو. پٺيان بابا ۽ ادا جن سڄاڳ ٿي پون ته!' ڊپ ۽ خوف جا هيبتناڪ واڳو سندس ننڍڙيءَ دل کي ڪرڻي کائڻ لڳا. هوءَ پوئتي وڃڻ لڳي. ٻئي وکون پري کيس ياد پيو ته 'يارو سڄي رات ويهي وري هليو ويندو ۽ سڄي عمر ڪونه ملندو. پوءِ؟' هوءَ وڌيڪ سوچي نه سگهي. بيوسيءَ وچان سندس اکين ۾ پاڻي اچي ويو. نه، هن سوچيو، 'اڄ مرڻ جو ڏينهن آهي. ڇا به ٿي پوي، ضرور وينديس.' پوءِ هوءَ ڄڻ اکيون پوري، موت جي ڄاڙين وچان هلندي رهي. مٿس هڪڙو جنون ۽ چريائي سوار هئي. نيٺ وڻ اچي ويو. ڪنهن چيو: "وري ته رڙيون ڪونه ڪنديءَ؟" ٻه مضبوط هٿ سندس چيله ۾ لپيٽجي ويا ۽ سندس پير ڌرتيءَ تان کڄي ويا. کيس منهن تي، اکين تي، ڪنڌ تي، سيني تي، جسم جي هر هنڌ تي

منهن جا ڪمرا وار، گرم چپ ۽ ڏند محسوس ٿيڻ لڳا. هوءَ خوشيءَ وچان پاڳل هئي.

ڪجھ رات گذري ويئي. چنڊ نڪري آيو ۽ وڻ جي تارين مان هلڪي چاندوڪيءَ جا ڪرڻا نظر اچڻ لڳا. هوا ۾ گهر ۽ نشو هو. سندس پٽن جي ڏيئان، واري، ريشمي بستري وانگر ٿي لڳي. اوچتو زبردست گهوگهاٽ ٿيو. ڪا ريل گاڏي پئي متي، گاڏيءَ جون بتيون، جهرمر جهرمر چمڪنديون، اونداهيءَ کي اکيون ھڻنديون لنگهي ويون.

ٻوئينءَ رات ملوڪان چيو، "گهر ڇو ڪونه آئين؟" "اتي اچي تنهنجي مائٽن کي آزار ۾ وجهان؟" "پوءِ تڏهن ڇا ٿيندو؟" "آءٌ بندوبست ڪريان پيو." "پوليس وٺي اچي هنن کي موچڙا هڻاءِ." "هنن کي ڪڏ ۾ هڻ. پاڻ پنهنجو رستو وٺنداسين." "ڪهڙو؟" "مائٽن ته توکي ڏيئي ڇڏيو آهي، تون منهنجي ڪنوار ته اڳي ئي آهين." "پر راڄ ته شادي ڪرڻ نٿو ڏي نه!" "راڄ هتي شادي ڪرڻ نه ڏيندو ته پاڻ پئي هند هلي ڪنداسون." "پر بابا جن لڏين به نٿا نه!" "ڀڄهن جن نٿا لڏين ته پاڻ زال مڙس لڏي هلنداسين." ملوڪان شرمائجي ويئي. گهڙيءَ کن رکي چيائين: "سو به زال مڙس ٿيون نه!" "زال مڙس ٿيڻ کي پيا سڳ ٿيندا آهن ڇا؟ مائٽ راضي آهن. پاڻ راضي آهيون. باقي رهيو ملون. سو به شريعت موجب ڪپي ته ڪونه، پر اهو به همت ڪري وجهنداسون." ملوڪان هن دليل بازيءَ جو جواب ڏيئي ڪانه سگهي. آخر جواب گولي ڪيائين. "پر باباجن ته ائين ڪونه ڇڏيندا نه." ملوڪان بيوسيءَ سان چيو. "ته پوءِ پاڻ باباجن کي ڇڏينداسين،" هن پيار سان جواب ڏنو. ملوڪان کي ڇڻ ڪنهن نانگ ڏنگ هڻي ڪيو. "نه!" هن ڊپ وچان رڙ ڪري چيو. "ته پوءِ تون ڀلي پڄهن وٽ رهه، اسان جي موڪلاڻي آهي." سندس لهجو ملوڪان کي بلڪل ظالم ۽ بي رحم لڳو. ڪيس هڪڙي لحظي لاءِ ڪانئس ڊپ ٿيڻ لڳو. هڪڙيءَ گهڙيءَ ۾ هو

چڙهه ڏاريو، پراڻو بنجي پيو. ملوڪان کي مٿس خار اچي ويا. پوءِ هن کيس ڪٺي پاڪر ۾ ورتو ۽ کيس سمجهائيندو رهيو. مگر کيس ڪجهه به ڳالهه سمجهه ۾ نه ويئي. اوچتو اُمر تي ويو. هوءِ وچڙ لڳي. ”جواب ڏي، منهنجي ٿيندينءَ يا نه؟“ ”آءٌ پڇنديس ڪانءِ!“ ”پڇڻ هن ۾ ڪهڙو آهي؟ راڄ پٺهين کي روڪي ٿو. پاڻ سندس جوابداري لاهي پنهنجي سر تي کڻنداسين، بس؟“ ملوڪان کي اها ڳالهه ڪجهه برابر لڳي، پر خاطري نه ٿيس. پنهي پاڪر وجهي موڪلايو. ”آءٌ پندرهين ڏينهن وري ايندس.“

اُئين ملاقاتون ٿينديون رهيون. هر دفعي ملوڪان جي سيني تان خوفن ۽ انديشن جي ڪا نه ڪا چپ لهي تي ويئي. سندس دل روز وڌيڪ هلڪي، آزاد ۽ پروسو ڪندڙ ٿيندي ويئي. کيس اهو معلوم ڪري ڏاڍي خوشي ٿي هئي ته يارو ماستر تي ويو هو.

شام جا پاڇا لڙي چڪا هئا. ٻيلي جي گهاٽن ٻيرن جي وڻن تي آکيرن ڏانهن واپس موٽندڙ پکين جي چرچر تيز ٿيندي ويئي. ڏکڻ طرف درياه ۾ مهاڻن جون ٻيڙيون واپس پئي موٽيون. هڪڙو تنبي وارو درياه جو ڪپ ڏيو اچا به اولهارو پئي ويو. هنجن جي هڪڙي قطار اچي ڪپ تي لٿي. جيستائين نظر ويئي تي تيستائين رڳو درياه هو.

يارو اچا پر واري شهر مان ڪونه موٽيو هو. ملوڪان جي دل تي گهري اداسي ڇانئجي ويئي. درياهه جي هن پار ٻيلي ۾ آئي کين به مهينا ٿي ويا هئا. ياروءَ جي جنهن دوست کين پناهه ڏني هئي سو مٿانئن صدقي پيو ٿيندو هو. هوءَ ۽ يارو ڏينهن جا ڏينهن ۽ راتين جون راتيون هڪٻئي جي جسمن ۽ خيالن جي ڪاڪ محل جو سير ڪندا رهندا هئا. جڏهن هو ڪنهن ڏينهن شهر ويندو هو ۽ هوءَ اڪيلي ٿيندي هئي تڏهن سندس روح اداس ٿي ويندو هو.

هوءَ ٽي مهينا اڳ گهران نڪتي هئي. رات جو گهران سڌو اسٽيشن تي چڙهي حيدرآباد آيا هئا. اتي نڪاح وجهايو هئائون. ملوڪان کي سوچي ڀاڻ تي فخر ٿيو ته هڪدم نڪاح سندس ئي زور ڀرڻ تي پيو هو، نه ته ڀارو ايترو جلد حيدرآباد جهڙي شهر ۾ ظاهر ٿيڻ جو خطرو کڻڻ لاءِ تيار نه هو. ملوڪان کي خبر نه هئي ته نڪاح ڪيڏو ضروري هو. ڀاروءَ جو پيءُ کين في الحال ڀاڻ وٽ رهائڻ لاءِ تيار نه هو. ”راڄن جي ڳالهه آهي.“ هن چيو هو. ملوڪان کيس گهڻو ئي سمجهايو ته ’بابا ڀاروءَ کي ڀاڻ پنهنجو پٽ ڪيو آهي ۽ ڪيئن هو سڄي راڄ کي سامهون ٿي بيٺو هو!‘ پر پوڙهي دل پئي هٽئي. تنهنڪري لاچار کين هتي اچي رهڻو پيو هو.

هڪڙو ننڍڙو چڪمرو ٽتر پڙڪو ڏيئي اچي پريان پوتي ۾ ويٺو. ملوڪان سندس سهڻا رنگبرنگي پک غور سان ڏسڻ لڳي. ايتري ۾ ڪنهن پٺيان اچي ڀاڪر وڌس. سندس منهن خوشيءَ وچان ٻهڪي اٿيو ۽ ورائي کيس ڪڻي ڳراٽڙي وڌائين. ڪيسي ۾ هٿوراڙيون ڏيئي، پان ڪڍي کاڌائين. پوءِ ٻئي هلندا درياهه جي ڪپ تي اَن وڻ وٽ آيا جتي هميشه اچي شام جو ويهندا هئا. ملوڪان پنهنجا پير کڻي پاڻيءَ ۾ وڌا. پاڻي ٿڌو ۽ فرحت بخش هو. سٿڻ کڻي گوڏن تائين ڪيائين. ڀاروءَ به ائين ڪيو. پوءِ هن ساڳيو سوال پڇيو: ”ڀاڻ بابا جن ڏانهن ڪڏهن هلنداسون؟“ ”اڃا ٿي ڏينهن دير آهي.“ ڀاروءَ بي يقيني طرح چيو. ”اڃان ته تو واري راڄ جا ماڻهو گوڙ بند نٿا ڪن. روز سيد پير وٺيو بابا جي در تي بيٺا آهن.“ پوءِ ٿوري دير رکجي چيائين: ”پٺهين ۽ پاڻهين به ميڙ سان ڳڏ هئا.“ ملوڪان واڏڙي تي ويئي. ”بابا جن انهن مروانن سان ڇا جي ڪري آيا؟“ پوءِ چيائين، ”بابا کي زور ڪري وٺي آيا هوندا ڦڪائيءَ کي پرچائڻ لاءِ. باقي بابا ٿو ساڻن اچي!“ ”ائين ئي هوندو.“ ڀاروءَ بي ويساهيءَ سان چيو. ملوڪان کي وري پور آيو. ”ڪڏهن هل ته رات جو لڪي هلي بابا جن وٽان ٿي اچون.“

الا، ويچارا ڏاڍا خوش ٿيندا!“ ”ڏاڍا ڪٺا اچي، پاڻ کي وڻن ٿا!“ ياروءَ مرڪي چيو. ”ها، ڏاڍا ٿا ڪٺن! بابا ته پاڻ ٻنهي تي ساهه ٿو ڇڏي. سڳ به پاڻ ڏنئين. دشمنن شادي ڪرڻ ڪانه ڏني، سو پاڻ اچي هتي رکئي، ته هن ۾ بابا جو ڪهڙو ڏوهه!“ هوءَ يڪساهيءَ چئي ويئي. ”سو ته آهي، پر متان چئي ته ٻنهان موڪل ڇو ورتا.“ ملوڪان اهو سوال پاڻ کان ڪيترا دفعا پڇي چڪي هئي. جواب وٽس تيار هو. ”بابا هٿ سان موڪل ڏي ته سچو راڄ ويچاري تي چڙهي نه وڃي؟ بابا کي ٻڌائي اچون ها ته به ڪانئس ويساهه ڪيئن وٺن ها؟“ هن پنهنجي عقلمنديءَ تي پاڻ خوش ٿيندي چيو. ”ڏسون ته لڙ پاڙي ڪٿي ٿو ٻيهي. اڇا ته بابا ٿو واري راڄ کي پيو آسرن تي هلائي. ويچاري سڳ ۽ پرتي به ڏيٺي ڪئي آهي. هو ڪيس جا دڙڪا ٻيا ڏين. ڏسجي ته ڇا ٿا ڪن.“ ملوڪان ڏٻيءَ ۾ پئجي ويئي. ”ڇا پيئي سوچين؟“ ياروءَ ڪاڏي متي ڪري پڇيس. ”ٻوءَ جي پڙهن چوئي ته موٽائي ڏي ته، پوءِ مون کي موٽائي ڏيندين؟“ هن ٻچندي ٻچندي اڄي ٿي پڇيو، ڇڻ ڪيس اهو سوال نه پڇڻ کپي. واقعي يارو باهه ٿي ويو. ”تو مون کي بي‌غيرت سمجهيو آهي ڇا؟“ ملوڪان يڪدم پيار مان گهراٽڙي پائي چيس: ”هاڻ ڪاوڙ ڍري ڪر، مون چرچو ٿي ڪيو.“

الائي ڪيترا ڏينهن گذري ويا.

هو قلعي کان هيٺ هڪڙي پوساٽيل گهٽيءَ ۾ رهندا هئا. گهر تمام سوڙهو ۽ اونداهو ٿي لڳو. هوءَ زبان سان ڪانه ڪڇي پر دل ۾ چيائين، ’جيل ته هن هڙو هوندو!‘ ٻاهر گهٽيءَ ۾ ٻارن، ٽانگن، ماڻهن، گاڏين جو هل ۽ شور ٻڌي ٻڌي سندس مغز ڇڻ ڦاٽڻ لڳو. پر ٻئي ڏينهن جڏهن ياروءَ کيس هڪڙو ڪارو برقعو، سئنڊل، هڪڙو ليڊي هٿملن جو جوڙو، پائوڊر ڪريم ۽ هڪڙو نقلي ايرنگن جو جوڙو وٺي ڏنو، تڏهن هوءَ خوشيءَ ۾ نٿي ماپي. جڏهن برقعو پائي ڪيل ڏنائين، تڏهن ته ننڍڙي ٻار وانگر ٽپا ڏيڻ

لڳي. هڪدم اعلان ڪيائين: ”بابا جن کي ٻه ڪڏهن وٺي اچي ڪيل ڏيکاريندا سين نه؟“ ياروءَ هائو ڪئي. شهر ۾ ايترا ماڻهو، ايتريون شيون، ايتريون روشنيون ڏسي، هوءَ حيران ٿي ويئي. يارو کيس قسمين قسمين شيون ۽ ميوا وٺي ڏيندو هو.

پر هو گهڻو وقت شهر ۾ رهي نه سگهيا. غيرحاضريءَ سبب ماستريءَ مان جواب ملڻ بعد يارو حيدرآباد ۾ خانگي نوڪريءَ لاءِ ڊڙي ڊوڙي ٿڪجي پيو پر ڪامياب نه ٿيو. ازانسواءِ شهر ۾ هو ڪلم ڪلا هلڻ کان به ڊنو ٿي. ٻڙس جو فصل به هيل ڪونه ٿيو هو، سو دل ۾ لاچار هو. آخر هو ٽنڊي محمد خان پاسي هڪڙي ڳوٺ ۾ وڃي رهيا جتي کيس هڪڙي ننڍي زميندار وٽ سٺ رپين جي منشيگيري ملي ويئي.

جهرڪيءَ جي چرچر تي هوءَ جاڳي پيئي. ڪنڌ هيٺان ياروءَ جي ٻانهن ڪيدي، سندس مٿين ٻانهن لاهي، پاسو بدلائي، ٽنگون آجيون ڪري، پٺ ڀر ٿي ته کيس ٽنگن تي ٿڌ محسوس ٿيڻ لڳي. هن ٽنگ ڊگهيري، پير جي آڱوٺي ۽ وچينءَ آڱر سان هڪڙو ڪپڙو چڪي هٿ ۾ ڪيو. پوءِ پاڇن جي زنانن بخين کي هٿ لائي، پڪ ڪري، پائڻ لڳي.

”يارو! يارو!“ هن کيس ڏونڌاڙيندي چيو. يارو کيس آهستي ڏڪ هڻي، ”ڇڏ ته سهي“ چئي، پاسو ورائي، وري سمهي رهيو. ”مون کي چاهي، ڀلي ٻنپهرن تائين اهڙو ستو پيو هج. ڀلي ماڻهو اچي ڏسنئي!“ ملوڪان ناز سان چيو. ’بي‌افعالو!‘ هن دل ۾ پيار سان چيو. تڏهن کيس ياد آيو ته ڪلهه هو ٻيئي وڙهيا هئا، تمام گهڻو. هونئن ته هو هاڻ اڪثر تکو ٿيندو هو. پر ڪلهه ائين ٿي لڳو ڄڻ هي اهو يارو ئي ڪونه هو. ڳالهه به ڪجهه ڪانه هئي. پاڙي واريءَ مائيءَ جو پٽ بيمار هو تنهن کي ياروءَ کان پڇڻ کان سواءِ پنجاهه رپيا اڌارا ڏنا هئائين. مائيءَ خدا جا واسطا پئي وڌا ۽ اچي سيڻڌ ڏنائين ته صبح جو ڪڪڙ وڪڻي پئسا موٽائي ڏيندي. پر مائيءَ پئسا موٽايا ڪونه. هوءَ مائيءَ سان وڙهي پيئي

رهي هئي، پر ماٺي قسم کڻڻ لڳي ته ڪڪڙ جا پئسا اڃا مليا ئي ڪونهن. يارو بازار تي ويو. وٽس پئسو ڪونه هو. ملوڪان کان گهريائين ته هن سچي ڳالهه ڪري ٻڌايس. هو ٻاهر تي ويو. ”اسين ٻيڙيءَ جي ٽوٽي لاءِ پيا سٺون ڏيون ۽ هيءَ ڪنوار سخاوتون ڪندي وتي!“ ملوڪان کي پنهنجي غلطيءَ جو احساس اچي ٿي هو پر ياروءَ جو اهڙو ڪڙو ڳالهائڻ کيس ڏکيو لڳو. ”ڪي لک ڪونه لنجي ويا اٿي، هي وٺ! وڃي وڪڻي پنهنجا رپيا لاهه.“ ياروءَ کي ايڏو ڪاوڙيل ڏسي، هن ٻانهن مان چانديءَ جا چوڙا لاهي کيس اڇلائي ڏيندي چيو. ياروءَ کي ويتر خار لڳي ويا. ”هن جو دماغ ته ڏس ڪٿي آهي؟ پيٽيان اسين تو لاءِ ڪري پنهنجو اگرتگر ناس ڪري، روزگار وڃائي، گهرگهاٽ، مٽ مائٽ ڇڏي، شڪارين وانگر لڏا ڪنڌن ۾ وجهي، رلي مٺا آهيون. تو اسان کي ڪٿي پولڙو ڪري نچايو آهي. ٿوري ڳالهه تي ڇنڇڻي ته منهن ۾ ابرڪيو اچين! ڪهڙي ڪنهن جاءِ جي!“ ملوڪان جو منهن ڦري ويو. واڪو ڪري چيائين، ”تون رلي مٺو آهين، باقي آءٌ بشت ۾ ڪتر پيئي آهيان! اهڙو جي گهرگهاٽ وارو هئين ته توکي ڪنهن لاچار ته ڪونه وڌو هو. آءٌ توجي پويان ته ڪانه پيئي هيس.“ ”هاڻ وات بند ڪر نه ته هڻين ٿو پادر پوٺ وارو!“ ”پوٺ وارو پادر وڃي ما....“ هن جي وات مان نڪري ويو ۽ پاڻ کي روڪي ٿي روڪي تنهن کان اڳ ٺٺڙ نڪاءُ تي ويو. پوءِ پيو، ٿيو، چوٿون. هوءَ رني ڪانه، البت ڳوڙها روڪي ڪانه سگهي. سڄو ڏينهن هڪٻئي سان ڪونه ڳالهايائون. رات جو ستا ته هوءَ پاسو ورائي سمهي پيئي. ياروءَ مٿس ٻانهن رکڻ جي ڪوشش ڪئي ته اها ڌڪي ڇڏيائين. پوءِ چڻ پنهنجي منهن چيائين: ”مون کي باباجن وٽ ڇڏي اچ، نه ته آءٌ منهن مٿو ڪٿي ويندس هلي.“ ”نر ڏيڻ منهنجي سر تان! صبح جو چوٽيءَ ۾ جهلي، هلي تو پٺهين کي ڏيو اچين!“ ”هلي ڏي! پوءِ ڪٿي منهنجي قسمت. تون ته وڃي مائٽن ۾ سکي

ٿيءُ.“ ”آءٌ ٿيان نه ٿيان، تون ته وڃي ٻڌهين جن جي هندوري ۾ لڏ! تون خوش ته آءٌ خوش!“ ”ها، مون لاءِ مريو ٿو وڃين! توکي هئي ۽ ڏينهن پنهنجي دل خوش ڪرڻي، سا ڪيئي، ”هائي....“ ڪانئس جملو پورو نه ٿي سگهيو. يارو پاسو ورائي سمهي رهيو. ڪلاڪ گذري ويو. پوءِ ياروءَ ڪيس اٿلائي، سندس منهن پاڻ ڏانهن ڪيو. هوءَ پاڻ کي ڇڏائڻ لاءِ ڦٿڪڻ لڳي. پر سندس زور نه هليو. ”مروان مون کي ڇڏ! دشمن! توجو مون ۾ وڃي ڇا؟“ هن ياروءَ کي خار مان رانبوٽا ۽ چڪ وجهندي ۽ ٺڪ هڻندي چيو. پر ياروءَ جي ٻانهن ۽ ٽنگن ڪيس سوگهو ڪري ڇڏيو. هوءَ هٽي هٽي نستي ٿي پيئي. ڳوڙهن جي نئن اٿلي پيئي: ”سچي دنيا دشمن ٿي پيئي آهي، ان جا خار تو مان نه ڪيان ته ٻئي ڪنهن مان ڪيان.“ ياروءَ سندس ڪن ۾ اٿاهه پيار سان پڙ پڙ ڪندي چيو. ”وڙهيو پنهنجن سان آهي يا پراون سان؟“ هن شڪايت جي نموني گهٽيل گلي سان چيو، ”توکان سواءِ ٻيو منهنجو دنيا ۾ ڪير آهي؟ تون به ٿي مون کي ستائين!“ ملوڪان جي دل تان هڪ ڳري چپ اهي ويئي. سڏڪا جاري رهيا پر هاڻ اهي خوشيءَ جا هئا. پرسان ستل مرد لاءِ سندس دل ۾ پيار ۽ همدرديءَ جي اٿل اچي ويئي. ”مون کي پنهنجي باباڄن وٽ ڇڏي اچ!“ هن ڳوڙها اگهندي چيو. ”ءُ آءٌ؟“ ياروءَ پڇيو. ”تون به وڃي پنهنجي مائٽن عزيزن، ڪڙم قبيلي ۽ راڄ ڳوٺ پيڙو ٿي!“ ”منهنجو مائٽ عزيز، منهنجو ڪڙم قبيلو، منهنجو راڄ ڳوٺ سڀ تون آهين!“ ياروءَ آهستي آهستي هڪڙو هڪڙو اکر چٿو ڪري چيو. ملوڪان جواب ڏيڻ بدران ڪٽي ڀاڪر پاتس. انهن لفظن کان پوءِ هوءَ هزارين مارون ٻيون به کائڻ لاءِ تيار ٿي وڃي ها. راتوڪي ڳالهه ياد ڪري، سندس منهن تي مرڪ تري آئي. ’هيڙي رانجهن سان ڪهڙا ليکا؟‘ هن دل ۾ چيو. يارو ستو رهيو. صبح جي روشنيءَ جا ڪرڻا سندس منهن تي پئي پيا. ’الا ڪيڏو نه لهي ويو آهي. ويچارو رلي رلي، ڊوڙي ڊوڙي، ڪٺين ۾ ڳري فنا ٿي

ويو آهي. ڪپڙا ڦاٽي ويا آهنس. بوٽ جو ترو به گسي ويو آهيس. منهن ۾ اگهوڙي مٽيا ئي ڪانهيس. اکيون ئي ذرا ڏيئي ويون آهنس. مٿان وري ڪيس آءٌ تنگ ڪريان!' هن سوچيو. 'هاڻي ڀلي ڇا به چئي، آءٌ جواب ڪانه ڏيندي سانس،' هن دل ۾ انجام ڪيو.

هو پڪڙجڻ جي ڊپ کان هڪ هنڌ ٽڪاءُ ڪري نه سگهيو. ڪيترا ئي ڳوٺ بدلايائون. هرهنڌ ماڻهن جون اکيون سوال پڇنديون هيون. سندن نرڙ تي ناراضگيءَ جا گهنج ۽ ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن نامعلوم ڏڙڪي جا آثار هوندا هئا. ۽ پوءِ نيٺ جيڪي ٿيڻو هو سو ٿيو. رات پئجي ويئي. يارو گهر ڪونه موٽيو. هو پاسي واري شهر ۾ ڪم سان ويو هو. هوءَ در وٽ ويهي ويهي، وري اندر آئي. پٽ کي ڏوڙي ڏيئي وري ٻاهر اچي ويٺي ۽ اتي ويٺي رهي. ڳوٺ جون روشنايون وسامي ويون، ڪتا ڀي ڀونڪي ٿڪي پيا، چوڪرن جي راند جو هل به ڪڏهوڪو بند ٿي ويو. فقط تارن ڀري رات هئي ۽ پاڻ هئي. 'ڪنهن دوست سان رهاڻ ۾ لڳي ويو هوندو. ڳالهين جو شوقين ته اڪيئي آهي. سج لهي ويو هوندس. هاڻ گس ۾ هوندو. هينئر پوري مٿي آيو هوندو. ايندي شرط چوندو، "پيٽيان اڄ دير ٿي ويئي. ڳالهين ۾ لڳي وياسين. چڱو ڀلا پٽ ڏي، جلدي ڪر، بک مان ساهه ٿو نڪريم." يا جنهن ڪم سان ويو آهي تنهن ۾ دير ٿي ويئي آهيس. مردن جا ڪم آهن. زال ته ڪانهي جيڪا گهر ۾ واندي ويٺي هوندي.... پر ايڏي دير ڪرڻ نه کپيس، اڄ اچي ته ساڻس فيصلو آهي. چوانس ته "آءٌ اڪيلي زال ماڻهو، ڪمزور دل، نهاريو نهاريو لاچار ٿيو پوان ۽ تون ايڏنهين سنگت سان رهاڻيون ڪندو وتين" هن دل ۾ چيو.

پر جڏهن آڌي ٿي ويئي، تڏهن سوچيائين، 'خدا ڪري رڳو اچي نڪري، دير جو فڪر ڪونهي. اگر به ڪونه چوندي سانس. رڳو الله ڪري ڪٿي ٽڪي نه پيو هجي! رب منهنجا، رڳو ڪٿي رات نه رهي پوي باقي دير سان ڀلي اچي. آءٌ ڪچنديس

بہ ڪانءِ.' هوءَ اچي بستري تي ويٺي. ويهندي ويهندي اڇو ڏينهن ٿي ويس. سندس اکيون سڄي پيون هيون. سنڌ سنڌ ۾ سور هئس. ڳلن تي هٿ رکي ڏنائين. ٻچ ٻي ٻريا! سڄو ڏينهن لنگهي ويو. هاڻي هوءَ وڏيڪ وقت پاڙ کي دلاسا ڏيئي ڪانءِ سگهي، انديشن ۽ خوفن جا زهريلا نانگ هاڻي سندس، ڇاتيءَ تي ٻوڙون پائڻ لڳا. 'مون کي ڇڏي ويو؟ نہ. ماڻهن سان ملڻ ويو. نہ. مون کي ضرور ٻڌائي وڃي ها. وات ۾ ڪنهن ٻگهڙ.... نہ نہ، متان ڪنهن موٽر يا ڪنهن لاريءَ هيٺان.... رب منهنجا، منهنجا مالڪ، خير سلامتيءَ سان آڻينس. آهہ ٻچندي ساڻس بہ ڪانءِ تہ ڪٿي هئين؟ مون کي ماري ڇڏ پر ڪيس موٽائي آڻ، مون اڪيليءَ جي آڌار کي، منهنجي سر جي تاج کي موٽائي آڻ. مون کي ڏوهن جي سزا ڏي، بيمار ڪر، ڄڏو ڪر، انڌو ڪر، لولو ڪر، پر هن کي ورائي مون کي ڏي. مون ٻي واهہ کي پرديس ۾ ڇورو متان ڪرين منهنجا مولا....' ڪيس روئندي، ٻاڪاريندي، ٻيو ڏينهن بہ لنگهي ويو. ٽئين ڏينهن بہ هوءَ اونڌو منهن ڪري لاش بڻي پيئي هئي. منجهس هاڻ روئڻ جي پهچ ئي ڪانءِ هئي.

وچينءَ مهل هو آيا. اڳ ۾ يارو هو. ياروءَ جو منهن ڇچريل ۽ سوڄل هو. سڀنيءَ اک هيٺان وڏو ڪارو داغ هوس. مڇون ٻٽيل هيس. هلندي پئي ٿاٻڙيو. سندس اکيون هيٺ هيون، ڄڻ تہ تارا ڪليءَ سان ٺوڪيل هئس. مٿي تي نٿي سگهيا. سندس منهن تي دهشت ۽ هراس ڇانيل هو. سندس پويان هڪڙو ٿلهو ڪارو ماڻهو پستول سان هو. ٻيو بندوق وارو هو. سڀني کان پويان وڏيرو ڄاڙو هو.

ملوڪان دانهن ڪري وڃي ياروءَ کي چهٽي. يارو ڄڻ ڪنهن مشين وانگر ٻوائتي آواز ۾ ڪنڌ هيٺ ڪري چيو، "بہ ڏينهن ٽنگيو ٻي مارياءُون، سڄي ڪانءِ ڪيم. ٻوءِ امان کي اگهاڙو...." "اڙي بس ڪر اهي ڪهاڻيون. وٺ وڏيرا رن کي ڇوڙيءَ ڪان.

هاڻي پناهه ڏيڻ وارا رن پٽ هلي ڏيکار. سچي سچي ٻڌائج، نه ته وري ساڳيو حال ٿيندي!" ٿلهي ڪاري پستول واري صوبيدار، ياروءَ کي ڌمڪي ڏني. "رن، سنڌ ۾ پونگڙا وجهون ٿي ها، پر دعا ڪر وڏيري جاڙي کي، جنهن جو لحاظ اٿئون. نه ته تون به ماءُ.... ياد ڪرين ها." هن ملوڪان کي ٺڏو هڻندي چيو.

گاڏي اسٽيشن جي ويجهو پوندي وئي. 'الائي هن ٽيشن تي لاهيندا يا نه؟ ڪهڙي خبر ٻاهران ئي ٻاهر ڪنهن جي حوالي ڪري ڇڏين. باباجن کي خبر ئي ڪانه پوندي. رڳو شل باباجن مان ڪو ماڻهو مون کي ڏسي وٺي!' جيڪي ٿيو هو، تنهن تي هن سوچڻ نٿي چاهيو. هن ڪجهه ڪرڻ چاهيو ٿي. هاڻ سندس وارو هو. هوءَ ياروءَ کي ضرور حاصل ڪندي. هن سڄي ڳالهه وات ۾ ئي سوچي ڇڏي هئي. 'بابا کي چوندس، ڪيئن به ڪري هن ڳوٺ مان هلي اتر ۾ رهون. اتي پنهنجون گهٽيون. بابا نه مڃيو ته ڪيئن به ڪري کيس مڃائيندس. پيو بابا کي چوندس ته ڪٿان به آڌارا سڌارا وٺي صوبيدار کي ڏيئي، ياروءَ کي ڇڏائي اچي. ياروءَ لاءِ بابا سر جي سٽ ڏيندو. پوءِ سڀ گڏجي هلي هيڪاندا رهندا سين.' هن سوچيو. 'بابا کي سربستي ڳالهه ڪري ٻڌائيندس ته ياروءَ سان ڪهڙا حال ٿيا آهن. مون سان ڪهڙيون جنيون ٿيون آهن. پوءِ بابا ضرور مڃيندو. بابا منهنجي ڳالهه ڪڏهن به ڪونه موٽائيندو. رڳو خدا ڪري بابا سان گڏجڻ ڏينم.' انهيءَ فيصلي تي پهچڻ بعد هن جي بدن ۾ جڻ ساهه پيو هو. 'ياروءَ جي ڳالهه ٻڌي، بابا، امان، جمعو سڀئي باهه ٿي ويندا. آءٌ جڏهن لڏڻ جو چوندس تڏهن بابا ڀريائين دل هڻندو، ڳٽيون پڇائيندو، امان ۽ جمعو به ٻڌ-ڌر ڪندا، پوءِ آخر امان منهنجو پاسو وٺندي ۽ جمعو به. پوءِ بابا به مڃيندو، ضرور مڃيندو.' کيس خبر هئي، سڀ خبر هئي. 'پر بابا چوندو، تون بنان موڪلائي ڇو وئينءَ؟' اوچتو ذهن جي ڪنڊ مان هزار دفعا اڳ پيدا ٿيل سوال وري پيدا ٿيو ۽ ان جو اڳي ئي هزار دفعا سوچيل سمجهيل جواب

وري اچي حاضر ٿيو. 'بابا، تون پاڻ بي وس هئين. ڇهوسين ته ته هونئن توتي متان راج ناراض ٿئي، تنهنڪري پنهنجي منهن وچي جيڪي توکي ڪرڻ نه ٿي ڏناڏون سو ڪيوسين. پر جي ڪٿي ناراض به ٿيو ته به بابا جي ڪاوڙ لاهڻي آسان. ڪيس جڏهن اسان جي حالت جي خبر پوندي، تڏهن ازخود قياس اچي ويندس. مائٽ رحم جو گهڙو آهي. ائين جمعي ڪيترا پڌا ڪم ڪيا آهن، پر پٺي ڏينهن ڪاوڙيو وريو ٺريو وڃي. مون تي ته جمعي کان گهٽو آر آهيس. بابا مونجو ڏيول آهي.' هن فخر مان سوچيو. 'رڳو بابا تائين پهچان سهي، پوءِ خير....' جيئن جيئن انهيءَ ڳالهه تي گهٽو سوچيندي رهي، تيئن تيئن سندس اميدون وڌيڪ مضبوط ٿينديون ويون. 'رڳو خدا ڪري بابا سان هڪ ڀيرو ملي سگهان.' هن دل ۾ چيو.

ڪيس اسٽيشن تان لاهي ڳوٺ ڏانهن وٺي هليا. 'هي ڳس ته سڌو اسان جي گهر وارو ورتو اٿن.' هن سرهائيءَ سان سوچيو. پوءِ جڏهن سامهون ڳوٺ جي زالن مڙدن جو ميڙ پنهنجي گهر جي اڳيان ڏٺائين ته ڪيس خاطري ٿي وئي. 'گهر!' هن سيني مائهن وچان پٽس کي سڃاڻي ورتو. پرسان ماڻس بيٺي هئي. مردن ۾ جمعو به هو. هوءَ "بابا" چئي، پٽس ڏانهن وڌي.... ۽ پوءِ جمعي ڪيس لت هنئي. پانهن ٽڪر ٿي ويئي. هوءَ پاڪار ڪري پٽس کي چنبڙي پئي. "ابا!" هميشه وانگر، عادت موجب، جيئن اڳي هريل هئي. ننڍي هوندي وانگر جڏهن جمعو ڪيس ماريندو هو ۽ پاڻ روئي چوندي هئي. "بابا، بابا، مون کي جمعي مڪون هنيون آهن." ۽ پٽس ڪيس مٿي تان هٿ ڦيرائي، پاڪر پائي، جمعي کي ڪن مان جهلي چوندو هو "ڇو ڙي حرامي! ڀيڻ کي ڪو تو مارين؟ دلا، توجو مغز ڦريو آ، ڇا؟" پر ڪلهه پٽس ڪيس مٿي تان هٿ ڦيرائي، پاڪر پائي، جمعي کي ڪن مان ڪونه جهليو. سندس اکين ۾ ڌڪار ۽ ڪاوڙ جا مچ هئا، جنهن کي ڏسي هوءَ دهلجي ويئي هئي. هن نفرت مان ڪيس ڌڪو ڏيئي،

مٿان ٽقڙ وهائي ڪيدي هئي. پڳل ٻانهن هوندي به ڪيس محسوس ٿيو ته ان ٽقڙ ڪيس لٺ ڪان وڌيڪ ايذاءُ ڏنو. ۽ ٻوءِ جمعي ڪيس ڪهاڙيءَ جو منڍ مٿي تي هنيو هو. هوءَ پٽ تي رت جي تلاءَ ۾ ٻل ڏيڻ لڳي هئي. ٻوءِ چاچهنس ورءِ مٿان لٺ هنئي هيس، ٻوءِ؟... ۽ ٻوءِ هوءَ هتي، هھڙيءَ حالت ۾ هئي.

’ان مهل به ڪنهن ڪونه ڇڏايو. هينئر به ڪو ڪونه ڇڏائيندو،‘ هن سوچيو.

اوچتو هڪ عجيب خيال آيس. ’ادا جمعي کي منٿون ڪريان،‘ هن سوچيو. ڪجهيءَ ۾ پلاند وجهي، پيرن تي سسي رکي، روئي، ليلاڙائيون ڪري چوانس: ”ادا تون منهنجو امان جو پٽ ڪونه آهين! سڱو ادا ڪونه آهين! آءٌ تنهنجي ننڍڙي ڀيڻ ڪانه آهيان، جنهن کي تون سدائين ڪلهي تي ڪڻي گهمائيندو هئين، جيڪا تنهنجي آڏر جهلي، ڦڏڪ ڦڏڪ ڪري، تنهنجي ٻويان، مامي حاجران جي گهران لسي وٺي هلندي هئي، جيڪا وڏي ٿي ته توکي پنهنجي خرچيءَ مان گڏ ڪيل پئسن مان پيت ۾ تنگ ڪري، چار چار آنا ٻيڙين لاءِ ڪيدي ڏيندي هئي، جيڪا امان مري وڃڻ کان ٻوءِ توکي ٽولر ڪيندي هئي، ڪپڙا ڌوئي ڏيندي هئي، جنهن کي تون وڏيري جاڙي جي ڌيءَ جنان ڏانهن نياپو پهچائڻ لاءِ موڪليندو هئين، جيڪا توتان راڳ ڪچندي هئي —

”ادل منهنجو چوڏهين جو چنڊ. پينر پلي پلي تو اچي.“ جيڪا جڏهن پوليس توکي وڏيري جاڙي جي ڏيکي جي چوريءَ ۾ جهلي ويئي هئي، تڏهن تي ڏينهن تي راتيون پاڪاريندي رهي هئي. توکي ڇڇون پٽي، منهن سڄائي، مار ڏيئي، مرڊينگ ڪري، گهر موڪليو هئائون، تڏهن جنهن توکي ٻاڙي جا پورهيا ڪري گيهه جا ڏڪ پرايا هئا ۽ راتين جرن راتيون تنهنجي ڪٽ جي پرسان ويهي وهائي ڇڏيون هيون. ادا، جمعا، منهنجا پياءُ مون کي جيئدان ڏي، ٻوءِ آءٌ توکي ڪلهوڪا ڪهاڙين جا ڌڪ، رتن جا وهيل ڪٽورا ۽ هيءَ حالت به دل جان سان معاف ڪري ڇڏينديس ۽ جيئن چوندين تيئن ڪنديس.“

لڙڪن جون سريون پاڻمرادو وهي اتي هليون. سندس ڇپ ٽڙڪڻ جي ڪرڻ لڳا. وات ڏورو پئيو. ڇپ تارونءَ طرف اپري پر سور وچان ڪانئس سڌڪو نڪري نه سگهيو. نه، هن سوچيو. سندس اکين اڳيان ڪلهوڪو جمعو ڦري آيو. هن سوچيو ته اهڙي شيءِ اڳ به ڪٿي ڏٺي هيم. هوءَ ياد ڪرڻ لڳي ۽ ياد اچي ويس. سندس ٻلي ڏاڍي شرير هوندي هئي. روز الائي ڪٿان ڪوئا جهلي ايندي هئي. سڄو ڏينهن پيئي رانديون ڪندي هئي، جاري تان ڦيهيءَ تي، ڦيهيءَ تان سندس ڪلهي تي، اتان وري ڇت ڏانهن پيئي ٽپندي هئي. هڪڙي ڏينهن هن ٻليءَ جون دانهون ٻڌيون. ڊوڙي وڃي ڏٺائين ته هڪڙو وڏو ريڇ جهڙو ٻجر ڪتو ٻليءَ کي دسي، رانبوڙن سان چيري رهيو هو. ڪتي جي منهن تي هڪ عجيب، ڀيچاريندڙ ڏڪار ۽ خونخوار وحشت هئي جيڪا جيڪا هن اڳي ڪنهن به شيءِ ۾ ڪانه ڏٺي هئي. پوءِ ڪيترا دفعا خواب ۾ ان ٻجر ڪتي جي شڪل ڏسي ڏڄي اٿندي هئي. ڪلهه جمعي جي شڪل ڪيس ڪيترا سال اڳ جي اها وساريل وحشي ۽ ڏڪار ڀريل شڪل ياد اچي ويئي. اهڙي خونخوار شيءِ اڳيان ليلائڻ! هن ٿڪ اڇلڻ جي ڪوشش ڪئي پر ٿڪ سندس سڄيل چپن کان ٻاهر وڃي نه سگهي.

ٻاهر ڪو ڪتو ڀونڪي اٿيو. ٻيو ڪتو ڀونڪيو، پوءِ ڪيترا ڪتا ڀونڪڻ لڳا. هن جو مٿو سور کان هاڻ بلڪل ڦاٽو ٿي. ڪيس چپن تي ۽ ڳلي ۾ خشڪي محسوس ٿيڻ لڳي، ”پاڻي!“ تصور ۾ آهو سوچي هوءَ ڏڪي ويئي ته هاڻ پاڻي شايد سندس لاش کي پئي تي نصيب ٿئي، سندس دل زور زور سان ڌڪڻ لڳي. پر پوءِ ڪيس پنهنجو پاڻهين سڪون اچي ويو. هن جو دماغ وري سوچڻ لڳو. جيڪڏهن سوچڻ بند ٿي ڪيائين ته بدن جي زخمن جو سور برداشت نٿي ٿي سگهيو. سوچڻ ڪري سندس ڌيان ان چرئي سور تان ڪجهه هٽي ٿي ويو. هن خواه مخواه سوچيو ته جيڪڏهن جيئري رهيس ته پوءِ ڇا ٿيندو. هن تصور

۾ پاڙ کي پوڙهي عارب جنهن جي زال ١٣ سال اڳ مري ويئي هئي، تنهن سان نڪاح ۾ ڏنو. ڪيس ياد آيو ته جڏهن خميسي مُلين جي ڌيءَ بچان، موسيٰ ماستر سان ڀڄي ويئي هئي، تڏهن ان کي سيڪٽ ڏيڻ لاءِ ڪيس حاجي جمعي سان پرڻايو هئائون. بچان سڄي ڳوٺ جو نڪ هوندي هئي. اڇي اڇي جهڙي پٽاڻي. ليمڪ پريل ڪاريون ڪنوريل اکيون، چيلهه تائين وار، ڪپڙي لتي، ڻاهه ٺوهه جي شوقين. شاديءَ غمي تي ٻاهر منجهه نڪرندي هئي ته ماڻهن جا وات ڦاٽي ويندا هئا. حاجي جمعي سان پرڻجڻ کان پوءِ، ٻارهن مهنن ۾ چوڻ ته الائجي ڇا مان ڇا ٿي ويو. سڄي سڙي سڪي ڪاراٽجي ويئي. مُنهن جا هڏ نڪري آيس، ڏيرن ماري ماري، منهن مٿا وچي پٽ ڪري ڇڏيس. اها بچان ڏسيو ماڻهن کان هاءِ نڪري ٿي ويئي. سيڪا چوندي هئي، ”بس اما قسمت!“ عارب سان گڏ سمهڻ جو تصور ايندي ئي سندس لڱ ڀڄڻ، ڪراهت ۽ نفرت وچان ڪانڊارجي ويا. بار بار ڪيس هڪ ڀوائتي ڪتي جون خونخوار نظرون پاڙ کي ڏارينديون نظر آيون. هن هڪ هڏن جي پڃري کي گهڙا مٿي تي ڪٽي هلندو ڏٺو، جنهن جا بغل ڦاٽل هئا، پير هلندي هلندي ٿاٻڙيا پئي. زالن ڪيس ڏسي ٻاڙ ۾ سُس پُس ڪري پئي چيو، ”اما شل نه ڪنهن جو ڀاڳ ڦٽي!“ هن محسوس ڪيو ته اڄ کان پوءِ هوءَ ڪڏهن ڪنهن کي سچي دل سان ادا ۽ ابا سمجهي نه سگهندي. هوءَ ڪنهن مٿل جي ڀوت وانگر هيڏي هوڏي ڀٽڪندي رهندي. ۽ پوءِ جنهن تصوير کي هن در دروازا ڏيئي، ڪلفن ۾ بند ڪري ڇڏيو هو، سا اوچتو در دروازا ڀڃي، ڪلف ٽوڙي سندس سامهون اچي بيٺي. چيچڙيل ۽ سوڙل منهن. اک هيٺان وڏو وڏو ڪارو داغ. هيٺ ڪٽل اکيون ۽ اهو غيرانساني ڀوائتو آواز. ’هه ڏينهن تنگي پئي ماريائون سچي ڪانه ڪيم. پوءِ اما کي اگهاڙو....‘ هوءَ وڌيڪ سوچي نه سگهي. هن وڌيڪ سوچڻ نٿي چاهيو ۽ سندس دل مان جيئڻ جو چاهه ۽ مرڻ جو ڊپ صفا ختم ٿي ويو. اوچتو در کلي پيو. سندس

دل جي ڌڙڪ رڪجي ويئي، هن پنهنجي بدن کي سيٽي، ڪهاڙيءَ جي ڌڪ لاءِ تيار ڪيو. هن پنهنجي بدن ۽ روح ۾ موت کي گهڙندي محسوس ڪيو. ڪو اندر گهڙي آيو.

"ڇوري ڪيئن آهين؟" هن پٽس جو هٿ پنهنجي مٿي تي ڦرندو محسوس ڪيو. سندس روح مان گونگي ريهه نڪتي. "بابا." هن سڏڪا ڀري چوڻ چاهيو. "بابا! تو مون کي ڇو ماريو؟ بابا؟ بابا!"

"مائٽ کي لعنت آهي ابا!" پٽس آهستي چيو. "ننگ جهڙي ڳالهه آهي نه ته..." سندس گلو ڀرجي آيو. پوءِ هو پڙ پڙ ڪندو ڪجهه چوندو رهيو. پر هن ڪجهه ڪون ٻڌو. 'سڀ ڪوڙ' هن سوچيو. 'سڀ ڪوڙ! ڏکيءَ مهل زال ذات جو ڪهڙو پيءُ ڪهڙي ماءُ' کيس ائين لڳو ڄڻ هن جهان ۾ هوءَ اڪيلي آهي. چوطرف رات ئي رات آهي. الائي ڇو روح تي ان خوفناڪ رات پٺجي وڃڻ ڪري هوءَ عجيب سڪون محسوس ڪرڻ لڳي. کيس ائين محسوس ٿيڻ لڳو ڄڻ پاڻ ڪا ٻي آهي ۽ هيءَ ٽڏي تي پيل، ڦٽيل ۽ سڙيل، بدن ڇچريل ۽ زخميل روح واري ڇوڪري ڪا ٻي آهي. کيس ان ڇوڪريءَ تي ڏاڍو قياس اچڻ لڳو. 'ڏاڍي ٿڪي پئي هوندي ويچاري.' هن سوچيو، 'سمهي رهه ملوڪان، ادي سمهي پئُو!' هن دل ئي دل ۾ همدرديءَ سان ان ڇوڪري کي چيو ۽ ڇوڪريءَ جو بدن ڍلو ٿيڻ لڳو. کيس ننڊ اچڻ لڳي.

"پاڻ کي گهڻو جهليم گهڻو جهليم، پر مائٽ جي دل نه رهي. پاڻين ڪان لڪي آيو آهيان، مون کي معاف ڪر، ڇوري! ابا! ملوڪان!"

سچ جو ڦيرائو

دل، گردي ۽ ڦڦڙن بدلائڻ جي ڪامياب آپريشن ڪان پوءِ، دنيا جي چوٽيءَ جي سائنسدانن جي ذهنن ۾ هڪ اچا ٻه انوکي ۽ انقلابي ايجاد ڪرڻ جو خيال پيدا ٿيو! ڇا ائين ممڪن نه آهي ته ڪا اهڙي دوا ايجاد ڪجي جنهن جي ڪارائڻ سان ماڻهن جو ذهن بدلجي وڃي؟

مثلاً ڪو ڪنجوس آهي ته ان دوا جي استعمال سان سخي ٿي پوي، ڳيدي بهادر ٿي پوي، شرابي پرهيزگار ٿي پوي وغيره؟ ڪن سائنسدانن جا خيال اچا ٻه متي اڏامڻ لڳا. ڇو نه سچين قومن جون ذهنيتون هڪ ئي ڏڪ سان بدلائي ڇڏجن؟

درحقيقت ڪيترن سائنسدانن اهو ڪم لڪ ڇپ ۾ ٻي جنگ عظيم کان پوءِ ئي شروع ڪري ڇڏيو هو پر ڪاميابي هر ڀيري ڪانئن ڳسائي ٿي وئي. آخر ١٩٦٨ع جي زبردست ڪاميابين سندن راهه مان آخري رڪاوٽون دور ڪري ڇڏيون.

— آمريڪا ۽ جرمنيءَ جي سائنسدانن اهڙا انجيڪشن تيار ڪري ورتا جن جي ڇهن مهينن جي ڪورس استعمال ڪرڻ کان پوءِ ماڻهن جي ذهنيتن ۾ زبردست ڦيرو اچي ويو پر انجيڪشنون مهانگيون ٿي پيون ۽ عرصو وڌيڪ درڪار هو، تنهنڪري سئٽزرلينڊ جي مشهور نوبل پرائيز مليل سائنسدان ڊاڪٽر پال هارجورڊ جي اڳواڻيءَ هيٺ وڌيڪ تحقيقاتون ڪري نيٺ اهڙو پائوڊر تيار ڪيو ويو جو تمام سستو هو ۽ هڪدم فائدو ڏيو ٿي.

اوائلي تجربن لاءِ دنيا جي مختلف چونديل علائقن تي هيليڪاپٽرن ذريعي پائوڊر ڇٽڪارڻ جو پروگرام ٺاهيو ويو. اهي ٽڪرا

ڪهڙا هئا تن جي ڪنهن کي به خبر ڪانه هئي. مختلف علائقن تي مختلف ذهنيت پيدا ڪرڻ وارو پاڙودر چٽڪاريو ويو. مثلاً ڪٿي رحم ۽ قربانيءَ جو ته ڪٿي حيا ۽ اخلاق جو ته ڪٿي حب الوطني ۽ حق ڪوئيءَ جو وغيره.

اتفاق سان دنيا جي انهن ٽڪرن ۾ سنڌ کي به شامل ڪيو ويو ۽ مٿس رات جو سچائيءَ وارو پاڙودر چٽڪاريو ويو. ٻي ڏينهن فجر جو جيئن ئي هاڪرن، اخبارون پهچايون، تيئن ئي پاڙودر جا اثر ظاهر ٿيڻ لڳا.

اخبارن جا ڇا ته سمورا صفحا پاڙودر چٽجڻ کان اڳ ۾ ڇپجي چڪا هئا باقي ايڊيٽوريل صفحا رهجي ويا هئا جي سڀ کان آخر ۾ ڇپيا هئا. هڪڙي اخبار جا سڄو وقت پنهنجي مالڪ جي حمد و ثنا ۾ مشغول ٿجڻ ڪري بدنام هئي، تنهن پنهنجي ايڊيٽوريل نوٽ ۾ لکيو هو، ”ڪيڏي نه شرم جي ڳالهه آهي جو اسين چند چانديءَ جي سڪن جي عيوض پنهنجو ايمان وڪڻندا رهيا آهيون ۽ وطن جي غدارن ۽ قوم فروشن جي شان ۾ قصيده پڙهندا رهيا آهيون! جنهن پنيور کي ٻاهه لڳل هجي، ان ۾ ويهي پيٽ خاطر وطن کي وساري خودمطلب چمچن جي ساراهه جا ڍڪ ڀرڻ ڪيڏي نه بيحيائي آهي!....“

ٻي اخبار جنهن جو پيشو ئي وطن دوستن تي چغليون هڻڻ، مٿن بهتان مڙهڻ، نوجوان نسل کي خوار خراب ڪرڻ هو ۽ جنهن بابت سڀني کي خبر هئي ته اها آمريڪا جي جاسوسي کاتي جي پاڪستاني ملازم جماعت جي اثر هيٺ آهي، تنهن لکيو: ”ڪير ٿو چئي ته اسين ٻين کان پوئتي آهيون؟ جيڪا قوم اسان جي اڇوتن عظيم شاعرن ۽ اديبن جهڙو لافاني ۽ بي مثال شعر ۽ ادب پيدا ڪري سگهي ٿي، جيڪا قوم اسان جي اڇوتي انقلابي نوجوان نسل جهڙو املهه انساني فصل اپائي سگهي ٿي تنهن کي گهٽ ۽ پوئتي چوڻ وارا يا بيوقوف يا بي ايمان آهن.“

اها ڪا گهڻ خوشيءَ جي ڳالهه آهي جتي آمريڪا جو جاسوسي کاتو هيڏي آسانيءَ سان ۽ هيڏي وڏي تعداد ۾ هر طبقي مان پنهنجا ايجنٽ ۽ چمچا تيار ڪري سگهيو آهي اتي اهو بدنام ۽ رسوائي زمانہ جاسوس ادارو اسان جي وطن ۾ بري طرح ناڪام ويو آهي ۽ جيڪي آڱرين تي ڳڻڻ جيترا ايجنٽ هٿ ڪري سگهيو آهي، سي بہ عوام ۾ خوار ۽ خراب ٿي چڪا آهن.

”....بهرحال، اسين مطالبو ڪنداسين تہ جيڪي اخبارون ۽ سياسي جماعتون آمريڪي جاسوسي کاتي جي اشاري تي نچي ۽ پنبي رهيون آهن، انهن تي فورن بندش وڌي وڃي ۽ وڌيڪ بدنام فردن ۽ اخبارن کي فورن بند ڪيو وڃي.“

جيڪي هفتيوار اخبارون ان ڏينهن ڇپيون، تن ۾ بہ نئين دوا جو اثر ظاهر ٿيو. هڪڙي هفتيوار اخبار، جا سال ۾ ڪل ست پرچا ڪيندي هئي ۽ سٺن ڏي ۾ هڪڙي ڏي ڪاموري جي تعريف لکيل هوندي هئي. تنهن ان پرچي ۾ ان ڪاموري جو نالو وٺي لکيو، ”ههڙا عوام آزاريندڙ ڪامورا فوراً ڊسمس ڪرڻ کپن ۽ مٿن جرگن ۾ مقدما هلائي کين نہ رکو جيل جون ڪريون سزائون ڏيڻ کپن پر کين شهر جي چونڪ ۾ ڇهبڪ هڻائي، ٻين لاءِ عبرت جو سامان پيدا ڪرڻ کپي.“!

مريدپور ٿاڻي جو صوبيدار، صبح جو نيرن ڪري، اڇا اجرا ڪپڙا پائي، اچي ٿاڻي ۾ ڪرسيءَ تي ويٺو. وڏي منشيءَ ڪاغذپٽ اڳيان آڻي رکيس. پريان جان محمد پوليس وارو، ڇئن ڇيلهه ۾ رسن پيل ماڻهن کي وٺي اندر آيو ۽ سيلوٽ ڪري ڪڙوتڙو ٿي بيهي رهيو. صوبيدار پڇيس، ”هي ڪير آهن؟“

جان محمد ادب سان چيو، ”سرڪار! رات ناڪيبندي ڪندي، موريءَ وٽان هنن کي شڪيءَ حالت ۾ گرفتار ڪيو اٿئون. هڪڙي وٽان بنان ليسن جي ريوالور....“ ائين چئي، هو بيهي رهيو. ”اڙي ڳالهه ڪرا“ صوبيدار ڪڙڪو ڪري چيو.

”سائين عرض آهي! آءٌ هنن کي سندن گهرن مان وٺي آيو آهيان!“ جان محمد بلڪل بدليل آواز ۾ چيو.

صوبيدار رنب ڪري چيو، ”چا!... ڇو؟“

جان محمد واري واري سان هڪ هڪ تي هٿ رکندي چيو.

”هن لاءِ وڏيري جاڙي خان چيو هو ته هن کي ١١٠ ۾ ٻڌجو. ان لاءِ مون کي ٽيون ڏينهن پنجاه رپيا ڏنا هئائين. هن جي زال ڏاهوڪوڙي آهي سو وڏيري جي مرضي آهي ته سال کن ترڪيل هجي ته چڱو. هن رئيس يعقوب خان کي ووٽ ڪونه ڏنو هو ان لاءِ وڏيري جو بار پيل هو. هي ٻڙرو آهي ۽ جمعدار باگي خان جي سنگتياڻي ٻين کي ڏاهي ڏني اٿس. باقي هيءُ هوٽل ۾ نوڪر آهي. مون تي ڪي ٻه ٽي ٻئسا رهجي ويا هئس تنهن لاءِ مون کي روز تنگ ڪندو آهي. ڪالهه مون سان منهن ماري ڪري ٻيهي رهيو.“

ايتري ۾ هڪڙو ٻهراڙيءَ جو ماڻهو منهن مٿو ڀڃيندو آيو.

”اڙي چاهي؟“ صوبيدار گارين جو هڪڙو دس ڏيئي چيو.

(چٽڪاريل دوا ۾ فضيلت جو پاڊوڊر پيل ڪونه هو.)

”سائين رات مون سان ظلم ٿي ويو آهي. يارو خاصخيلي ۽ سندس پنجئي پٽ ڏاڙو هڻي منهن جي زال کڻي ويا آهن.“

ائين چئي سندس اکين ۾ عجيب چمڪ اچي ويئي. ”سائين مون ڏاڙيل چڱيءَ ريت سڃاتا ڪونه.“

”اڙي اکين جو چيئي ته مون سڃاتا...؟“

”سائين يارو منهنجي پاءُ کي ڏنل سنگ وهاريو ويٺو آهي. تنهن ڪري سندس ۽ سندس پٽن جا نالا لکرايم، سائين مهرباني ڪري سرزمين کي هلي تپاسيو نه ته پاڻهن صفا خون ٿي ويندي.“

صوبيدار گار ڏيئي چيس. ”اڙي، جانچ وري ڪهڙي ڪريان؟ مون ٿي ته چيو هو رئيس خير محمد خان کي ته بي ٽڙڪ رن ڪٽائي وٺ! آءٌ ويٺو آهيان!“ هي ابلق گهوڙو ڪالهه جو موڪليو اٿس سو تڏهن خدا ڪارڻ موڪليو هئائين؟ وڃي ڪا ٻي رن هٿ ڪر! اِها ڇٽي!“

ڪورٽن ۾ تہ قيامت ٿي وئي. شاهدن وڏا ڪلما پڙهي طوطن وانگر سيکاريل بيان ڏئي اوچتو سڄو پاندو ڦڙي وڌو. هڪڙي اندازي موجب ڏهہ هزار ڪيس ان ڏينهن ٻيئي ٻيئي فيصل ٿي ويا. گهڻو ڪري فرديادين تي ڏنڊ پيا ۽ پيا ستون کي ڪوڙي ڪيس ڪرڻ جي ڏوهہ ۾ چالان ڪيو ويو. ڪيترن وڪيلن دليل بازي ڪندي، اوچتو وٺي چيو، "حضور اهي رولنگون جي هيٺئر پيش ڪيم، سي بعد ۾ رد ٿيل آهن ۽ هن ڪيس سان ڪوبہ تعلق ڪونہ ٿيون رکن!" ڪيترا جوابدار ڏوهہ جا قبولدار ٿيا. خود پوليس پراسيڪيوٽر جيڪي گراموفون جي پڳل رڪارڊ وانگر هميشہ هڪڙي ساڳي سيٽ چوندا آهن. "سائين، سرڪار پنهنجو ڪيس پوري طرح ثابت ڪيو آهي. جوابدار رهزن ۽ عادتي ڏوهاري آهي!" سي دليلن سان ثابت ڪرڻ لڳا: "سرڪاري شاهدن جا بيان جڙتو، بناوتي ۽ اڻ وسهڻ جوڳا آهن. جوابدار تي ڏوهہ ثابت ناهي!" ڪيترن ججن پنهنجي بالادستن کي لکي موڪليو تہ هي ڪيس اسان وٽان ٽرانسفر ڪيا وڃن. هڪڙي جج لکيو، "هن ڪيس ۾ جوابدارن جو وڪيل ٻڪٻڪيو ۽ تيزي باز آهي. هميشہ چٽ اصيلن کي مرعوب ڪرڻ خاطر پئي هٽي، مون کي مٿي ۾ سور وجهندو آهي. ان وڪيل جو اصيل منهنجي هٿان ڇٽي سو ناممڪن آهي. اهو ڪيس ڪو ٻيو هلائي."

حيدرآباد جي دلشاد هوٽل دستور موجب، گراهڪن سان ڀري ويٺي هئي. مسٽر نواز علي هيڊ ڪلارڪ دستور موجب قورمو گهرايو ۽ قورمي ۾ گرهہ ٻوڙيندي پڇيائين:

"اڙي آهي تہ نئون گوشت نہ؟" ٻيري ادب سان وراڻيو:

"سائين پوڙهي ڪُٺون جو آهي."

نواز علي خان دوڏا ڦاڙي، ڪاوڙ ۾ لال پيلو ٿي چيو:

"چڪن ڪٽي اچ!"

ٻيرو چستيءَ سان موٽڻ لڳو. مسٽر نواز علي پڪائيءَ خاطر رڙ ڪري چيس، "اڙي ڏسجين متان اها بہ پوڙهي نہ هجي!"

بيري پٺ ورائي جواب ڏنو. ”نه سائين، ڪڪڙ پوڙهي ناهي، مثل آهي.“

مسٽر نواز عليءَ آپي ڪان ٻاهر ٿي پڇيو، ”ڇا مطلب؟“

”سائين، اسين هميشه بيماريءَ وگهي مثل ڪڪڙ رڌيندا آهيون.“ بيري نهايت ادب ۽ نوڙت سان چيو.

مسٽر نواز علي تپ ڏيئي اٿيو ۽ سڌو سيٺ وٽ پهتو. سيٺ سندس جوشيلو احتجاج ٻڌي، نهايت ٺڏائيءَ سان سمجهائڻ لڳس.

”نواز علي خان، گوشت مهانگو آهي. مثل ڪڪڙيون ۽ ڳئون نه هلائيون ته پورت ڪيئن پوي؟ سڀ گراهڪ هميشه ڪاڻو خوش ٿيو وڃن. ڪنهن به اڄ ڏينهن تائين گلا نه ڪئي آهي، خود توهان به نه. توهان حيدرآباد جا گراهڪ خوشنصيب آهيو، جو حلال مال ٿا کائو. ڪراچيءَ ۾ ته گڏهيون ڪهيو پيا کارائن!“

گوڙ ٿي ڪيترا گراهڪ اچي گڏ ٿيا ۽ ڏسندي ڏسندي پوري هوٽل خالي ٿي ويئي.

اتفاق سان ان ڏينهن حيدرآباد ۾ ٽن سياسي جماعتن جي ليڊرن جون درپور سياسي ميٽنگون رکيل هيون.

ظهر جي نماز کان ڪلاڪ کن پوءِ لطيف‌آباد جي هڪ ڪوارٽر ۾ درجن کن صاف، آجرا، ڪٽلف لڳل نوراني چهرا، مقدس سونهارين ۽ شرعي چال سان هڪڙي ڪوارٽر ۾ داخل ٿيا. تلاوت قرآن مجيد بعد هڪڙو بزرگ ٽن مهينن جي ڪاروائيءَ جي رپورٽ پيش ڪرڻ لڳو. هر صالح مومن کان چندي ۾ گڏ ڪيل ڏوڪڙ، قربانيءَ جي کلن وغيره جو ليکو صاف ڪري وٺڻ کان پوءِ هن چيو: ”حضرات! جماعت جي اڳيان، دنيا اندر اسلامي نظام حڪومت قائم ڪرڻ جو جيڪو نصب‌العين آهي، تنهن لاءِ اسان پنهنجي وت آهر هرممڪن ڪوشش ڪئي آهي. الله تبارڪ و تعاليٰ جا لک لک احسان آهن....“ چوندي چوندي، بزرگ کي هڏڪوئي

آڏي ۽ بدن ۾ سياڻو وٺي ويس. ھڪ لحظي کان پوءِ سنڌس چپ وري کليا. پر سنڌس آواز بدليل ھو.

"حضرات، منھنجي خيال ۾ پنھنجا پاڻ ۾ آھيون ۽ بھتر آھي تہ صاف گوئيءَ کان ڪم وٺون. اسان جي سپرد ھڪ نھايت نازڪ فرض آھي. ھن علائقي ۾ اھا ذميواري اسان تي رکيل آھي تہ اٺ ڪروڙ سنڌين کي آفيمي پنڪين مان بيدار ٿيڻ نہ ڏيون. ڪو پاڻ سجاڳ ٿئي يا ٻين کي سجاڳ ڪرڻ جي شرارت ڪري، تہ ان کي رستي مان ھٽائي ڇڏيون. بدقسمتيءَ سان اسان جي وڏن ليڊرن کي اندازو ئي ڪونھي تہ اسان جي اڳيان ڪيڏيون مشڪلاتون آھن. ھو سمجھن ٿا تہ مذھب ھڪڙي اھڙي زرھ آھي، جنھن کي پھري اسين سلامتيءَ سان جيڪي وڻي، سو ڪري ٿا سگھون. پر اوھان کي خبر آھي تہ ھتي ماڻھن ۾ ۽ خاص ڪري نوجوانن ۾ وطن جي نالي تي ڪيڏي نہ شورش آھي. خير، خدا جي فضل و ڪرم سان اسان مڙس ٿي منھن ڏنو آھي ۽ ھرھنڌ ستونَ جي تعداد ۾ مير جعفر ۽ مير صادق تيار ڪيا آھن، جي اسان جي حڪمن مطابق عمل ڪري، سنڌيت جي تحريڪ جي پٺ ۾ ڇرا ھڻي رھيا آھن. اسان جي ھٿ ۾ ھڪ روزاني سنڌي اخبار آھي جا رات ڏينھن سنڌين جي ئي خرچ سان سنڌي نوجوانن جي پوڀان باھ ٻاريو بيٺي آھي. چغليون ھڻڻ، منافقيون ڪرڻ ۽ انتشار ڦھلائڻ ۾ سي.آءِ.ڊيءَ کي مات ڏيو بيٺي آھي. اسان صالح سنڌي، اخبار وسيلي، پنھنجي سنڌي مريدن ھٿان سنڌين جي خلاف زھر ڦھلائيندا رھون ٿا. سنڌي شام کي بند ڪرائڻ، سنڌي شاگردن ۽ اديبن ۾ ڦوٽ وجھڻ ۽ ٻين اھڙن نيڪ ۽ صالح ڪمن ۾ اسان توقع کان وڌيڪ نوان ۽ شاندار ڪم ڪيا آھن. انھيءَ کان سواءِ ماڻھن جي اکين ۾ ڌوڙ وجھڻ خاطر اسان ڏاڍو سنڌين جي ڪن مطالبن جي تائيد ڪرڻ جو بہ ڍونگ رچايو آھي."

اھو بزرگ اڌ ڪلاڪ ڳالھائيندو رھيو. ان بعد، ٻين مقررن بہ تقريرون ڪيون. جن تفصيل سان انھن اٽڪلن، حرفتن

۽ عيارين جو ذڪر ڪيو، جن سان هو سنڌيت جي تحريڪ کي ختم ڪرڻ جون ڪوششون ڪري رهيا آهن. ان بعد هرڪنهن کي نوان نوان ڪم ڏنا ويا. جماعت جي نيڪ مقصدن جي پوراڻيءَ لاءِ بارگاهه ايزديءَ ۾ صميم قلب سان دعا گهرڻ کان پوءِ جلسو ختم ٿيو.

بي ميٽنگ گاڏي کاتي ۾ ٿي. هڪڙي ننڍڙي ڪمري ۾ اٽڪل ١١-١٢ ماڻهو اچي گڏ ٿيا. منجهن ٿي ڇوڪرات هئا ۽ بيا ڪرڙوڊي. ٻن ٽن کي سٽٽوز پاتل هيون. ٻين کي پاجاما هئا. ڪمري جي ڀتين تي ڪارل مارڪس ۽ لينن جون تصويرون ٽنگيل هيون. هڪڙيءَ ميز تي ڍڳ جيترا انگريزي ۽ اردو ڪتاب هڪٻئي مٿان سٿيا پيا هئا.

هڪڙو ٤٠-٤٥ سالن جو سنهڙو سڪل ماڻهو اٿي بيٺو. عينڪ کي صاف ڪندي معصوميت ڀريل مگر گنڀير آواز ۾ چيائين:

”ساٿيو! اڄوڪو خاص اجلاس سنڌ اندر پنهنجين ڪارگذارين جي مڪمل جائزي وٺڻ لاءِ سڏايل آهي.

”رفيقو! اسان جو نصب العين هڪڙو ئي آهي: عام طرح پاڪستان ۽ خاص ڪري سنڌ جي سمورن عوامي طبقن ۽ فردن کي متحد ۽ منظم ڪري، کين پاڪستاني قومن جي برادريءَ جي هڪ برابر ۽ خوددار قوم جي حيثيت سان صحيح، سچي ۽ عوامي جمهوريت جي انقلابي شاهي سڙڪ تي هلائڻ....“ چوندي چوندي، اوچتو سندس هٿن کي ڏورو جهٽڪو آيو ۽ سندس عينڪ هيٺ ڪري پيئي! هن نمي عينڪ کڻي. ان کي صاف ڪري، چوڻ لڳو:

”سو ساٿيو، مون عرض ڪيو ته اسان جو نصب العين هڪڙو ئي آهي: عام طرح پاڪستان ۽ خاص طرح سنڌ جي سمورن عوامي طبقن ۽ فردن ۾ ڏڦيڙ وجهي، کين منتشر ڪري، سندن محڪوميت واري حالت قائم رکي، کين صحيح، سچي ۽ عوامي جمهوريت جي انقلابي شاهي سڙڪ تان ٿيڙڻ ۽ گمراهه ڪرڻ....“

”آمريڪي سامراج ۽ سندس مڪاني ايجنٽن جو پڻ اِهو ئي آخري نصب‌العين آهي. پر اسان ۽ هنن ۾ وڏو بنيادي فرق آهي. هو ٻاهران حملو ڪن ٿا، اسين اندران ڪاٽ هڻون ٿا. هو ڏنڊي ڪان ڪم وٺن ٿا، اسين همدرديءَ جا ٻول ٻولي ڪم ڪيون ٿا. هو ڌاريان لڳن ٿا، اسين پنهنجا ٿي لاهه ڪيون ٿا. هو مذهب ۽ قومن جي آڙ وٺن ٿا، اسين انقلاب جو نعرو هڻون ٿا.

”انهيءَ لاءِ اسان هڪ منظم ۽ رٿيل پروگرام مرتب ڪيو آهي. سڀ کان اول اسان هميشه سنڌ جي نئين ۽ باشعور نسل کي سندن هڏڏوکي ۽ سرويچ رهنمائن کان بدظن ڪرڻ جو ڪم ڪيو آهي.

”ٻيو ته اسان هميشه سنڌ جي اصلي ۽ حقيقي مسئلن کي نظرانداز ڪري مصنوعي مسئلن جا نعرا هنيا آهن. جڏهن اتفاق سان اسان جي هٿن مان ڳالهه نڪري ويئي آهي ۽ ڪا عوامي تحريڪ ازخود اڀري آهي ته اسان ان تحريڪ کي بدنام ڪري، ڪچيءَ ۾ ڪچلڻ ۾ ٻين کان گوءِ کڻي آهي. پر جڏهن پوءِ به ڪم نه ٺهندو آهي، تڏهن انهيءَ تحريڪ ۾ گهڙي انهيءَ جا ترا ڪيندا آهيون.

”تيون ضروري ڪم اسان اِهو ڪيو آهي، جو اسان سنڌ جي نئين نسل جي باشعور فردن کي انقلابي نظرين ۽ انقلابي ادب جي گهري مطالعي کان بدظن ڪري، اڻسڌيءَ طرح کين روڪيندا رهيا آهيون، ته جيئن ’ٻلي شينهن پڙهايا، وت ٻلي ڪون ڪاوڙ آيا‘ وارو ڪم نه ٿئي ۽ هو اِهڙا هوشيار نه ٿي وڃن، جو سڄي ڳالهه سمجهي، پنهنجن پيرن تي بيهي، مورڳو اسان جي چنبن مان ئي نڪري وڃن.

درحقيقت اسان پاڻ انقلابي نظرين جي مطالعي ۽ پروڙ کان لهرائيندا آهيون. اسان پنهنجي ترقي‌پسند گادي قائم ڪري ڇڏي آهي ۽ هاڻي رڳو ان گاديءَ جا مريد ڪندا پيا وڃون. اصل ڳالهه ڇا هئي، تنهن سان اسان جو ڪو واسطو ڪونهي. سچ پڇ ته ترقي‌پسند اڪابر جيڪڏهن پنهنجي قبرن مان نڪري

اڄ، اسان جا پروگرام ۽ طريقا ڏسڻ، ته ڀائين ته ڪنهن مندر يا ڪليسا ۾ اڇي نڪتا آهيون.

”اهو اسان جي اڻٿڪ ۽ هوشيار ڪوشش جو نتيجو آهي ته سنڌ ۽ ٻين ننڍين پاڪستاني قومن جي ترقي پسند جدوجهد، هيتري جذبي، هيڏين حالتن ۾ هيڏن ماڻهن جي باوجود اڃان پٽڪندي رهي آهي. اسان انهن کي ويساهي ڇڏيو آهي ته سڀني رازن جا چاٻو اسين آهيون. سڀني کان وڏيڪ مٿي ۾ سور اسان کي آهي. جيڪي ڪرڻو هوندو، سو اسين ڪنداسين ۽ ڪريون پيا. انهيءَ آسري ۾ سڀ سريءَ کي ٻانهن ڏيو، اسان جي سڏ جو انتظار پيا ڪن. تاڄجو ويهه سال گذري ويا آهن ۽ پوتو ڪونه پريو آهي. اسان جو آسرو نه هجين ها ته الائجي ڪيترا ممڻ مچي پون ها. درحقيقت اسان اهو ڪجهه ڪيو آهي ۽ اهو ڪجهه ڪريون پيا، جيڪو ننڍين قومن جي ڪنهن به ويريءَ کان ڪونه پهچندو. اهي قومون چورن کان چٽي، اسان جي گهل تان پيون آهن. جيسين پنهنجي دم ۾ دم آهي تيسين اميد ته نعرن کان سواءِ ڪجهه نه سرندن.

”پر هاڻ حالتون بگڙنديون نظر اچن ٿيون. ننڍين قومن جا ماڻهو ۽ نوجوان انقلابي رازن کان واقف ٿيندا وڃن. ترقي پسند فلسفي، نظريي ۽ تحريڪ جي تاريخ جو گهرو ڳوڙهو مطالعو ڪري، ڪيترا ئي ماڻهو خود سيکجهه سمجهڻ، سوچڻ ۽ ڪرڻ جهڙا ٿي ويا آهن. انديشو آهي ته متان هيءَ گادي اسان کان کسجي وڃي ۽ ترقي پسنديءَ تان اسان جي هڪ هٽي ختم ٿي وڃي. ٿي سگهي ٿو ته ننڍين قومن جا ماڻهو ڪا واقعي ترقي پسند تنظيم ٺاهي، پنهنجو گهر پاڻ سنڀالي ۽ هلائي، اسان کي ٽڪيٽ وٺائي ڇڏين. تنهنڪري اسان مان هرهڪ کي پنهنجي هڪ هٽي بچائڻ لاءِ سنجيدگيءَ سان سوچڻ ۽ پاڻ پتوڙڻ کپي.“

پوءِ ٻين سڀني واري واري سان تقريرون ڪيون ۽ حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ تجويزون ڏنيون.

ٽيون جلسو صدر ۾ هڪڙي وڏي سنڌي زميندار جي بنگلي تي شام جو ڇهين بجي ٿيو. جنهن ۾ سنڌ جي وڏن ليڊرن شرڪت ڪئي. جلسي جو خاص مطلب اينڊز اليڪشن ۾ سيٽن جي ورهاست بابت صلاح مصلحت هو.

سنڌي رواج موجب شروعاتي خبرن چارن ۾ ٻي وڏيرا، رئيس، مير، پير، پاڻ ۾ اٽڪي پيا. دستوري طعنن مهڻن ۽ ڏاڙهيءَ پٽ بعد هڪڙو پوتار اٿي بيٺو. ”ادا خبرون خير، اوهين ته پلي پيا مهڻا ڏيو، پر پاڻ هميشه سنگت لاءِ سر ڏنو آهي.“ اڻين چئي، مڇون مروڙي، ڪياڙي کنهي، ڪجهه وڏيڪ چوڻ وارو هو، ته اوچتو ڇڻ ڪا شيءِ نڙيءَ ۾ ڦاسي پيس.... ٻه ٽي گهيتون ڏنائين. پوءِ چيائين: ”سو ڳالهه ٿي ڪيم ته پاڻ هميشه سنگت جو سر وڍيو آهي.... جڏهن کان سنڌ بمبئيءَ کان جدا ٿي آهي، تڏهن کان ميمبر ٿيندا اچون. جيڪو پاسو سرس ٿيندو ڏسون، اوڏانهن ويندا آهيون. پنهنجي ڪنهن سان مائٽي ڪانهي. سڀنهن، قسم جي پرواهه پاڻ کي ڪانهي. ڪٿي ڏهه قرآن ڏيندا ته ٻه ڪٿي ويندا سون، ۽ ڪنداسون اهو، جيڪو سيري ڏر چوندي. شينهن جي وات ۾ چوندا ته هليا ويندا سون. باقي ڪنهن ڪاموري اڳيان پاڻ کان ٻڙڪ ٻاهر نه نڪرندي. پادر سان ووٽ وٺون ۽ جنهن وٽ سيني کان وڏو پادر ڏسون، تنهن کي ڏيون ۽ ڏيارئون. مطلب ته ڇٽيهه لکڻ موچڙي جا سلامي آهيون. سنڌين جي اڇي ڦيٽي آهي، جو اسان اڳڙيءَ جي ڳڏن کي پنهنجو اڳواڻ سمجهيو، اسان جي آسري تي پيا پادر کائڻ. پلي پيا پوک لوڙين، پنهنجو ڇا؟“

هڪڙو ٻيو ڪرڙود پوتار ٽپ ڏيئي اٿي بيٺو: ”آءٌ اوهان کي ٻڌايان، هي سڄو خلق پڙهائيءَ مان پربو آهي. ڪورين موچين جا پٽ ڏس ته ڇٺو ته چڻ خان، خان جا پٽ پيا هلن! جنهن کي ڏسو اهو 'سنڌ' 'سنڌ' پيو ڪري. ٻچون، پڙوا، اوهان جو ڇا؟ اوهان ڇٽ، ڇٽ جا پٽ، وڃي پنهنجي اباڻي ڪرت ڪريو. اوهان جو ٻين ڳالهين ۾ وڃي ڇا؟ ماءُ موري، پيءُ پٽائي گجر!

گولاڙن جا ڦر نڪتا آهن حڪومتون ڊاهڻ ۽ ٺاهڻ! وچٿينءَ جي ٽڪ ۽ ڪرهين جي ڦوڪ مان ڇا ٿيندو؟!"

"سائين ڪا ڳالهہ آ!" ٽئي مينهن جهڙي متاري معتبر چيو، "منهنجو وڏو ڇوڪرو رئيس الله ڏتو خان تہ ڏٺو هوندو! ست پيڙهيون خانداني ٻار، نندي لائي حڪومت جي ستي پيل، ٻالپڻ کان اميرائين ڪچهرين ۾ اٺيل ويٺل، گورنرن، ڪليڪٽرن ۽ ڪماندين جو ڪيڙيل، اچان ايترو هوندو هو تہ دهشت جا وٺي ڪندو هو تہ هارين نارين، للو پنجو وڏرن جا مت سڪي ويندا هئا. ڪليڪٽر اچي ضد ٻڌو. چئي "رئيس نندي کي انگريزي پڙهاء! حڪومت جي ڪم جي لائق آهي." اچان اسڪول پئي پڙهيو تہ شاهي جنگاڻ ڪري وڌائين.

"ڪولهڻ ڪنئين هٿائين نہ؟" پرسان ويٺل هڪ پوتار پڇيس.

"هائو، هائو! ڪولهڻ جي ڦڏي ۾ مون کي چاليهن هزارن جي چيپٽ ڏياري ڇڏيائين. پر مڙيو ڪون.

"سامهون بہ جبري ڏر هجي. نيٺ سائينءَ سبب ڪيو. ڊيونٽ لاء ووٽن جي گهُر ٿي. اسان ٻانهون ٻڌي، سرڪار جو چوڻ ڪيو. ڊيونٽ کي ووٽ ڏنوسين. ويچاريءَ سرڪار بهادر وڙ ڪيو، تڏهن وڃي جان ڇٽيسون. سو ابا، تنهن ڏينهن ڪالج جي جلسي ۾ ڏسان تہ رئيس اجرڪ ڪلهي تي ويڙهيو، اسان جي ڳوٺ جي اوڏ جي پٽ جي ڪلهي تي هٿ رکيو، اسٽيج تي هو جمالو پيو ڳائي ۽ 'جيئي سنڌ!' جي نعرن جي هوڪ لڳايو بيٺو آهي! وري سمجهاء جو ڪٺي تہ مڙس هٿن مان پيو وڃي. چيومانس: 'دانائن جو اولاد آهين، داناءُ ٿي! هوش ڪر! مت پيڙيائي پلي. پنهنجو پلو ڪم عملدارن ۽ حاڪمن سان. سنڌ کي ٻاهہ ڏيون ڇا ڪريون؟ هي زميندازيون، هي ملڪيتون، هي بادشاهيون حاڪمن جي مهربانيءَ سان مليون آهن يا انهن ڇٽن جي پٽن سنڌين ڏنيون آهن؟ وڏڙن کي دعا ڪر، جن هي رنگ ڪرايا اٿئون. نہ تہ انهن ڇٽن سان گڏ تغاريون پيا کڻون ها! وڏن کان

ٻڌو اٿئون ته پنهنجو پڙ ڏاڏو، ميرن جي راڄ ۾ معمولي ماڻهو هو. پر عقل جو اڪابر هو. بخت پڙايس، ته ڏہي واري جنگ لڳي پيئي. ڏاڏو مير شير محمد جي فوج ۾ هو. داناءُ مڙس اڳيئي هو. ڳالهه کي سمجهي ويو ته ساري انگريزن جي آهي. سو موقعو ڏسي، مير علي مراد خان جي ماڻهن سان مليو، وٺي تو مير شيرمحمد جي بارود کي باهه ڏني! پوءِ ته سائين منٽ تي ويا! مير ڀڄي ويو. ڏاڏي دهشت جهلي، وڃي گوري کي سلام ڪيو. انگريز پيٽسان انصافي، تنهن اتي جو اتي ٢٠ هزار جريبن جي جاگير جو پروانو لکي ڏنس!"

ٻئي پوٽار ڪان رهيو نه ٿيو. چيائين: "اسان جو پڙ ڏاڏو ته توڙ ڪان مير علي مراد خان سان گڏ هو ۽ حيدرآباد ۽ ميرپورخاص، وارن ميرن جي فوج جون پڪيون ڀڄائي ڇڏيائين."

ٽئين چيو: "اسان جو تڙ ڏاڏو مرحوم گورنرن جو خاص شڪاري هو...."

چوٿون، جو تعليم يافته هو، تنهن چيو: "سرڪار، جيڪي ويٺا آهيون، سيئي انهيءَ ڪاڪ جا ڪڪوريل آهيون. جيڪي پڻوڪ انگريزن جا سلامي نه ٿيا تن جو نالو نشان به ڪونهي."

پنجين چيو "ادا، جهڙو لڳي واءُ تہڙي ڏجي پٺ. آسمان ۾ ٽڪ اڇلائبي ته موٽي اچي پنهنجي منهن ۾ پوندي. جبل سان ٽڪر هڻبو ته پنهنجو مٿو ڦاڙبو. جبل کي ڪجهه ڪونه ٿيندو...."

ڇهين ڪجهه سوچي چيو: "سو ته برابر، پر هي جو پڙهيل ڇورا پيا چون ته پاڻ اصل کان وٺي سنڌ جا غدار ۽ ڏارين جا هٿ ٺوڪيا آهيون، سو چئبو ته ڪوڙا اهي به ڪونهن!"

ٻئي وراڻيو: "تڏهن وري ڇا؟ ملڪ جا حال تڏهن ائين ٿيا آهن ڇا؟ اِها سڀ پاڙن جي پلائي آهي." "پر ادا، ڪجي ڇا؟ ائين نه ڪريون ها ته پلا رکو هي هاري ناري ۽ جٽ چاموٽ به پاڻ کي جهل ڏين ها ڇا؟ عملدارن جو پاڻ تي هٿ نه هجي، پولس ۽ ڪامورا پاڻ سان ٺهيل نه هجن ته هي جٽ پنهنجي موچڙي

هيٺ ڪيئن رهن ها؟ هو ڪو پاڻ ڪي ڇڏين ها تہ توهان پلي ويهي عيش ڪريو. اسين ويهي ٿا اوهان لاءِ ڪمايون، ۽ توهان ۽ ڪامورن جا پادر جهليون!"

انهن چيو: "ادا، ڪامورن کي بہ پاڻ مان گهاٽو ڪونهي. پاڻ اٺ ڏي پهر چٽن مٿان پادر ڪنيو، سندن سٽنڊ سڪايو نہ ويٺا هجون ها، تہ پانيو ٿا تہ هي چٽ ڪامورن کي بہ ڪو سک جو ساهہ ڪٽڻ ڏين ها؟ انهن کي اهي رنگ بہ اسان ويٺا ڪرايون، نہ تہ خبر پئجي وڃين تہ گهٽين ويهين سؤ آهي. جنهن مهل نہ هيءَ پنجاهہ لکن جي ياجوج ماجوج جي قوم اٿي کڙي ٿئي ها، تنهن مهل کيڏانهن وڃن اهي پونٽ، کيڏانهن پيا ڏڪسات! پر دعا ڪن پاڻ کي، جي هن سموريءَ ڪرت- خلق مٿان چپ ٿيا ڪريا پيا آهيون ۽ ڪنهن کي چرڻ بہ ڪونہ ٿا ڇڏيون...."

اتي جنهن ڳالهايو پئي، تنهن ڳالهہ ڪاٽي پڇيو، "ها رئيس، پوءِ آيو ڪو ترهان جي پٽ جو هوش ٺڪاڻي؟"

رئيس وراڻيو: "سائين منهنجا ڪتي! ڇورو الاجي ڇا جو ڇا پيو بڪي. چي: 'سنڌ هينئن، سنڌ هوئن، فلاڻا غدار، ٽيڙڙا بزدل ۽ وطن دشمن.' چي: 'اسان نوجوان توهان جو ڪيتو پيا لوڙيون ۽ وڏن جي گناهن جو ڪفارو پيا ڀريون!'

"هاڻ سائين، ڏيو جواب! بس رئيس وڏا، چوڏهين صديءَ جو اولاد اِجهو اِهو اٿو. هاڻ قيامت ۾ بہ گهٽي دير نہ سمجهجو. آئي بيٺي اٿو...."

جلسو سنڌي دستور موجب ٻنان ڪنهن فيصلي ۽ اتفاق جي، خيرخوبيءَ سان ختم ٿيو.

("روح رهاڻ"، آڪٽوبر ١٩٧٨ع ۾ ڇپيل، تورو گهٽايل)

اڄ آڳٽڙيا آڏيا....

ساڄن مهاڻي سان منهنجي دوستيءَ کي ويهه سال ٿيا آهن. ان وچ ۾ ڪيئي لاهيون چاڙهيون ۽ ڏتڙون ڪوسيون آيون آهن. پر ڪڏهن به سنڌو ڪونه پيو آهي. نڀايو اچون.

اٽڪل ويهارو سال اڳ، هڪڙي ڏينهن سب جج جي ڪورٽ ۾ ويٺو هوس ته ساڄن کي پوليس ڏنڊا پيڙيون هڻي وٺي آئي. ساڻس ٻه سندي ڀائر ڪي سوٽ ماسات ۽ ڪي ٻيا هئا. ڪل ۹ مڙس هئا. ڪورٽ جي ورانڊي ۾ چؤپچو ٿي ويئي! ڪو "ساڄن مهاڻو او اهو اٿئي او!" ڪو چوي "زبردست ڊاڙيل آهي، ٿي خون ڪيا اٿس!" ڪو چئي، "هينئر به خون ۾ آهي." هرڪو نئون فوجداري وڪيل خواب لهندو آهي ته منهنجا اهڙا مشهور ۽ نامارا اصيل هجن ۽ آءٌ به اهڙا اهڙا وڏا ۽ ڏکيا ڪيس هلائي سگهان. جيڪي وڪيل اهڙا وڏا ۽ ڏکيا ڪيس هلائيندا آهن، تن کي ننڍا ۽ نوان وڪيل طلسمي ديو ڪري سمجهندا آهن ۽ ڪين پير ڪري پوڄيندا آهن. آءٌ به تن ڏينهن ننڍو ۽ نئون وڪيل هوس. مون به اتي بيٺل ٻين ننڍين وڪيلن وانگر دل ۾ سوچيو ته "اهو ڏينهن ڪڏهن ايندو، جڏهن ماڻهو چوندا ته 'انهن مڙسن جو وڪيل او اهو پيو اچي!'"

ڪجهه دير کان پوءِ منهنجو منشي مرڪندو مون ڏانهن آيو. چيائين ته "جي دل جهلين ته اڄ ڪم هڪڙو زبردست ٿي سگهي ٿو!" پڇيم "ڪهڙو؟" چيائين "ساڄن مهاڻي جو ڪيس پاڻ کي ملي ته ڪيئن؟!" مون چيس "اهي هوائي خبرون ڇڏ! ڪم جي ڳالهه ڪر!" خير، خبر پيئي ته همراهه جو ڪراچيءَ

وارو وڪيل ٻنهن نه ملڻ ڪري ڪاوڙجي ويو آهي. اڄ دڪونه آيو آهي. جج ڪيس ڪونه ٽو رکي. هلائي ٿو. منهنجي منشيءَ الائي ڪهڙا ڳشاپٽا هڻي، ان مجبوري حالت ۾ ساڃن وارن کي مڃايو آهي ته جيسين وڏي وڪيل جي ٻنهن جو بندوبست ٿئي ۽ هو اچي تيسين جج جي ضد کي منهن ڏيڻ لاءِ جيڪو هڪڙو اڌ شاهد حاضر آهي، ان کي آءٌ منهن ڏيان. مون وڪالت نامو وڌو. فيءَ جو ته خير مون سوچيو به ڪونه. رڳو اهي ٻئي دعائون گهريم ته ”شل پٽ سان رهجي اچي! مون واري منشي جيڪي ٻٽاڪ هنيا آهن، تن جي پت رهي!“

پر جج صاحب الائي صبح جو گهران وڙهي آيو هو، الائي ڇا، مون واري پٽ مان ڦٽڪو به ڪونه ڇڏيائين! منهنجو خيال هو ته مڙيئي ٻه چار اهڙا سوال پڇي ڇڏيان، جن مان گهڻو فائدو ڪٿي نه به ٿئي، پر نقصان به نه ٿئي ۽ ٿي سگهي ته ڪجهه لئي به ٿئي. پر جج صاحب چئي، تون تيندو ڪير آهين جو اڄ مون وٽان سگهين لڳين وڃين! جيڪو ڪٿيو سوال پڇان، تنهن لاءِ گوڙ ڪريو ٻيهو رهي. چي ”فضول آهي. ٻيو سوال پڇ!“ قصو ڪوتاهه، مون کي هڪڙي ٽڪي جهڙو ڪري ڇڏيائين! مون دل ۾ چيو ته ”زمين جاءِ ڏي ته ان ۾ گهڙي وڃان!“ پوءِ اهو ڏي ٽيو جيڪو ٽيٺو هو. مون لاچار ٿي لحاظ ڇڏي، جج صاحب سان خالص قانون جي ڳالهه ڏڪئي. سوال لکت ۾ نوٽ ڪرايم. جوابن جو لفظ به لفظ لکايم. ڳالهه نيٺ وڌي وئي. جج صاحب بنهه بڙ ٿي ويو ۽ مون قلم ٥٢٦ ڪڇڪ هيٺ ڪاروائي فوراً بند ڪرڻ جي درخواست ڏني. هاڻ ڪيس لازمي طرح رکجڻو هو، سو رکيو. آءٌ ٻڏندڙ دل سان ٻاهر نڪتس. جوابدار ججن کي ناراض ڪرڻ کان ونءُ ويندا آهن، خاص ڪري وڏن ڪيسن ۾. وڏا ۽ پراڻا وڪيل مس مس جوابدارن کي جج سان قانوني ويڙهه لاءِ تيار ڪري سگهندا آهن. ڪو مون جهڙو ان وقت جو اپرو سپرو رنگروٽ وڪيل، ڪنهن ساڃن مهاڻي جهڙي

وڏي جوابدار ڪي، جنهن جو وڏو وڪيل ڪراچي ۾ ويٺو هجي، تنهن کي جج سان قانوني طرح وڙهڻ لاءِ تيار ڪري سگهي، اها ڳالهه سوچڻ ئي فضول هئي.

اهي ڳالهيون ڪٿي، آءٌ وڃي بار روم ۾ ويٺس. ايتري ۾ ساڃن سڏايو. مون کي چيائين، "مڙس ڀاڻيءَ وارو تو ڏسجين! دل مٿان لاهين! ڪيس جيئن وٺيئي تيئن هلاءِ! اسان هڻن پاڙئي وڪيل تان هٿ ڪنيو. اسان جو وڪيل تون آهين. الائي وڪالت چاڻين ٿو ڪ نه ٿو ڄاڻين، اسان کي تون پسند آهين. فيءَ لاءِ دل مٿان لاهين. اسين پاڙيا ڪونه ٿيندا سين!" آءٌ رڳو ايترو چئي سگهيس، فيءَ جي ڳالهه ڇڏي ڏيو. خدا ڪندو سوالي ٿي پوندي."

اهڙيءَ ريت مون هن جا ويهن کان مٿي ڪيس هلايا. مون به محنت ڪئي، هُنن به ڪئي، ڪيس آهستي آهستي ڪري، هڪڙو هڪڙو ٿي ڇٽي ويا. تان جو پوليس مون تي پوڪارون ڪيون ته "ان ٽولي مٿان ڌاڙا هٽائي ڇڏي فلاڻو وڪيل ٿو!" حد جي ڪليڪٽر مون کي چيو ته، "انهن جا ڪيس ڇڏ. تو کي نقصان نه پوڻ ڏيو! تنهنجون پيون ڪيترين ئي اپيلون وغيره پيل آهن. انهن ۾ ڪسر پوري ٿي ويندي." مون معذرت ڪئي، جنهن تان ڪليڪٽر صاحب گرم ٿي ويو. ان سان منهنجي ويڙهه به لاڳيتو ٽي سال هلي. پوليس اڳي ئي خاري هئي. باقي ڊي-ايم صاحب پنهنجي ويو. سو معاملو ڪجهه گرم ٿي ويو. پر خدا پت رهائي. پاڙيو اسان مان ڪوبه ڪونه ٿيو.

٧-٨ سال ٿيا آهن ته آءٌ اچي حيدرآباد ۾ رهڻ لڳو آهيان. ساڃن جا جيڪي ڪيس رهيل هئا سي حيدرآباد مان وڃي هلائيندو هوس. تان جو وڏا ڪيس سڀ ختم ٿي ويا. باقي سنها ٿلها ڪيس، اتي اڳ منهنجو جيڪو پارٽنر هو، ان کي ڏيئي ڇڏيم. همراهه حيدرآباد ايندو آهي ته جيسين مون سان ملي ۽ ڪچهري نه ڪري، تيسين مٿس حيدرآباد چڙهڻ حرام. هڪٻئي کي پراڻيون ڏک سک جون ڳالهيون ياد ڏياريندا آهيون ۽ شڪر ڪندا آهيون

جو هاڻ اهي لڙ لهريون لنگهي ويا آهن. پر سال کن ٿيو آهي جو همراهه جو حيدرآباد اچڻ ٿيو آهي. سو پڻ دل ۾ چيم ته يا ته نياپو ڪريانس يا ڪي ڏينهن پڻ واندڪائي ڪڍي سگهان ته وڃانس ٿي، هوا به بدلائي اچان. اڃا اهي پور پئي پچايم ته تنهن ڏينهن وڏيرو امام علي خان مليم. امام علي ڪنهن زماني ۾ مون سان ساڳئي اسڪول ۾ پڙهيو هو. ان حساب سان اسين پاڻ کي همڪلاسي سمجهندا آهيون. ڳالهين تان ڳالهيون ڪندي، ساڃن جو ذڪر نڪتو. چيومانس: "گڏجيئي ته چئجانس ته مون وٽان ٿيو وڃ." اها ڳالهه ٻڌي، منهن ۾ گهنڊ ڪڍي وڌائين. پڇيومانس ته چيائين: "توهان به ڪهڙن ماڻهن کي ڪڍي مٿي تي ٿا چاڙهيو." آءٌ حيران ٿي ويس. ڇو ته امام علي تر جي وڏيرن ۾ اهو اڪيلو ماڻهو هو جو ساڃن جو ضامن وغيره پوندو هو ۽ ڇوٽيءَ لميءَ مٿس هٿ رکندو هو. هو به سندس واکاڻون ڪندو هو ۽ وجهه پيو ڳوليندو هو ته وڏيري امام علي خان جو ٿورو ڪيئن لاهيان. تنهن جي واتان هن جي گلا ٻڌي، مون کي حيرت لڳي. چيائين "فقير محمد خان رنج مٿان ٿين. پر ساڃن جهڙو پال جو ڀڪل پاڙيو پيو دنيا ۾ ڪونه لڀندو."

مون کي ڪاوڙ ته گهڻي آئي، پر چيم ته اول انت ته وٺانس. سو چيومانس "ڪر خبر، آخر ساڃن تي هيءَ اوچتي ناراضگي خير مان ٿي؟" چيائين "توکي ته خبر آهي ته پاڻ هنن ماڻهن لاءِ ڇا ڇا ڪيو. تون پاڻ ويٺو آهين ته ٻي دنيا ته ڇڏيو پر خود ڊپٽي ڪليڪٽر ۽ ڪمانيءَ جهڙن مڙسن به مون کي پاڻهن ۾ جهلي ڇيو هوندو ته "وڏيرا، سرت ڪر! گندن ماڻهن ۾ هٿ وجهي پنهنجي عزت گهٽ نه ڪجي." سوٽ مون وارو يعقوب سڄائين، سڄو ڏينهن مون کي گهٽ ڪرڻ لاءِ وجهه پيو ڳولي. تنهن انهي ساڃن جو بهانو ڪري، سڄي دنيا جا ڪن منهنجي برخلاف ڀرڻ مان وسئون ڪانه گهٽائي. پر پاڻ به تو وانگر ڪنهن ڳالهه تي بيٺاسين ته پوءِ ڀلي مٿان ريلون مٿي وڃن، ٻي

واڌي ڪانه ورندي. تنهنجي ڳالهه بي آهي، باقي ٻئي ڪنهن مائيءَ جي لال ۾ آءٌ اهڙي مٺيا ڏسان ئي ڪانه ٿو، جو انهن خسيس ماڻهن لاءِ ڪري هيئن پرندڙ باهه ۾ ٽپا ڏي. خير، پوءِ جهڙو حال هو، تهڙو توکي خبر آهي، ته ڪونه گهٽايوسون." مون چيس: "مون کي سڀ خبر آهي. توکي شابس هجي، پر آخر ٿيو ڇا؟" چيائين: "اسان يا عمر مٿس هيڏا ٿورا ڪيا ۽ پاڻ به وسئون ڪونه گهٽايائين. پر هيئنر هڪڙن پڙون ماڻهن اسان تي اختيار ڪونه آندو، تن کي آڏي ڪاڻي ڏيڻ لاءِ مٿس هڪڙو خسيس ڪم رکيوسين ته بيهي راڳ ٻڌائڻ لڳو. اول گسائي گسائي، نٿائي نٿائي، آخر ٿيون ڏينهن ٺڙوپڙو جواب ڏيئي ڇڏيائين! چوندا آهن ته مڙس ڪرڻ جي منڊ ئي ڪانهي. هي صفا وبو چٽ ٿي. ٻڌو اٿئون ته هاڻ ڪنانس پيا مڙسالٽا اکر ويا هليا. هاڻ به ماڻهو ويڙهائي، لائي لڳائيءَ مان پيو پيٽ پاري!"

آءٌ ساڃس بابت اهڙي گهٽتائيءَ جهڙي ڳالهه ٻڌي، سهي ڪونه سگهيس. ٻئي آرتوار تي ڪماڪمي ڪري، ماڻهو موڪلي، ڳوٺان گهرائي ورتومانس. سڄي خبر سڻائي، پڇيومانس ته: "ڪر خبر! اهو نڪ تي مٽر ڪيئن لڳڻ ڏنو اٿئي؟ وڏيري امامعلي خان جهڙي ماڻهوءَ جو ٿورو توکان نه لهي سگهي ها ته مون کي چوين ها. ڪو ٻيلو ڪري وجهونس ها." اها ڳالهه ٻڌي، ان مهل ڪا ورندي ڪانه ڏنائين. رات جي ماني ڪاڏي سين. ٻين آيلن سان ڪچهري ڪري، جڏهن خلاصا ٿياسين، تڏهن چيومانس "ها ادا، هاڻ ٻڌاءِ ڪي خدا جي ڏني مان." جواب ۾ ڪيلي چيائين: "ملڪ ۾ ڪي ڪامريٽي ٿا ٻڌجن، تو ڪي ٻڌا آهن؟" مون چيس: "گجهارتون ڇڏ! سنئين ڳالهه ڪر!" چيائين: "الله جو سونهن، چرچو ڪونه ٿو ڪريان! تون پهريائين ٻڌاءِ ته ڪامريٽي ٻڌا اٿئي يا نه!" مون چيس: "ڪامريٽي ڪهڙا؟" چيائين: "هي ڪونه جيڪي 'سنڌ-سنڌ!' 'غريب غريب' ۽ 'هاري هاري' ڪندا، وڏيرن، ڪوڙن ڪليمن ۽ چوترين پٺيان لٺ کڻيو پيا

گهمن ۽ جيلن ۾ پيا پون!“ سمجهيم ته شايد انقلابي وطن دوست ۽ هاري ڪارڪنن جي ڳالهه ٿو ڪري. پر پڇيومانس ته: ”خير، ڪي هوندا ڪٿي، پر تون پنهنجي ڳالهه ڪر.“ چيائين: ”توکي خبر ڪانهي، اڇي ڏاڙهي اٿو خوار، هن عمر ۾ اچي به ڪامريڊن تي ويو آهيان!؟“ ائين چئي، ننڍڙي ٻار وانگر شرارتي نموني مون ۾ نهاري، منهنجو ردعمل ڏسڻ لڳو.

آخر هن سربستي ڳالهه ٻڌائڻ شروع ڪئي. ”توکي خبر آهي ته اسين اصل اشراف مارو ماڻهو هئاسون، نه ڪنهن جي هٿئي ۾ نه ڪنهن ۾. پنهنجي گذر ڪرڻ ۾ پورا هئاسون. پر اسان جي وڏيرن جي گهر اسان ڪي سگهن تي اچي ڪنيو. ڪٽنبن جي چوڻ تي لڳي هڙپرو بهانا ڪري، اسان کي چيچڙ لڳا. اسان ڪان به جيسين، جيڪي سنڌو ٿيو تيسين اهو سئوسين. راڄا رشم موجب راڄ ميڙي، سندن واجبي بي واجبي ڏک ڏمر لاٿاسين. پر هنن بدن مان غير نه ڪيو. هنن کي وڏي ڪاوڙ انهي ڳالهه تي هئي ته اسان هرويرو ڪنهن جي اڳيان للو چپو نٿي ڪئي. سو اسان کي ليزم ڪرڻ لاءِ ڪنهن کي اک پٽي تي چڙهايون ته وارو ڪريون. اچي ڪيس ٿيا، اچي ڪيس ٿيا، اسان جو هلڻ چلڻ بند ٿي ويو. بنهه جيڪو ٿورن ڪاڏل ماڻهو هو سو به اسان تي چور ٿي آيو. پوءِ ڏٺوسين ته بنهه تا ڊونڊ ٿيو مرون، سو ماشاءالله ڪري وڌوسين ڏنڊي ۾ هٿ. پوءِ جڏهن سڄي خبر اٿئي برک پيء ڪري ويهه پنجويهه ڪيس ٿيا، قسمت سان پاڻ به پاڻ ۾ ملي وياسون. تون ماڻهو هئين جنهن آ انهن سڀني ڪيسن کي منهن ڏنو. نه ته ٻئي ڪنهن جي جاءِ ڪانه هئي. مس مس ڪري ڏهه پندرهن ويهه سال راتين جا ڪيتون ڏيئي ڏيئي، ٻلاند ڪجهه آجا ڪيا اٿئون. ڪجهه اميد الله ۾ آهي ته ٿي ويندا. ان ۾ جن به مدارتون ڪيون سي اسان جي دل ۾ لکيا پيا آهن. وڏيري امام علي خان اسان سان وکون پريون. مجهه مراد آهي، نه مجهه واري ڪي حيف آهي. اسين به حلالي ماڻن جا پٽ آهيون، ڪنهن جو ٿورو ڪونه

رهايون. هيترا ڏينهن اسان کي ٻه جڏهن ٻه هڪل ڪئي هونداڻين ته پوءِ اسان ڪنڌ ڪونه ڪيايو هوندو. دوداڻي وارو خون ٻه اٿين. دوداڻي، امام علي خان کي ليکيو ٿي نٿي. هن اسان کي چيو ته سنڌس مال ۾ ٿي ڏينهن تاري ڇڏيو ته من اک ڪلين. اتفاق سان ياڳيا جاڳي پيا. مقابلو ٿي پيو. چوري مون واري جو اتفاقي ڏڪ لڳي پيو. ٥ سال پئي خون جو ڪيس هليو. وڏيري امام علي خان هٿن جي شاباس گهڻي ڪئي پر خرچ جو اسان ٽڪو ٻه ڪونه ورتس. تو فيءَ جهڙي ڪر ڪانه ورتي ته ٻه ڪيس ۾ ويهه هزارن کان گهڻا چڙهي ويئي. گهر تي ٽنبو رکي، الائي ڪيئن ٻه ڪري، پيري وچي چڙهياسين. پر وڏيري کي منهن ۾ ڪانه ڏنيسين ته ”ادا، تولاءِ ڪري اسين خونن ۾ اڙجي وياسين.“ قسمت هئي ۽ تو هتان الله سائين شفا ڏني جو ڇورو ڇٽي ويو. پر جي خدا خير ڪري، هيڏانهن يا هوڏانهن، ته ٻه اسين وڏيري کي اکر ٻه ڪونه چئون ها ته ”هي اسان تولاءِ ڪري سور سٺو يا قرباني ڪئي.“ خير، دوداڻي، وڏيري امام علي خان سان ته اوئين ڪونه نهيا، پر هان اسان جي سر جا ويري ٿي پيا. چياٽون پتي ته: ”جي وڪيل ڪيس مان ڇڏايو، ته ٻه وير پراٽو ڪونه ٿئي، پلاند ڪنداسون.“ سو مون ڇوري کي چيو ته: ”سڃيت رهج.“

قصو ڪوتاهه، مهينو ڪن راتين جو ٿيو آهي ته ٻه ٿي ڏينهن ٻاهر نڪري ويس. واپس اچان ته رن، مون واري اونڌو منهن ڪريو پئي آهي. پتو پيو ته ڇورو مون وارو يعقوب ڪيڏانهن جهٽ تي سنگتين سان گڏجي ويو هو. ياڳيا جاڳي پيا ۽ پويان پئجي وين. پيا موتي آيا، مونجو ڇورو وريو ڪونه. خبر ناهي ٻڏو يا حال پئجي ويو ۽ هئو مٺو تاري پوءِ ايندو. خير، مون سنگتين کان وچي خبر ورتي. هيڏانهن هوڏانهن ڏونا واڻا ورتم. پتو پيو ته ڇورو واڳن جي وات ۾ پئجي ويو. الائي جيئرو ٻه هو ڪ مورڳو کپي ويو.

پوءِ خبر پئي ته اتفاق سان جتي هي جهٽ هڻي ويا هئا انهن جو ڪو دودائين سان مائٽاڻو رستو هو. اهي وس، جا ڏينهن هئا، سو دودائي به لڏي اچي انهن جي ڳوٺ رهيا هئا. رات جو پاڳيا جاڳي پيا تن گهوڙا گهوڙا ڪري سچو ڳوٺ اٿاري وڌو. چورو مون وارو اتفاق سان ڪو وچي ڪنهن وڻ سان تڪريو. سو جهڙو هو تهڙو وچي هيٺ ڏٺو. مٿان پاڳيا رسي ويس. مڙس کي هٿي رنڊي وڏائون. يارو دودائي، جنهن جو پٽ ڪناس مري پيو هو سو به پاڳين سان گڏ هو. ان مڙس سڃاڻي ورتو. ان ته هن کي آسمان ۾ پئي ڳوليو سو زمين تي ملي ويس، سو ان ڪٽي بلاتو ڪيس.

”مون وچي ٿاڻي جو سماءُ ورتو، پر ڪٿي به ڪو فرياد داخل ٿيل ڪونه هو. 'چور جي ماءُ روئي گهڙي ۾. ثابتي ڏهي ڪانه.' چور جن سان گڏ پڌو هو، سي به دپ ۾ الائي ڪيڏانهن مٿو ڪٽي ڀڄي ويا. اهي هجن ها ته به ٿورو ئي هلي پوليس وٽ قبولدار ٿين ها ته ڪو 'اسين چوري ڪندي ڏسجي پياسين ۽ اسان مان هڪڙو برووقت واردات تي پڪڙجي پيو!' مٿان وري اهو انديشو ته جي ٿي پوي مون وارن دشمنن وڏيرن کي به خبر ته انهن جو ته مڪو مچي ويندو. ڏهنجي خبر هيم ته ڏون مهني کن لاءِ لاهور پاسي ويل هئين. هاڻ وڃان ته ڪيڏانهن وڃان؟ چار ڏينهن چار راتيون گذري ويون. سوچي سوچي اکين اڳيان انڌ اچي ويم. چيم ته هاڻ ڪجهه نه ڪيم ته چريو ٿي پوندس. چوٿين ڏينهن نڪا ڪيم هم نه ڏم سڌو وچي خود يارو دودائيءَ جي گهر جي ٻاهران سڏ ڪيم! ٻاهر نڪري آيو. چيومانس ”مون کي پيو ڪجهه ڪونه ڪپي. توکي پيو نه ته تنهنجي جوان جو لاش ته مليو. مون کي به پيو نه ته رڳو ايترو ٻڌائي ڇڏ ته چوري جو لاش به ملندو يا....“ منهن ۾ گهنڊ وجهي چيائين: ”چورو ڪنهن جو؟“ مون چيس ”گهٽين ڳالهين اٿ، ڳالهه جو اکر هيڪڙو. آءٌ توکي مڙس ماڻهو سمجهي، تو وٽ رڳو ايتري لاءِ

لنگهي آيو آهيان ته مون کي رڳو سنئين ڳالهه ٻڌاءِ. نه ته ڏي جواب ته آءٌ جنهن گس کان آيو آهيان، تنهن تان موٽي وڃان."
اها ڳالهه ٻڌي باهه ٿي ويو. چيائين: "بي‌شرما، بي‌غيرت! ڪو شرم آئي ٿي جو مون ڏانهن آيو آهين! وڏيرن جو دلال ٿي، منهنجو دين دنيا ۾ هڪڙو ٻچو کهائي، پوءِ وري ڏاڙهه ٽُورو ڪري آيو آهين مون کان پنهنجي ڇوري جون خبرون پڇڻ"....

وڏيرن جي دلالي واري ٽوڪ مون کان ان حالت ۾ به سٺي نه ٿي. چيومانس: "آءٌ سڄي عمر وڏيرن ۽ سندن دلالن ۽ پڙون، ڪچرن ۽ ڪٽڻن هٿان تباهه ٿيو آهيان ۽ ساڻن مقابلا ڪندي ڏاڙهي اڇي ڪئي آهيم. تون مون کي ٿو وڏيرن جو دلال چئين!" تنهن تي چيائين: "جيڪي تنهنجي مخالف وڏيرن جي ٻچ تي ٽوسان وڙهن ٿا، تن کي تون دلال، پڙوو، ڪٽڻ ۽ ڪچر سڏين ٿو. جن جي برخلاف تون ساڳيا ڏنڊا ڪرين ۽ سندن دشمن وڏيرن جي ٻچ تي سندن ٻچا کهائين، سي به ٽوڪي اهو نه سڏين ته ٻيو ڇا سڏين؟"

آءٌ پوڙهي موڙيس ته منهنجي ٻانهن ۾ هٿ وڌائين، چيائين: "هاڻ جي اچي سهڙيو آهين ته هاڻ وري وڃين ڪيڏانهن ٿو؟" ائين چئي مون کي ٻانهن کان گهلي گهر مهندان پڙڇ تي وڃي ويهاريائين. مون سوچيو ٿي ڪوڙ ته ڇا ٿيندو ڇا نه ٿيندو. آءٌ جهڙو موڳو هوس، تهڙو ماٺ ڪري پڙڇ تي ڪِري پيس. هو مون کي پڙڇ تي ويهاري، گهر هليو ويو. ٻهرين چيم ته اٿي هليو وڃان، پر وڃڻ تي واڪ نه ٿئي. گهڙي دير ڪن پوءِ هو موٽي آيو ۽ مون کي چيائين ته: "اٿي!" مون دل ۾ چيو "هن جيئڻ کان جيڪي ٿئي سو ڀلو ٿئي." سو اٿي پٺيان ويومانس. هي مون کي وٺي هڪڙي ٻونگيءَ ۾ ويو ۽ وڃي پڙڇ تي ويهاريائين. اتي هڪڙي وڏي عمر جي مائي ۽ هڪڙي ننڍي نينگري ڇوڪري ۽ ٻه ٽي ننڍا ٻار ويٺا هئا. وڏي مائي پنجاهي سالن جي عمر جي هئي. ڪيس ڪارا ڪپڙا پيل هئا، اکين جي ڇوڏاري ڪارا پٽا

تي ويا هئس. ننڍي مائي اڃا ٻار هئي. ٻار به سندس تي ڏنا، مائيءَ
کي خدا سونهن صورت جا مٽ پري ڏنا هئا. ڪنهن ڏک ڪري
بيحال هئي. اکيون ڏرا ڏيئي ويون هيس. ٻنهي مون کي ڪيڪاريو.
ياروءَ ٻنهي ڏانهن منهن ڪري چيو: ”هي منهنجو ڀائرن جهڙو
يار آهي، حيدرآباد پاسي ٿو رهي. ياروءَ جي ڦاتا (فاتح)- ڪرڻ
آيو آهي.“ آءٌ شرم ۾ ٻڏي ويس. پٽ جو نالو ٻڌڻ سان وڏي
مائي ”الله!“ ڪري ٿڦيءَ ۾ پٽجي وئي. جوان ڇوڪريءَ جي
اندر مان به رڙ نڪري وئي، پر جيئن ڪنڌ هيٺ ڪريو ويٺي
هئي، تيئن ڪنڌ مٿي ڪونه کنيائين. ويٺي پٽ ڪنديائين تان جو
ڳوڙهن جون لارون سندس منهن تان وهي وڃي پٽ تي ڪريون.
تڏهن منهن اگهي، پٽ ڏيئي وڃي ڏاندو ٻارڻ ويٺي.

ياروءَ مون ڏانهن منهن ڪري چيو: ”ادا، پٽ پيٺسان
ڏاڍا مٺا ٿا ٿين. جي وڃن ٿا ته مائٽن جون ڇيلهيون جهوريو
وڃن....“ مون کان دانهن نڪري ويئي، آءٌ پٽ ڏيئي ٻاهر پڳس.
در وٽ چيومانس: ”وڃان ٿو.“ هن ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري مون کي
ٻانهن مان جهلي چيو: ”اِها نينگري ڏٺئي نه! اها پٽ کي لاڏڪوڏ
سان پرڻائي اڃا به مهينا ئي ڪونه ٿيا ته اهو ئو وارو وڏيرو
امام‌علي خان اچي چڙتو ٿيو. روز ڪو نه ڪو بهانو ڪريو، گهوڙو
دوڙايو، پونگيءَ اڳيان ٺورو ٿيو بيٺو هوندو هو. هيڪڙي ڏينهن
آخر چيومينس: ”وڏيرا، جهڙو تون سمجهين ٿو اهڙا ماڻهو اسين
ڪونه آهيون. اهو خيال لاهي ڇڏ. اڳتي وري هيڏانهن تڪليف
نه ڪج.“ بس پوءِ ته اچي اسان جي پٺيان پيو. چوريون، ڦريون،
ڪيس، ڦـڏا، تان جو مون انڌي جي اڳيان هڪڙي ٻچي جي
لٺ هئي سا به کٽي ٻچي ڏنائون.“ اکين مان ڳوڙهن جون لارون
اگهندي، وري چيائين: ”منهنجي قسمت خراب هئي. منهنجو ته
ڪو واهرو به ڪونه ٿيو. توجي قسمت زور آهي. توکي ته ازغيبي
واهرو به ملي ويا آهن.“ آءٌ حيران ٿي ويس. ڪنن تي اعتبار ئي
ڪين آيم ته ڪو سچي پچي اهي اکر ٻڌا هوندم. چيم ”ڪهڙا

ازغيبي واهرو....“ چيائين: ”اها فيصلي مان ٿي خبر پوندي.“ مون پڇيس: ”ڪهڙو فيصلو! ڪير ڪندو فيصلو؟“ چيائين: ”سڄي ڳالهه جو فيصلو ٿيندو. ڪاميٽي فيصلو ڪندي، پاڻهي توکي اطلاع ملندو.“ مون گهڻو پڇيس ته: ”ڪاميٽي ڪهڙي، ڪير اطلاع ڏيندو؟“ پر ڪو جواب ڪونه ڏنائين. رڳو ايترو چيائين: ”هاڻ ڀلي آئين، وڌيڪ مون کان نه پڇ. پاڻهي توکي اطلاع ملندو.“ آءٌ پيرن تي ڪري پيومانس، هٿ ٻڌامينس، آزيون ڪيومانس ته: ”مون کي رڳو ايتري خبر ٻڌاءِ ته منهنجو ڇورو هن جهان ۾ آهي يا ڪونهي؟“ پر رڳو ايترو چيائين ته: ”مون کي خبر ڪانهي، جيئن رب کي منظور هوندو تيئن ٿيندو. توکي پاڻهي اطلاع ملندو.“

آءٌ موٽي آيس، ڪريان سو ڇا ڪريان؟ فرياد به ڪري ڪونه ٿي سگهيس. چيم ته جي فرياد ٿو ڪريان ته چوندا شاهد ڪير؟ شاهد ڪٿان اچن؟ چور ته ڪونه پاڻ کي هٿ وٺي ٻڌائيندا. ٻيو شاهد ڪٿان اچي؟ تنهن کان سواءِ چوطرف دشمن. سوچيم ته فرياد ڪندس ۽ شاهد نه هوندم ته اُلٽو فرياد ڪوڙو ڪري مون کي ئي چالان ڪري ڇڏيندا، پوءِ چوري جو سماءُ ڪير وٺندو؟ چار ڏينهن چار راتيون چپو ته ڪر ڪنهن سمونڊ ۾ پئي ڳڻتيون ڪاڍيم، رن مون واريءَ ته جيئن فرش ورتو، تيئن روئي روئي، مت مان نڪري وئي. سڪٺو مڙهو هو سو پئي گريو. ٿيو آءٌ به ختم هوس، پر پاڻ کي چيم: ”ساڃن يار، هن عمر ۾، مٿان پاڙيو ٿيو آهين! مٿان پاڻ تان دشمن ڪلائين! جيڪي ٿيڻو هوندو، سو هيستائين ٿي ويو هوندو. خدا ڪيو هوندو خير، پر جي هيڏانهن يا هوڏانهن ته به پيٽسان جهڙو زهر جو وٽو آهي تهڙو پي وڃ، گونهن نه ٿج! داق مٿان ڪرين! نه ته ڇورو ته ويو الائجي بچيو، پر ياعمر دنيا ۾ ڪنڌ ڪڻي ڪونه هلي سگهنداسين.“

آخر چوٿين ڏينهن فجر جو همراهه ڪنهن اچي سڌ ڪيو. نڪري ويس. ڀر پاسي جي ڳوٺ جو هڪڙو ماڻهو هو، تنهن چيو ته: ”سڀاڻي رات فلاڻي هنڌ هارين جو جلسو آهي، اتي ڪي

بصلا بہ ٿيندا. توکي بہ سڏ آهي پنهنجي سنگت سان کي وٺي
ي اچڄ!"

جلسي ۾ ويس. اتي کي خلقون اچي گڏ ٿيون. تہ جي
پٺي راڄن جا ماڻهو هئا. تقريرون شروع ٿيون. تقريرون ڪونہ
يون، چئو تہ ڪر ڪتاب پيا پڙهن! ہرک بہ ڪري وڏيرن جا
پ ظلم ٻڌايائون، تہ ۾ جيڪي بيداديون ٿيون هيون، تن جو
ڄو پوتاميل ڪڍي رکيائون، پٺي پاسي جي ملڪن جا مثال
نائون تہ اتي جا مزور، هاري ۽ غريب ماڻهو ڪيئن وڏيرن ۽
يئن کي دسي، پنهنجون بادشاهيون بنايو ويٺا آهن. مڙس هئا
کيا ۽ غريب پر ڳالهيون ائين پئي ڪيائون ڄڻ ڪو هاڻي
ڪورٽ جو جج پيو ججمات (ججمينٽ) ڏي. اصل تنگ توري
ڏيائون. ماڻهوءَ جو وار وار آيو ٿيي ٿي ويو. پوءِ هڪڙي
ميري جاءِ ۾ ويهہ پنجويهہ مڙس گڏ ٿيا. مون کي ۽ يارو دودائي
ي بہ سڏيائون. هڪڙي همراهہ خبرون ٻڌايون تہ: "يارو دودائي
يڪو سنڌي هاري ڪميٽي جو ميمبر آهي تنهن پنهنجي ڪميٽيءَ
ي اطلاع ڏنو آهي تہ: 'ساڄن مهاڙو تنهن ڏينهن مون وٽ آيو
مون کي اچي چيائين تہ منهنجو پٽ گم آهي. تو پاسي ڏس
يس. مون کي احوال ڏي!' هوڏانهن ياروءَ جو پٽ چون ٿا تہ
هنجي پٽ خون ڪيو هو. هن تعلقي جي سنڌي هاري ڪميٽي،
ان هنن ويهن مڙسن تي بار رکيو آهي تہ اسين اوهان جون ڳالهيون
ي، اوهان جو فيصلو ڪريون. اسان جدا جدا ذاتين ۽ ڳوٺن جا
ڻهو آهيون. اسان جو پاڻ ۾ وڏو واسطو اهو آهي جو اسين
يب عوام جي ڇوٽڪاري لاءِ پاڻ ۾ گڏ آهيون ۽ پنهنجي
ڪڙي جماعت 'سنڌي هاري ڪميٽي' ناهي اٿئون. ان جو ڪم
ي غريبن کي سجاڳ ڪري، ڪين ڇرپر ۾ آڻي، سندن ٻڌي
رائي، سندن هٿان مڙسيءَ واري ڏکيي ۽ ڏکي هاچل هلائي،
ڪ کي وڏيرن، سرمائيدارن جي انڌيرنگري مان آزاد ڪرائڻ.
ن ڪوشش ڪنداسين تہ پنهنجي عقل ۽ سمجهہ آهر اوهان جو

صحيح ۽ واجبي فيصلو ڪريون. جنهن مان اوهان مان ڪنهن سان بہ ناحـ
نہ ٿئي ۽ ٻي سڄي غريب خلق جو فائدو بہ ٿئي ۽ نقصان
ٿئي. پاڻ سڀني غريبن جا سڄڻ سرها ٿين ۽ دشمن ڦڪا ٿين.
پوءِ اسان کان پڇياڱون تہ: ”ٻئي ڌريون فيصلي لاءِ راضي آهـ
۽ اسان کي ڳالهيون ٻڌڻ؛ فيصلو ڪرڻ جي موڪل ۽ اختيار
ڏيو ٿا؟“ اسان ٻنهي هاڪار ڪئي ۽ ٻنهي پنهنجون پنهنجو
ڳالهيون پيش ڪيون. همراهن ڪن ڏيئي، پوري ڌيان سان اسـ
ٻنهي جون ڳالهيون ٻڌيون. ڪنهن ڪنهن مهل، ڪنهن همرا
صفائيءَ وچان ڪو سوال پڇيو ٿي تہ واهہ، نہ تہ چپ چاپ لڳ
پئي هئي. ڪنهن جي وات مان اتفاق سان هلڪو يا ڳتو اُ
نڪتو ٿي تہ ان کي نرمائي، فضيلت، پر مضبوطيءَ سان هدا
ٿي ڪياڱون. ڪو ڳالهيون ڪندي، هڪڙيءَ مان ٻيءَ ۾ پئجـ
ٿي ويو تہ ان کي آهستي آهستي ڪري وري رند تي چاڙهياڱون تہ
مون کين پنهنجون سموريون خبرون ڪري ٻڌايون تہ ڪيـ
مون کي وڏيرن تباهہ ڪيو ۽ ڪيئن مون سان امام علي خان ٻـ
پريا ۽ ڪيئن ان جو ٿورو لاهڻ جي خيال کان منهنجي ڇوڪر
کان خطا ٿي پئي. تازو جيڪو وهيو واپريو، سو بہ بيان ڪيـ
ياروءَ بہ امام علي خان جي دشمنيءَ ۽ ڪيسن جو سربستو احو
ٻڌايو. پوءِ چيائين تہ: ”پٽ مارجڻ کان پوءِ بہ امام علي خـ
منهنجي جند نہ ڇڏي ۽ مون کي ڪوڙن ڪيسن ۾ پورا
ڇڏيائين. جيل ۾ اتفاق سان هڪڙو سنڌي هاري ڪميٽي وا
يار ملي ويم، ان منهنجا دماغ جا پردا ئي کولي ڇڏيا. هن مـ
کي سمجهايو تہ ’پاڻ اڪيلي سر وڏيرن سان ڪونہ پڄي سگهنداسـ
وڏيرن سان پوليس آهي، ڪامورا آهن. ڪورٽن ۾ هنن
هلندي آهي. جيل بہ انهن جا آهن. مطلب تہ سڄو ڪارخانو ان
جو آهي. پاڻ اڪيلا اڪيلا ٿي ساڻن وڙهنداسين تہ رڳو
وڃائيندا سون، سرنداسون پائيءَ جا ڦلا بہ ڪونہ. سو ڀهرياڙ
آهي پاڻ ۾ ٻڌي ڪرڻي. سنڌي، چاموٽ، ٻروچ، سيد، پير

ق متائي، سيٺي ستايل سنڌين کي هڪڙي ابي، هڪڙي امان
و اولاد ڪري سمجهيو آهي، دشمن جي هٿ جو باز ٽيٽو ناهي،
ۋ سور هجن ته به پاڻ ۾ ڇيهه ڪري دشمن جو ڪاج ٽيٽو ناهي.
ڙيون ڳالهيون ٻڌائي ٻڌائي، مون کي آهستي آهستي ڪري
ارين جو همدرد بنائي وڌائين. جڏهن ٻاهر نڪتس ته پڇائي وڃي
نڌي هاري ڪاميٽيءَ وارن کي هٿ ڪيم. همراهن به هٿن جون
ائون ڪري ڇڏيون. منهنجا اهڙا ٻانهن ٻيلي ۽ سچا همدرد ٿي
بئا، جهڙو ڪو ابي امان جو ڇاڙو به ورلي ٿئي. آءٌ اڳي هيٺري
مر جهڙوڪر مائٽن عزيزن هوندي به نڌڻڪو ۽ بي واهو هوس.
ان هڪڙو سر وڃي بچيو هوس ته به ڇڻ ڏيڪو ۽ وڏي وڳر
ارو ٿي پيس. ڪيڏانهن ويون ريسون ۽ حسد، ڪيڏانهن ويا
اڙن ۽ ذاتين جا فرق ۽ ويڇا، ڪيڏانهن ريئي بدخواهي ۽ دشمني!
ر جي آس پاس جا سڀ سمجهو ۽ سڄاڳ غريب پاڻ ۾ ائين
ڪيرڪنڊ ٿي ويا-ين، ڇڻ هڪڙي ابي، هڪڙي امان جو اولاد
هيون. اسان جا پراڻا خيال به بدلجي ويا. هاڻ اڳوڻيون ڳالهيون
اد اينديون آهن ته سمجهبو آهي ته اونداهيءَ ۾ حياتي گذاري
يا آهيون. سو جڏهن ساڃن پٽ کولهيندو، مون وٽ اچي نڪتو،
ڏهن ڀرين ته هن کي ڏسي اکين ۾ رت اچي ويو. پر پوءِ
ل ٿي دل ۾ پاڻ کي ساڏي، قبضي ۾ ڪري ورتم. مون کي
هنجي هاري ڪاميٽيءَ وارن همراهن جون هر هر سمجهايل سڀ
الهيون دل تي تري آيون ۽ مون رت جي ڳرڙي پري، هن
ون ڳالهيون ٻڌيون ۽ ڪيس صحيح سلامت واپس موٽايم. هاڻ
هان راڄن جي غريب ڀائرن ۽ ساٿين جي هٿ ۾ فيصلو آهي.
ڪي اوهان کي اچي سو ڪريو.“

همراهن اسان جون ڳالهيون ٻڌيون. مڙس سڀ داناءُ هئا.
ڪڙو ٻئي کان وڌيڪ. واري واري سان هرڪنهن پنهنجو رايو
و. آخر سيٺي مون کي ڏوهاري ڪيو ته: ”تو هڪڙي غريبان مار
لم وڏيري جي موڇڙن کان بچڻ لاءِ، ٻئي ظالم ۽ غريبان مار

وڏيري کي خوش ڪرڻ لاءِ، پاڻ جهڙي غريب ۽ ماريل پاڻ تي
حملو ڪرايو، جنهن ۾ هن جي ٻچي جي زندگي ختم ٿي ويئي
تو سوچيو ته ان وڏيري جا مون تي ٿورا آهن، سي لاهي، مڙ
مائهو ٿو ٿيان. پر تو ائين نه سوچيو ته توتي ٿورا ڪرڻ وار
اهو ڪير آهي؟ جن ظالم وڏيرن توتي ظلم ڪيو، انهن کان ه
ظالم وڏيرو ڪهڙي ڳالهه ۾ ٻيو آهي؟ هو تو غريب تي ظلم
ڪن. هي ٻين غريبن تي ظلم ٿو ڪري. ڌنڌو ٻنهي ظالم وڏير
جو ساڳيو آهي. ٻنهي ظالمن ۾ فرق ڪهڙو ٿيو؟ تون هڪڙ
ظالم وڏيرن جي ظلم کان بچڻ لاءِ ٻين ظالم وڏيرن جي هٿ
جو ٻاز ٿي، پاڻ جهڙن ٻين مسڪينن ۽ ماريان جو مارو ٿي
بيٺو هئين."

ياروءَ جي گهر واري اڳوڻي ڳالهه ياد ڪري ۽ هن سڄي
جلسي ۽ ڪچهريءَ جون ڳالهيون ٻڌي، مون پنهنجي دل
چيو ته ههڙن مڙسن اڳيان گهٽ وڌ ڳالهه ڪري، بچت ون
مڙس جو شان نه آهي. منهنجي دل ڀرجي آئي. اکيون اگهي
پٽڪو لاهي کڻي يارو جي پيرن تي رکيم ۽ چيومينس: "ادا
آءٌ بلاشڪ تنهنجو ڏوهاري آهيان. منهنجي چوري جي ڪٽي قسمت
جي ڇڏيو آهيني (اٿيئي) ته قلبان ٿيوا جي جيئرو هجي ته مون
کي خدا ڪارڻ ڏوهه بخش ڪر. سڄي عمر ٻئي پيءُ پٽ توجا
توجي ڪاميٽيءَ جا ۽ سڀني پاڙن جا گولا ٿي گذاريندا سين....'
ائين چوندي، گلو ڇڙ بند ٿي ويم ۽ ڪانئم وڌيڪ ڳالهاءِ
نڪري سگهيو.

همراهن مان هڪڙي چيو "ادا، وڏو نالو الله جو. پ
الله سائين کي تنهنجي منهنجي معافي ڏيڻ جي لوڙ ڪانهي. بخشش
جي گهرج آهي توکي، مون کي، پنهنجي سنڌ جي غريب پاڙر
کي. چئو ته ذاتي سور پيئنداسين، ذاتي ڏوهه بخشينداسين، تڏهن
هڪٻئي جي دلين مان ڪدورتون وينديون ۽ پاڻ پنهنجي سڀني
جي ڳڏيل دشمنن جي چنبي مان نڪري پنهنجي پيرن ڀيرا ٿينداسون.'

سيني جون دليون پرجي آيون. ياروءَ جي دل مان لڙڪ وهي اٿي هليا. هن منهنجو پٽڪو ڪٽي مون کي مٿي ۾ وڌو ۽ روئي چيائين: ادا، مون مسڪين ۽ اپرن سنڌي مارو ماڻهن جي پاڻيچاري جي صدقي پنهنجي ٻچي جو خون توکي بخش ڪيو.“ سيني ڪيس وڏي سڏ گهڻي دير مبارڪون ۽ شاباسون ڏنيون. منهنجي اکين مان ڳوڙهن جو بند ٽٽي پيو. ڪجهه دير ترسي، ياروءَ چيو: ”جڏهن ساڄن جو پٽ منهنجي اڳيان ڏڪجي ڪِري پيو ۽ ٻڏجي پيو، تڏهن دل ۾ چيم ’واه مولا، تون حق وڪيل آهين! ڪورٽ کان ڇٽي ويو پر قضا کان ڪونه ڇٽو. هاڻ نڪو ڪو شاهد، نڪو گواهه! جن جهليو آهي، سي ٻه ابي امان جي اولاد جهڙا پاڌر ۽ ٻار آهن. ڪيسي ويندا پر ڳوال ڪونه ٿيندا. هاڻ هن کي ڪٽي وڃي ڪٿي جبل ۾ خفا خون ڪري پنهنجو اندر ٺو ٺاريان.‘ پر پوءِ پنهنجن هنن، همراهن جو خيال آيم ته متان چون ته ’صلاح کان سواءِ ههڙو ڪم ڇو ڪيئي؟‘ سو ڇوڪري کي هٿيڪو ڪري سڄي خبر ٻڌائيمان. هنن منهنجا ترا ڪيي ڇڏيا. سڄي ڳالهه سمجهائي چيائون: ”خبردار جو ان ماڻهوءَ کي هٿ لاتو اٿئي! ان جو تنهنجي پٽ سان ڪوبه وير ڪونه هو. اهو خود مظلوم آهي. پاپل ۽ گمراهه آهي. اصل قاتل اهي آهن جن هنن مجبورن کي اهڙي مجبوريءَ ۾ وجهي، کانئن ههڙا پڏا ڪم ڪرايا. هن سالن جا سال جيل ۾ لوڙيو آهي. اجا تازو قاسي گهات مان نڪتو آهي. اصل جنگ انهن سان آهي جيڪي هڪڙن مسڪينن کي ڦرڻ لٽڻ ۽ ڇپڻ لاءِ ٻين کي شڪاري جانور ڪري استعمال ڪن ٿا. اهو ماڻهو توُ وٽ ۽ پاڻ سيني غريب پاڻرن ۽ پاڻ هارين جي ڪميٽي وٽ سام آهي. ان جو وار به ونگو نه ٿيڻ کپي.‘ اها ڳالهه ٻڌي، مون کي به خدا ساڃاهه ڏني ۽ مون همراهه وٺي آئي، هنن همراهن جي حوالي ڪيو ۽ چيومان ته ’هاڻ هي ڇاڻي توهان ڄاڻو!‘ هنن چيو ته ’رکو هن کي ڇڏي ڏيڻ مان سچو فائدو ڪونه ٿيندو. اوهان جا خيال

نه بدليا ۽ اوهان جي دل مان ڪدورتون نه نڪتيون ته اوهين وري ڪنهن نه ڪنهن جي بچ تي هڪٻئي جي سر جا ويري ٿيا، هڪٻئي تي ايا ٿيا بيٺا هوندا. چڱو ائين آهي ته فيصلو ڪري دشمنيءَ جي پاڙ ئي هميشه لاءِ وڍي ڇڏجي، ۽ خود هنن پُليان کي به گس تي چاڙهي ڇڏجي!"

چوري جي بچڻ جي اها ڳالهه ٻڌي، خوشيءَ وچان منهنجا هٿ پير ڏري ويا. ڪنهن مهل ڪان پوءِ ڪنهن اچي منهنجي پيرن تي هٿ رکيا. مون اکيون کوليون ته مٿان چورو مون وارو بيٺو هو! بس پوءِ ته منهنجي جيڪا حالت ٿي سا ته پڇ ئي نه! ايتري ۾ هڪڙي جوان مڙس ياروءَ ڏانهن منهن ڪري چيو: "چاچا، سچي مڙسي اها آهي! سچي غيرت اها آهي! پٽ جو وير بيشڪ تو واريو آهي! سچي مڙسي اها ناهي ته پنهنجا پاڻ جهڙا ابرا پيادر ڇيچن يا انهن کي ڪير لالچائي يا برغلائي ڪانئن ڪڏو ڪم ڪرائي ته انهن کي تباهه ڪجي. سچي مڙسي، سچي غيرت، اها آهي ته ڪيڏو به سور اچي ته پي وڃجي پر دشمن کي خوش ٿيڻ نه ڏجي. اها آهي سچي دليري. تو پٽ جو خون درگذر ڪري، دشمن جي زبردست ۽ قاتل سازش کي ناڪام ڪيو آهي!"

ٻئي جوان چيو "هيترو سچو دنيا جو دور ظالمن جي بادشاهي هلي آهي. هاڻ مظلومن جي بادشاهي قائم ڪرڻي آهي ۽ ظلم جو پڙ بنياد ختم ڪرڻو آهي. ان لاءِ ٻڌي کپي، ضابطو کپي، اورچائي کپي، مڙسي کپي، ڏاهپ کپي." پيون به الاهي ڳالهيون سمجهائيندا رهيا. ان گهڙيءَ مون به پنهنجي دل ۾ قسم کنيو ته "وري ڇا به ٿي پوي پنهنجن غريب پاڏرن جو مارو نه ٿيندس ۽ سنگت رکندس ته پنهنجن غريب پاڏرن سان ۽ نه دشمن ظالم وڏيرن سان. پلي ڪٽي سچا سون ٿي پون." ان ڳالهه کي اڃا ٿورا ڏينهن ئي مس گذريا ته تنهن ڏينهن امام عليءَ خان گهرائي چيم ته: "دوداڻي وٽ مال جام ٿي ويو آهي، وڃي هلڪائي ڪري

اچين.!“ ڀهرين چيم ته سچي ڳالهه ڪري ٻڌاءِ. چوانس ته ”وڏيرا! اهي ڏينهن ڪائي ويا جڏهن اسان کي ڀاڙيو ڪري استعمال ڪندا هئا.“ پر همراهن هدايت ڪئي آهي ته ’راز جي ڳالهه ڪنهن سان به ڪرڻي نه آهي. ضابطي ۾ هلڻو آهي.‘ سو نٿائي ويس. پر وڏيرو جند ئي نه ڇڏي. هٿان هيٺان واريو بيٺو آهي. لاچار کيس صاف جواب ڏيڻو پيم. هاڻ ٻڌاءِ ته مون ڪهڙي ٻڇڙي ڪئي؟“

مون ڪيلي چيس ”ٻلا جي آءٌ چوان ته تو بي واجبي ڪئي آهي. امام عليءَ جهڙي مڙس کي جواب ڏيڻ تو جهڙي مڙس جو شان نه آهي ته تون منهنجي ڳالهه مڃيندينس؟“ چيائين ”دل واري ڳالهه؟“ چيم ”هائو!“ چيائين ”ڪونه مڃيندس! مون کي هاري همراهن جي ڳالهه تي سورهن آنا ويساهه اچي ويو آهي! مرڻ مري ويندس پر ان ڳالهه تان ڪونه لهندس. تون رنج ٿيندين ته توکي پرچائي وجهندس. پر غريبن جي طرف واري ڳالهه ڪونه ڇڏيندس!“ مون چيس ته ”ٻوءِ جيڪي وڻيئي سو ڪر!“ پڇيائين ”ءَ تون؟“ مون چيس ”آءٌ تنهنجي ٻنيان!“ چيائين ”چرچا ڇڏ! اسين جاهل اوهان جي ٻنيان سونهون ڪ توهين اسان جي ٻنيان سونهندا؟“

چيومانس: ”جاهلن جا ٻه قسم آهن. هڪڙا اڻ پڙهيل جاهل ٿيندا آهن، ٻيا پڙهيل جاهل ٿيندا آهن. پڙهيل جاهل جهڙو ڪنو ۽ گندو جاهل دنيا ۾ ٻيو ڪونه ٿيندو آهي. غريب جو ٻار پلي ڪهڙو به امير ٿي وڃي، پر جي پنهنجي غريباڻي لڏي جو طرف ڇڏي، ڪانو وانگر مور جي چال هلڻ جي ڪوشش ڪندو ۽ دشمن جو دلال ٿيندو تہ ان جهڙو مورک ۽ جاهل ٻيو ڪهڙو ٿيندو؟ آءٌ ڪٿي اتفاق سان وڪيل ٿي ويو آهيان پر اولاد ته انهن مسڪينن جو آهيان، جن جون ست چا ست سؤ پيڙهيون به پورو ڍئو ڪونه ستيرن. منهنجا مائٽ اوهين غريب آهيو. هي وڏيرا ۽

سيئين جيڪي پنهنجي مطلب ۽ غرض لاءِ پاڻ کي ڳراٽڙيون پيا وجهن سي مون ۽ تو جهڙن جا مائٽ ڪڏهن به ڪونه ٿيندا. مون کي به پنهنجي پارٽيءَ جو ماڻهو سمجهه!"

هن جي اکين ۾ ڳوڙها تري آيا. مون کي ڀاڪر پائي چيائين: "جوان جا پٽ، ته پوءِ پنهنجي آهي به فتح!"

(ماهوار "تحريڪ"، جنوري ١٩٧٨ع ۾ ڇپيل)

ويڙهو هئين ته ويڙهه

صبح جو سڄو شهر ڇهه ڏينهن جو مانارو بڻجي ويو. فضا ۾ هزارين سوال، اطلاع، تصديقون، ترديدون ۽ افواهه ڪڇن وانگر لامارا ڏيئي رهيا هئا. ماڻهن جا آواز ۽ سندن چهرن جا رنگ بدليل هئا.

پيا ته ٺهيو، پر خود ”گولي چل گئي“ به اڄ صفا بدلجي ويو. هو هر روز صبح جو ڇهين بجي باقاعدگيءَ سان اخبارن جو ٿهو سائيڪل تي کڻي، سهڪندو سهڪندو اچي ساڳي جاءِ تي سجاڳ، هيبتناڪ وحشي رڙ ڪندو آهي ”گولي چل گئي“ ايتري قدر جو جڏهن منهنجي واچ، خراب ٿي ويندي آهي تڏهن آءٌ ”گولي چل گئي“ جي اچڻ يا نه اچڻ مان اندازو لڳائيندو آهيان ته ڇهه لڳا آهن يا نه.

اڄ صبح جو جڏهن هن پنهنجي دستوري وحشي واڪي بدران ڪجهه دٻيل انساني آواز ۾ دانهن ڪئي، ”لاٺي چل گئي!“ تڏهن منهنجا ڪن ڪَڙا ٿي ويا هئا.

”اڄ ضرور ڪجهه ٿيو آهي،“ مون سوچيو.

بار روم ۾ گهڙيس ته اٿين لڳم ڄڻ ته ڪنهن جو پٽ وڇايل آهي. آهستي آهستي غصو غم تي غالب پوڻ لڳو. آواز اوچا ٿيڻ لڳا. هڪڙو بزرگ اوچتو ٽپ ڏيئي اٿي بيٺو ۽ واڪو ڪري چيائين، ”اچو ته هلون“ اسين تي چڙهيا پيا به اٿي ڪڙا ٿياسون.

ڪار پرڳڙي روڊ وٽان ٿيندي، جڏهن سينٽرل جيل جي احاطي ۾ گهڙي، تڏهن پريان لائوڊ اسپيڪر تان آواز ڪَن ۾ آيا: ”هٽ جائو“ ”هٽ جائو“ ”پيڇي هٽ جائو.“ شاهي دروازي

اڳيان هيسيل ۽ پريشان ماڻهن جا ٽولا بيٺل هئا ۽ اسان جا وڪيلن وارا ڪارا ڪوٽ ڏسي اسان کي وراڻي ويا. "ڇا ٿيندو" اسان سلپون اندر ڏياري موڪليون. اڌ ڪلاڪ کان پوءِ وڏي در جي ڇوٽين پٽي کُلي. اندر گهڙياسون، سپرنٽينڊنٽ جو ڪمرو پريل هو. اسان سندس ڪيڪار وراڻي ڪيس پنهنجو مطلب ٻڌايو. چيائين: "ليٽر لکي ڏيو." ليٽر لکي ڏنوسين. "ملاقات ٻه ڪندو؟" "ها هدايتون ونڻيون آهن،" اسان مان ڪنهن چيو. سپرنٽينڊنٽ تمام فضيلت وارو ماڻهو هو. پر ڪير ٻہ ڳالهائڻ جي موڊ ۾ ڪونہ هو. "معاف ڪجو، سرڪٽ هائوس مان ٿو ٿي اچان. پنج منٽ!" ائين چئي سپرنٽينڊنٽ هليو ويو. اسان معنيٰ ڀريل نظرن سان هڪٻئي کي ڏٺو. هڪڙي جي نگاهہ چيو: "مٿان هدايتون ونڻ ويو آهي!" ٻئي جي نگاهہ چيو "ڪا نئين چال ڪيڏندا!" ٽئين جي نگاهہ واچ تان موٽندي چيو، "اچوڪو ڏينهن لنوائيندا!" چوٿين نگاهہ هٻڪندي چيو "مورڳو پاڻ کي ڦاسائڻ...."

اسين ٺهي ٺڪي مرڳو اهڙي انداز سان ڪرسين ٽي ٽي ويٺاسين، ڇڻ ڇا ٻہ ٿي پوي تہ ٻہ ٺڪي بيزار نہ ٿينداسين ۽ نڪي ڪنهن بهاني ۾ اٿي واپس موٽنداسين.

جيلر ۽ قيدي آيا ويا پئي. جيل جو ڊاڪٽر اچي ويٺو. ڪجهہ دير بعد هڪ برف جهڙين اڇين پانهن، باهہ جهڙن ڳاڙهن ڳلن، نيرين، مرڪندڙ ۽ نچندڙ اکين واري ٢٥ سالن جي عورت اچي ويٺي. سڀني جون اکيون بي‌اختيار منجهس کپي ويون. پر هڪ دفعو ڏسي وري ڪنهن ٻہ ڏانهس نہ نهاريو. اڄ ڪنهن ٻہ قسم جو لطف حاصل ڪرڻ ڇڻ انهن جذبن سان غداري هئي، جيڪي اسان جي سينن ۾ پئي پڙڪيا. "ههڙي وقت تي...." اسان سوچيو.

ڪلاڪ گذري ويو. اسين ڪاغذ پٽ تيار ڪرڻ ۾ لڳي وياسين. هڪڙو قيدي گهڙي آيو، اسان کان پاسيرو ٿي اچي ويٺو، اسان ڏانهن ڏسڻ بنا جيلر سان ڳالهائڻ لڳو. مون بي‌خياليءَ سان ڏانهس

ڏٺو. ٺاهوڪو سنهڙو هاڪڙو نوجوان، ڦاٽل ڪپڙا، ڪنڊريل وار، وڌيل ڏاڙهي، اگهاڙا پير، نرم پر باوقار آواز، هن جهڪي جيلر کي ڪجهه چيو پئي. اوچتو هن اسان ڏانهن لوڏون هنيو ۽ منهنجي دل جي ڌڙڪ بند ٿي ويئي.

مون کان بي‌اختيار نڪري ويو، 'يوسف لغاري" هن جي چهري تي هڪدم سندس جڳ موهيندڙ، معصوم، پياري ۽ پنهنجائپ واري مرڪ ڇانئجي ويئي.

"يوسف لغاري .... يونين جو صدر؟" هڪ ساٿي پڇيو.

مون يوسف کي ڀاڪر پائيندي ڪنڌ ڌوڻي هاڪار ڪئي.

"ڪل گهڻا؟" مون پڇيس.

"٢٠٧" هن ورائيو.

"زخمي گهڻا؟"

"سڀ."

"سخت؟"

"گهڻي ڀاڱي."

يوسف هليو ويو. اڄا به راتيون اڳ هو منهنجي آفيس ۾ پڙس جي جاءِ جي اپيل جا ڪاغذ کڻي آيو هو. چڱو ڀلو ۽ آزاد هو. سندس، نس نس مان زندگي پئي ڇلڪي.

سپرنٽينڊنٽ نيٺ موٽيو. "ٻيا به ملاقاتي آيا آهن. اڳوپوءِ اوهان به گڏ هلو ته ڀڪي ملاقات ٿي وڃي." ته ڇئبو ته ملاقات واقعي ٿي پئي. ٻيا ملاقاتي ۽ اسين سڀ گڏ جيل جا چڻ سان لنبيل صاف سٿرا گس ڏيئي اندر وياسين. رات تي تعارف ٿيندا هليا.

"مجيب پيرزادو، انجنيئرنگ ڪاليج!"

"ڪامل راڄپر، ميڊيڪل ڪاليج!"

هڪ دروازو کليو ۽ اسين به سؤ کن سي ڪلاس قيدين سان ڀريل هڪڙي شاهي اڱڻ ۾ داخل ٿياسون. اڱڻ اندران هڪ کليل جيل بلاڪ کليل اسپتال تي لڳو. قيدي ننڍين، اداس، ماتمي

ڏوليون ۾ ورچيا، اگهاڙي پٽ تي ويٺا هئا. اسان کي ڏسي سڀ دروازي ڏانهن وڌي آيا.

فضا ۾ آيوڊين جي بوءِ ڇانيل هئي. ڀريائين مون پنهنجي پراڻي دوست علي احمد قريشيءَ جي پٽ اعجاز کي سڃاتو. هو ٻه ڏين اگهاڙو پنهنجي منهن ڪجهه سوچيندو پريان پئي ويو. گوڙ تي ڪنڌ ورائيائين ته اسان جون اکيون مليون. مون اڳ ۾ پاڻ کي سمجهائي ڇڏيو هو ته ڪهڙو به نظارو ڏسندس ته به جذبن جو اظهار نه ڪندس. مون ڪيس ڀاڪر پاتو ۽ هٿ دٻائي فقط ايترو چيومانس: "خوش رهه." پر پنهنجن جذبن کي وس ۾ رکڻ ايڏو سولو نه هو. قيدين جنهن وقت پنهنجن ڏکويل ۽ غصي ڀريل آوازن ۾ پنهنجي روئداد بيان ڪئي، جڏهن اسان جون نظرون سندن قاتل متن، سڄي بدن تيل ٽنگن، چچريل ۽ منهن ۽ بدن، ليڙون ليڙون ۽ مٽيءَ ۾ پيوت تيل ڪپڙن ۽ اگهاڙن پيرن تي پيون، جڏهن لٽين ۽ گوڙها آئينڊز گئس جي دونهن، لانگ بوٽن، رائيفلن جي ڪنداڪن، گپ ۽ پاڻي ۾ لتڙيل چيڙيل ۽ چچريل نوخيز انساني جسمن جي تصويرن ذهن تي حملو ڪيو، تڏهن پنهنجي جذبن تي قبضو رکڻ مشڪل ٿي پيو. جڏهن هڪڙي زخميءَ منهنجي هٿ کي لوڏي چيو، "ادا، آءٌ توهان جي ضلعي جو آهيان." جڏهن هڪڙي عرب ڇوڪري ٽٽل ڦٽل انگريزيءَ ۾ داهن ڏيڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي، جڏهن هڪڙي نوجوان منهنجي ڪرسيءَ جي پرسان پٽ تي ويهي چيو "ادا، اسان کي چپائون مرغا ٿيو!" جڏهن ٻئي چيو، "آءٌ هٿ ايا ڪري پاڻيءَ مان نڪتس ته مون کي ٻاهر نڪرڻ شرط رائيفل جو ڪنداڪ هٺي ڪيرائي وڌائون، هي ڏس منهنجو مٿو!" جڏهن هنن گوڙهن کي پي سينا تاڻي، چيو ٿي، "پرواهه ناهي، هي پهريون امتحان هو، اسين هر امتحان لاءِ تيار آهيون!" تڏهن نڙيءَ ۾ ڪا شيءِ ڦاسي ٿي پيئي. ماڻهو ڏڄيو تي ويو ته اجهو ٿيون اکيون پرڄيو اچن، هاڻ تا گوڙها وهن. مون پاڻ کي پٿر بنائي ڇڏيو. ٻه ڪلاڪ

پٽر ٻنهيو سخت زخمين جون لسٽون ۽ سنڌن ويل سامان جون لسٽون لکندو رهيس. مون کي خبر هئي ته ويل سامان ڪونه ملندو، اندريان زخم ڪونه ميٽجندا. نه هنن جا ۽ نه اسان جا. پر اسان لکندا رهياسين. ماڻهو ڪنهن نموني رڳل هجي ته سوچڻ کان بچيو پئي. پاسي ۾ ويٺل زخمي مٿي واري کي چيم، "تون ليٽي پئه. آرام ڪر!" هن پڇيو، "ڪٿي؟" مون لوڏو ڏنيو، اگهاڙي پٽ تي وهاڻو به ڪونه هو. مون لڄي ٿي اکيون ڦيرائي ڇڏيون. وري ساڻس ڪونه ڳالهايم. ايتري ۾ آيل ملاقاتين پنهنجي قيدي سائين کي گڏ ٿيڻ لاءِ چيو. قيدي منڊڪائيندا، پنهنجا زخمي بدن گهليندا، هڪ هنڌ گڏ ٿيا. تقرير ڪندڙ جو آواز بلند ٿيو: "سائيو، اڄ اسين ڀرين آزمائش مان لنگهيا آهيون. اڃا به ڏکيون گهڙيون اچڻيون آهن. پر اسين حق لاءِ سڀ ڪجهه سهڻ لاءِ تيار آهيون."

آءٌ ميڙ مان هليو آيس. مون کي هنن سان گڏ ويهڻ جو ڪو حق ڪونه هو. هو زخمي هئا ۽ آءٌ سڄن لڳن سان، هو بند هئا ۽ آءٌ آزاد، هو آزمائش ۾ مبتلا هئا ۽ آءٌ پنهنجي ڌنڌي ۾. هو ٻي جنس هئا ۽ آءٌ ٻي جنس. مون کي بي‌اختيار فارسيءَ جو شعر ياد آيو. "ڪسي ڪ ڪشته نه شد، از قبيلهء ما نيست." (جيڪو ڪٺل ناهي اهو اسان جي ساٿ مان ناهي.)

سهڻي لطيف به ته چيو آهي "وڍيو هئين ته وڍهه نه ته وڃيو وڃج واٽ تون." مون پنهنجي واٽ ورتي ۽ وري وڃي ڪرسيءَ تي ويٺس.

اسان جو بزرگ اڳواڻ ۽ ٻيا ساٿي به رڳل هئا، ڪو لکڻ ۾ ته ڪو پڙهڻ ۾. سنڌن چهرن تي سمنڊ جهڙا اونها تاثر هئا. رواني ٿيڻ وقت اسان کي چيائون: 'اڄ ڀلا ضامن تي ويندو؟"

مون کين ڪوڙو دلاسو ڏيڻ مناسب نه سمجهيو. مون چيومن: "شايد ڏينهن ٻه ٽيا اڃا به وڌيڪ لڳن. اها تڪليف برداشت ڪرڻي آهي. ڇا ڪجي مجبوري آهي." تڏهن چيائون، "توهان

ڪوبہ خيال نہ ڪريو. ضامن ٿئي نہ ٿئي، پرواهہ ڪانهي، اسين سڀڪجهہ سهنداسين.“ موٽندي آفيس ۾ سپرنٽينڊنٽ چانهہ گهرائي. ايتري ۾ هڪڙو قـداور، جـانٺو، چست ۽ قـڙت، سهڻو انگريزي لباس پهريل ماڻهو لنگهي آيو. سندس بيحد دلڪش مردانگي حسن کي ڏسي، مون پنجن ندين جي پاڻيءَ کي داد ڏنو، سڀ اٿي بيٺا. هن سپرنٽينڊنٽ جي ڪرسي والاري. سپرنٽينڊنٽ بيٺو رهيو. نئين آيل اسانجن قيدين بابت ڳالهہ ٻولهہ شروع ڪئي. سندس گفتگو هڪڙي سؤ في صدي حاڪم جي گفتگو هئي. هن بار بار ”تخريب پسند“، ”انتظام“، ”حڪومت“، ”ذميوارين“ جا لفظ پئي دهرايا. اسان کي ائين پئي خطاب ڪيائين، ڄڻ تہ اسين بہ ڪي چڱي چال وارا قيدي هئاسين. مون کي ائين لڳو ڄڻ مون هي يا هڙو ماڻهو ڪٿي ڪو ڏٺو آهي. اوچتو مون کي فلم ”گنس آف نوارونـي“ وارو جرمن گسٽاپو آفيسر ياد آيو. هي بہ ان ساڳيءَ جنس مان هو. پيدائشي حاڪم، سموري انساني مخلوق کان مٿي، افضل ۽ سمورن انسانن کي قيدي ۽ ڏوهاري سمجهندڙ.

اسين جڏهن سندس تقرير کي اڌ ۾ ڇڏي اٿياسين، تڏهن ڏٺوسين تہ هو ناراض ٿي پيو. پر اسان کي وڃڻ جي اجازت ڏنائين. قيدين بابت ضروري ڪم لاهي، آءٌ شام جو گهر موٽيس. عادت موجب ماني کائڻ سان گڏ اخبار پڙهيم. منهنجي نظر پوئين صفحي تي ڄمي بيهي رهي. مون ان جا پويان اکر وري وري پڙهيا.

لکيل هو، ”— ڪوبہ خاص زخمي ڪونہ ٿيو آهي. ڪجهہ گرفتاريون ٿيون آهن، حالتون ٺيڪ ٺاڪ آهن.“

منهنجي اکيان ٢٠٧ قيدي، سوين ڇڇريل ۽ سڄيل مٿا، منهن، ٽنگون، ڇاڙيون، ٻانهون ۽ پنا ڦري ويا. ”ڪوبہ خاص زخمي ڪونہ ٿيو آهي، ڪجهہ گرفتاريون ٿيون آهن. حالتون ٺيڪ

آهن.“ مون وري تلخيءَ سان دهرايو ۽ اخبار اڇلائي ڇڏيم. ٻئي ڏينهن ساڳي اخبار ۾ وڏين سُرخين سان ٢٠٧ قيدين جي ضمانت تي آزاد ٿيڻ جي خبر پڙهيم. پر جيڪي ويهه پنجويهه ڄڻا نوان قيد ٿيا هئا تن جي گرفتاريءَ جي خبر ڳولي ڳولي ٿڪجي پيس، پر ڪٿي به نظر ڪانه آئي. مون اخبار ڦاڙي، پرزا پرزا ڪري ڇڏي.

(ماهوار ”تحريڪ“، مارچ ١٩٧٣ع ۾ ڇپيل)

ڀاڳاور

جنهن مهل تار آئي تنهن مهل مون ٽيوُ پئي ڪئي. ڪريم لڳل منهن سان تار واري ڪان تار ورتي، ڪيس صحيح ڏيئي، ڪاپي هٿ ۾ جهليل سيڪنڊ (جيڪا بيخيالي ۾ سان ڪئي ويو هئس) واپس آئي ميز تي رکيم ۽ لفافو کوليو. تار پڙهيم. پنهنجن هٿن ۾ نهاريم، اهي ڏڪيا ڪونه پئي. آرسيءَ ۾ منهن ڏٺم: ڪريم لڳل هوندي به سمجهيم ته ان تي ڪوبه تاثر ڪونه هو. هاڻ سمورو ڌيان ٽيو ۾ لڳايم.

واچ ڏٺم ته ٻه لڳي ١٤ منٽ ٿيا هئا: تنهن جي معنيٰ ته سنڌ ايڪسپريس ۾ اڃا منو ڪلاڪ هو.

”ڪريما!“

”جي، بابا.“

”پٽ! منهنجي بئگ تيار ڪر، مون کي ٻاهر وڃڻو آهي.“

ڪريما اهڙين ڳالهين تي هريل هئي.

اڌ ڪلاڪ کان پوءِ اسٽيشن تي پهچي ويس ٻلڪ اسين پهچي وياسين ڇو ته ڪريما به مون سان گڏ هئي. ريل ۾ چڙهي ويٺاسين. ڏيڍ ٻن ڪلاڪن جي سفر کان پوءِ اسان جي اسٽيشن اچي ويئي.

سول اسپتال جي گيٽ تي پهچي، ڪريما کي چيم: ”مون توکي ٻنهي نتي آندو پر تون ڦڏو ڪري زبردستيءَ آئي آهين، ٺيڪ؟“

”ها بابا.“

”توکي پنهنجو واعدو ياد آهي؟“

”ها بابا.“

هوءَ در ڪان ٽئين نمبر بستري تي پيئي هئي. ڀرارڙيءَ جا پنج ڇهه زالون مرد سندس پرسان ويٺل ۽ بيٺل هئا. ويٺل به اسان کي ڏسي اٿي بيٺا: ”ڪنهن ڪنهن مهل هوش اچيس ٿو نه ته ائين پئي آهي. به گوليون ڪڍيون اٿنس. هڪڙي ستر مان، ٻي ڪلهي مان.“

”ڊاڪٽر ويچارا رات ڏينهن پيرن تي بيٺا آهن. شاباس هجين.... ٻن ڪلاڪن جي آپريشن ڪان پوءِ وڃي گوليون نڪتيون ....“

پاسيرا ٿياسين ته ڊاڪٽر الهه رکئي چيو: ”اسان سڀني وسئون ڪونه گهٽايو آهي. وڌيڪ ته رب جي اختيار آهي .... خوشقسمت آهي جو بروقت فرسٽ ايڊ ملي ويس ۽ رت حد کان وڌيڪ ڪونه وهيو. نه ته ٿڌي تي ئي ختم ٿي وڃي ها. ستر واري گولي به خوشقسمتيءَ سان ٻاهرئين پاسي گوشت ۾ لڳي اٿس. ڪلهي وٽ به هڏيءَ ۾ فرڪچر ٿيو آهي. هڏو ٻن حصن ۾ ٽٽي پيو آهي. جوڙيو اٿئون. خدا ڪندو ته لڳي ويندو. اها گولي ٿورو هيڏانهن هوڏانهن لڳي ها ته اڃا به گهڻو نقصان ڪري ها ۽ شايد ٻانهن وڍڻي پوي ها.... وري به ڏسجي. خدا ڪري ڪي Complications نه ٿين. هونءَ صحتمند ۽ جوان آهي. جي ڪا ٻي پيچيدگي نه پيدا ٿي ته وڏي اميد آهي.“

ٽيسين ڪريما سڏ ڪيو. سندس اکيون سڪل هيون: ”چون ٿا ته او گروپ جو رت کپيس. منهنجو رت به او گروپ جو آهي. جڏهن اسان اسپتال ۾ داخل ٿئي ۽ رت ڪڍو ٿي، تڏهن ٽيسٽ ڪيو هئائون.“

ڪريما جڏهن رت ڏيئي واندي ٿي ته اسين سائين بخش جي گهر وياسين جيڪو اتان گهڻو پري ڪونه هو. شام جو وري اسپتال پهتاسين. هوءَ هوش ۾ نه آئي هئي. مون ڪيس جاچي ڏسڻ لاءِ پنهنجي سموري جذباتي ۽ ذهني همت گڏ ڪئي. سندس گلاب جي گل جهڙي ٻهڪندڙ چهري تي ڪارائڻ ڇانيل هئي. اکيون

ڏرا ڏيئي ويون هيس. سندس سدائين ڇهڪندڙ چپ ڪارا ٿي ويا هئا. جڻ زندگي ۽ موت جي وچ ۾ مهاڀاري لڙائي جاري هئي. مون ڪريما ۾ نهاريو. هوءَ بلڪل ماٺ هئي. باقي ڳوڙها هئا سي اکين مان لارون ڪري پئي وهيس. مون سوچيو، 'اها واعدي جي پڄڪڙي ڪانهي. پنهنجي ڪنهن پياري کي موت ۽ حياتيءَ جي ههڙي ڇڪتاڻ ۾ تڙڦندو ڏسي جيڪڏهن لڙڪ لڙي اچن ته ڪنهن جو ڪهڙو ڏوهه؟ بنيادي شرط اهو هو ته ڪنهن به حالت ۾ روڄ راڙو نه ڪرڻو آهي. سو هن ڪونه ٿي ڪيو. باقي گونگن ڳوڙهن تي ڪهڙي ميار؟'

ڪريما آهستي آهستي ڪري ماٺ ميٺ ۾ هن جي سس ۽ ڀين ماٽيائين کان به اڳڀري ٿي هن تي قبضو ڪري ورتو. ٻيءَ رات جو هوءَ اسپتال ۾ ئي ترسي پئي. صبح جو ويس ته اوجاڳي سبب سندس اکيون سڄي ڳاڙهيون ٿي پيون هيون.

رات جو سائين بخش جي گهر جي اڱڻ ۾ ليٽيو پيو هوس. سرءُ جي ٻن چڻ شروع ٿي ويئي هئي. هوا جي جهوٽن تي سڪل پنن ڪڙڪڙ پئي ڪئي. چانڊوڪي رات هئي. آسمان صاف هو. رڳو ڪنهن ڪنهن مهل ڪا اڪيلي رولاڪ ڪڪري الائي ڪٿان رلندي اچي ٿي نڪتي ۽ پل لاءِ اک ٻوٽ ڪري وري گم ٿي ٿي ويئي. آءٌ ننڊ بدران سوچن ۽ يادن جي دنيا ۾ گم هوس.

مون کي اُهو ڏينهن ياد آيو جڏهن هوءَ پهريون پهريون دفعو اسان جي گهر آئي هئي. رضيه، صفيه، توڙي سندن ماءُ جو هوندن ئي مون تي الزام آهي ته آءٌ ڪريما کي گهٽو ٿو پانيان ۽ مون کيس لاڏلي ڪري سندس دماغ خراب ڪري ڇڏيو آهي. پر سچ اهو آهي ته مون کي ٽيئي ڌيئرون هڪجهڙيون پياريون آهن. ڪريما ڪٽي زوريءَ پاڻ کي سيني کان معتبر بنائي ڇڏيو آهي. تنهن کي ڇا ٿو ڪري سگهجي؟ بي. اي فائينل ۾ آهي. پڙهائيءَ ۾ سيني کان پڙ، سدائين فرسٽ ڪلاس ۾ اچي. پئي پاسي پنهنجي عورتن جي انقلابي وطن دوست تنظيم ۾ به سرگرميءَ سان حصو وٺي ۽

ان سلسلي ۾ سڄي سنڌ جي ڳوٺن ۽ شهرن جي دورن تي به ويجي. اخبارون ۽ رسالا پڙهي، بحث مباحثا به ڪري. سڄو ڏينهن پڇ پڇ به لايو ويٺي هوندي آهي. سڀني کي نصيحتون به پئي ڏيندي. وچٿ هوندي به سڀني جي وڏي امان ٿيو ويٺي هوندي. منهنجي سڏ تي به ڊوڙندي اچي، چرچا ۽ اهلون ڪري، وڏا وڏا ٽهڪ ڏيئي، کِلي ۽ کِلائي به. وطن، عوام، ٽين دنيا، سامراج ۽ بدلجندڙ عالمي صورتحال جي ڳڻتي به سڀني کان وڌيڪ کيس ئي هوندي آهي. گهر ۾ به تنقيد ۽ خود تنقيد جون گڏجاڻيون پئي ڪرائيندي. جيڪڏهن منهنجي ڪا ڳالهه نه وڻنديس ته ڪاوڙجڻ بدران چوندي، ”بابامنهنجي توهان تي تنقيد آهي. جڏهن واندا ٿيو تڏهن تنقيدي گڏجاڻي ڪنداسين.“ سندس ڪاپين تي قسمين قسمين قول لکيا پيا هوندا، مثال طور ”مطالعو، تنظيم، جدوجهد“، ”عمل نظرئي بنان انڌو آهي“، ”نظريو عمل بنان لولو لنگڙو آهي“، ”تنظيم جدوجهد لاءِ، جدوجهد تنظيم لاءِ“، ”سادي رهڻي ڪهڻي ۽ اڻانگي جدوجهد“، ”وقت جي پابندي ۽ رازداري“، ”ڇڙواڳي خلاف جدوجهد ڪريو“ وغيره وغيره.

هڪڙي ڏينهن پڇڻ لڳي، ”بابا، ڀلا ٻڌائي وچ ته جوينل ڪير هو؟“ مون وراڻيو: ”جوينل يا جوينال (Juvenal) رومي شاعر هو. اڄ کان ١٩ صديون اڳ جو ڇو؟ جوينل کي ڇا ٿيو آهي؟“

چيائين: ”مون پڙهيو آهي ته هو ان وقت جي ظالمن جي مڪر، منافقي ۽ ظلم خلاف شعر چوندو هو؟“

مون وراڻيو: ”بلڪل! اهو سندس ئي قول آهي ته ”ڪاوڙ شعر لکائي ٿي!“

تنهن ڏينهن شيو پئي ڪير ته ٻاهران چوندي آئي: ”بابا!“

مون چيو: ”جي بابا!“

”بابا، ڪنهن سان پيو وڙهين؟“

”ڪنهن سان به نه!“

”هي جو چيئي پئي ’انسان ٿيءُ! انسان.‘ اهو ڪنهن کي پئي چيئه؟“

”اهو...اهو ته ماڪوڙي کي پئي چيم...هر هر اچيو هٿ تي چڙهي ۽ شيو ۾ رنڊڪ وجهي.“

پوءِ ڀان نٽيو ڀاڻس اصغر ڊوڙندو آيو ۽ اچڻ شرط چيائين: ”بابا! بابا توکي ڀڌايان! ڪريما اڄ ڇو ايڏي خوش آهي؟ ڇو ته سندس پياري ساهيڙي بختاور اچڻي آهي پنهنجي گهر!“

بختاور جو ناءُ مون ڪريما توڙي ٻين واتان گهڻو ٻڌو هو. هوءَ عورتن جي تنظيم جي ٻرڪ ڪارڪنن منجهان تي ٻڌڻ ۾ آئي. سندس همت، اورچائي، جاکوڙ، جفاڪشي سان گڏ سندس شعور، قابليت ۽ تقرير توڙي تحرير جي ڏاڍي ساراهه ٻڌي هيم. ڪريما سندس ڪي خط مون کي پڙهايا هئا. انهن مان سندس جوش جذبي، سادگي، خلوص، نهٺائي ۽ اعليٰ اصولن ۽ آدرشن جو پتو پيو ٿي. چياڻون ٿي ته ڪيٽي بندر کان ڪشمور تائين، ڪراچي کان ڪارونجهر تائين زالن کي سجاڳ ۽ منظم ڪرڻ لاءِ پنڌ جهاڳيا اٿس. ايتري ۾ پرڀان ڪريما جي ماءُ اچي ڪڙڪي: ”ڏيٺين کي سمجهائين نٿو؟ نه پڇڻ نه آچڻ، ماڻهن جون دعوتون ڪندي وتي. مهمان گهرايا اٿس. گهر ۾ نه آبروءَ جهڙو هنڌ ڪٿولو ۽ نه فضيلت وارو گهر، زال مڙس ايندا ته رهندا ڪٿي؟“

”بابا آءٌ ٻڌايان؟“ اصغر چوڻ لڳو: ”زال گهر ۾ رهي ۽ مڙس اوطاق ۾.“

ماڻس ڪاوڙجي چيس: ”تون ته ٽونڪار بند ڪر وڃان.“

(٢)

بهار جي رُت اچي چڪي هئي. اڱڻ ۾ گلاب ۽ موتئي جي ٻوٽن جي جوڙين ۾ گل ٽيڙيا بيٺا هئا. آسمان ۾ ڀري ڀري سرڻين شيل پئي ڪيا. آءٌ ڪنهن سوچ ۾ گم هئس ته ايتري ۾ ڪريما چيو، ”بابا، هڪڙو اخباري نمائندو توهان جو انٽرويو وٺڻ آيو آهي.“

سائس گڏ ٽيڪرن جي ٽوپي پاتل هڪ ڇئن سالن جو سهڻو ٻار سندس ڇيچ ۾ هٿ وجهي اچي منهنجي اڳيان بيٺو هو.
ڪريما چيو: "هاڻ اوهين پاڻهي هڪٻئي سان پنهنجي واقفيت ڪرايو."

مون هڪدم ڇوڪر کي چيو: "آءٌ تنهنجي ماسيءَ ڪريما جو پيءُ نور محمد وڪيل آهيان ۽ تون مائي بختاور جو پٽ آهين. ها نه؟"

ڇوڪر مرڪي هائو ڪئي.

ڪريما گوڙ ڪندي چيو: "بابا! اها گڏي آهي... اها گڏي آهي! توکي هن بي‌ايمان اصغر اڳواٽ ئي ٻڌائي ڇڏيو هوندو."
اصغر چيو: "آءٌ ٻڌايان؟ هنن کي گهر ۾ گهڙندي شرط بابا ڏسي ورتو هوندو."

مون چيو: "آءٌ ٻڌايان؟ مون اوهان سڀني جي اتاولائيءَ مان سمجهي ورتو ته هي مهمان اهي ئي هوندا، جن جي ميزبانيءَ جي شرف لاءِ توهان جي مهربان ماءُ اهڙيءَ خوشدليءَ مان اوسيئڙو پئي ڪري." ٻنهي ڀاءُ ڀيڻ مرڪي ڏنو.

ايتري ۾ هڪڙي زائفان لڳو هو. ڏيئي اندر گهڙي آئي ۽ سڌو اچي مون کي پيرين پئي هٿ ڏنائين. مون سندس مٿي تي هٿ رکي قرب مان چيومانس: "امان بختاور، ڀلي ڪري آئينءَ!"

سندس جواب ٻڌي مون کان ڇرڪ نڪري ويو. چيائين: "بابا، تون ته خوش ڇگو ڀلو آهين؟" هوءَ پنهنجي سموري اتاهه سونهن، بيباڪيءَ ۽ ڏيا سان، بي‌پناهه پنهنجائپ ۽ قرب سان ٽمٽار، منهنجي اڳيان بيٺي هئي. آءٌ ڪيس وائڙن وانگر ڏسڻ لڳس. بي‌اختيار ڪانئس پڇيم، "پر تون هتي ڪيئن؟ ڪريما کي ڪيئن سڃاڻين؟"

ڪريما وچ ۾ ڳالهائيندي چيو: "پر جناب پيارا بابا صاحب! معاف ڪجانءِ! ڀهرين تون ٻڌاءِ ته تون بختاور کي ڪيئن سڃاڻين ۽ ڪڏهن کان سڃاڻين؟ آءٌ ٻن سالن کان 'بختاور - بختاور' ڪندي

اچان. هيترا خط پٽ پيا لکون ۽ توکي پڙهايون پر تو ته مون کي
ڪڏهن چيو ئي ڪونهي ته آءٌ ڪو بختاور کي سڃاڻان."

چيم: "پر بختاور کي سڃاڻي به ڪير تو؟ اها آهي ڪٿي؟
اڃٽي ته اها هئي نه!"

ايتري ۾ جوٺم آئي ۽ چوڻ لڳي، "هلو ڊيئڙيون! ماني
تيار آهي. اصغر! تون هيڏانهن اچ! وچي اوطاق ۾ ماني ڏيئي اچ."

ائين چئي، هوءَ سيني کي پاسي واري ڪمري ۾ ڪنيي ڪٺي ويئي
هلي. منٽ کان پوءِ آيل مهمانن تڪڙي مون ڏانهن موٽي آئي.
چيائين: "چريا بابا وڪيل صاحب! ماڻهن جا تنظيمي نالا به ته
ٿيندا آهن يا نه؟ تنظيم جي ساٿياٿين وٽ آءٌ بختاور آهيان. پنهي
نالن جي معنيٰ ته ساڳي آهي نه؟ پر هو نالو ماڻٽن رکيو هو،
جڏهن مون ۾ ڪو شعور ڪونه هو. هيءُ نالو مون سمجهه ۽
شعور حاصل ڪرڻ کان پوءِ پاڻيهي پاڻ تي رکيو آهي. آيو خيال
شريف ۾؟" اهو چئي، هوءَ تڪڙي تڪڙي هلي ويئي.

منهنجو ذهن ان ڏينهن کان پنج ڇهه سال اڳ جي واقعن
ڏانهن موٽي ويو.

... ...

ٽن ڏينهين آءٌ سينٽرل جيل .... ۾ بند هئس.

هڪڙو اڳيئي ملڪ جي مالڪن کي نئي وڻياسين. باقي
مٿان وري جو قيد ۾ هڙتال ڪئيسون، تنهن تان ڏمرجي، اسان
کي انهيءَ جيل مان سزا طور هڪ هڪ، ٻه ٻه، ٽي ٽي ڪري،
مختلف جيلن ڏانهن موڪلي ڇڏيو هئائون. مون کي ۽ ڪرم علي
شاهه کي سينٽرل جيل.... موڪليائون. جيل ته اڳي ئي جيل، پر
هي جيل رب جي قدرت آهي: ڪلر جون ڍيون ڳوليهي هٿ
ڪري، انهن مٿان اڏيو هئائون. جيئن ڏينهن ٿي ٽٽو ٽيئن ٿي ڪلر
مان ٻاڦون نڪرڻ شروع ٿيون. ڌرتي تپيو تامڙي ٿيو ويندي
هئي. ماڻهن جا بدن ٻچي ڦلڪا ٿيي ٿي پيا. جيڪي انهيءَ پٽ

جا هئا، سي ته وري به جيئن تيئن، باقي جيڪي آن پٽ جي گرميءَ تي هيريل نه هئا، تن سان ويڏن هئي! آءٌ هڪ سال اڳ به هتي رهي ويو هئس پر ان سال گرمي ڪجهه اور هئي. هڪڙي ڏينهن ڏٺم ته منهنجي وارڊ جي انچارج جوابدار رحيم جي ڪنڌ تي هيڏا شاهي ڦلڙا ٿيا پيا آهن! ڊچي ويس ته جي هن مان وچڙي مون کي به ڦلڙا ٿي پيا ته مارجي ويندس. ڊپٽيءَ کي نياڻو اماڻيم. تنهن چوائي موڪليو ته ”شام جو ٻيو ماڻهو موڪليندا سون.“

برابر، شام جو ٻيو ماڻهو اچي ويو: قيدي — ڪپڙا صفا ميرا، قد جو ڇوٽو، بدن ۾ وچڙو، منهن تي ماتا جا نشان، رنگ جو ڪارڙو، ڪن وڏا، الائي ڇو مون کي ائين لڳو ڄڻ منهنجي اکيان هڪڙو وڏو شاهي ڪوڙو بيٺو هوا چمڙيءَ جي بيماري لڳل نٿي نظر آيس. تنهنڪري مون سوچيو ته، ڀلي مون وٽ رکنس. نالو عبدالجبار ٻڌايائين. ڳالهايائين آهستي تي. ٻولي ۽ لهجو مٺو، پر منجهس بيساختگي بنهه ڪانه هئي. اکر چٽي چٽي، پڪائيءَ سان ٿي ڳالهايائين. ڏسڻ ۾ غريبڙو، مسڪين، قاتل ڪپڙا، پر جڏهن ڳالهايائين ٿي ته ڪجهه ٻيو پئي لڳو.

جيل به ماڻهن لاءِ ٺهيا آهن. پنهنجي حال سارو اسين به ڪنهن زماني ڪان وٺي ان سان جوڳون ڏيندا اچون، ۽ اتي جيڪا وڻ وڻ جي ڪاٺي اچي گڏ ٿئي ٿي، تنهن ڪان واقف ٿيندا پيا اچون. پر مون کي هن نئين جوابدار ۾ ڪا اهڙي ڳالهه نظر آئي، جا مون ڪنهن به ٻئي قيديءَ ۾ ڪانه ڏٺي هئي. اها ڳالهه ڪهڙي هئي، ڇا هئي، سو سمجهه ۾ نٿي آيو. پر ڪا ڳالهه هئي ضرور. نرالي، سڀني ڪان نرالي. گهٽ ۾ گهٽ منهنجي ذات لاءِ! ميسڻائي؟ چالاڪي؟ مڪاري؟ شايد اهي به..... پر ڪجهه ٻيو به..... اڃا به ڪجهه ٻيو!

جيئن هرڪنهن قيديءَ ڪان پڇبو آهي، تيئن هن ڪان پڇيم: ”ڇا ۾ آيو آهين؟“

”گيرت ۾.“

”ڪنهن کي ماريئه!“
”زال کي.“
”ٻئي ڪنهن کي به؟“
”نه.“
”سزا گهٽي اٿئي؟“
”بس سائين چئني وارا آهيون! آه.جي. اڇٽو آهي. ان به مهينا معافي ڏني ۽ ٻي ڪا ٻوڙ سوڙ جي به چار مهينا معافي ملي ته پاڻ ٻاهر آهيون.“
”ڪل سزا گهٽي مليه؟“
”اڍائي سال — تنهن مان سال سوا ڪاٽيو اٿم. ٻي معافي آهي. بس اوهان جي دعا سان ٻاهر ويٺا آهيون!“
”تمام ٿوري سزا ملي اٿئي. ماڻهو مارڻ جي عيوض جنم ٽيپون ملنديون آهن.... گهڻا ته ڦاهيءَ چڙهيو وڃن اهڙن ڏوهن ۾.“
”سائين، اسين گريب ماڻهو وڪيلن ٻڪيلن مان ڇا ڄاڻون؟ بس ڪورٽ ۾ گهڙڻ شرط هٿ ٻڌي جج کي چيم ’سائين، مسلمان آهين. تخت سليمانيءَ تي ويٺو آهين. سونو قلم هٿ ۾ اٿيئي. ڪجهه مڙيئي گيرتڙي آهي. توسان ڪوڙ ڪونهي. گيرت جي ڏوهه جو ڏوهاري آهيان. بي گيرتي برداشت نه ٿي سگهي. خطا ٿي پئي. توکي جيڪا انصافي انصاف سزا ڏيڻي آهي سا ڀلي ڏينم.‘ هو به مڙس هو گيرتي ۽ انصافي. تنهن چيو: ”هل پٽ! اڍائي سال!“
هن اها ڳالهه ائين ٿي ڪئي ڄڻ ڪنهن ماڻهوءَ جي خون جي سزا جي ڳالهه ڪانه هئي، جوئن ۽ سارين جي اگهن جي ڳالهه هئي.

ڪجهه ڏينهن لنگهي ويا. هڪ ڏينهن گرميءَ حد ڪري ڇڏي! شام ڌاري مون کي بخار ٿي پيو. جيل واري اسپتال جي ڪمپائونڊر گوريون ڏنيون ۽ سڄي هفتي پر بخار رهيو. وڇڻ‌ءَ مهل ڪوٽ ڪڙا بند ٿيڻ کان پوءِ نئون جوابدار عبدالجبار منهنجي پرسان اچي ويٺو ۽ مون کي زور ڏيڻ لڳو. ٿوري دير هيڏانهن

هوڏانهن جون خبرون ڪري پوءِ پنهنجو قصو ٻڌايائين (هونئن
به عام قيدي پنهنجي واردات جو قصو ضرور ٻڌائيندو آهي):

”ڪڇي ۾ ويٺا آهيون. مسڪين مارو ماڻهو آهيون. پر در ٽي ٻه ٽي ڍڳيون آهن. ٻه ٻارا زمين جا به آهن. ٽنهن کان سواءِ بابا پڙهيل آهي. مسيت ۾ امامتون ڪري. شڪر آهي. ٻڪ ڪانهي. بابا جي آس پاس گهڻي عزت آهي. بي گيرت جو دشمن آهي. 'ڇي زال ذات جو سڳي سوٽ کي به منهن پوڻ جو ضرور ڪونهي.' هوڏانهن چاچا مون وارا بي گيرت. چاچا چاچ، سڄو ڳوٺ بي گيرت. رنون مرد گڏجيو ڪيل جو ڏڪاءُ لڳايو ويٺا آهن. ڳوٺ ۾ رانديون پيون ٿين. ڪافيون پيون ڳائجن. ڇوريون ڇورا گڏ پيا پڙهن پاسي واري اسڪول ۾. مطلب ته ٺري متي پيئي هئي. بابا گهڻو ئي سمجهائين، پر هو هڪڙو ماڻهو ۽ هوڏانهن بي گيرتن جو سڄو راڄ.... بابا ڪاوڙجي ڳوٺ ڇڏي هليو ويو. وڃي ٻئي پاسي جي مسيت ۾ امام ٿيو. ٻه-ٽي سال اتي رهياسين. منهنجي چاچي کي ٽي ڌيئون ۽ هڪڙو ننڍڙو پٽ هو. سڀني کي وڏائين اسڪول ۾ — ڌيئون به ته پٽ به. ٻن ٽن سالن ۾ وڏي اڇي ساماڻي ۽ اچي مئٽنگ (مئٽرڪ) کي هٿ وڌائين. ننڍي به اچي اٺين درجي کي رسي. بابا چيو ته جي اها مئٽنگ پاس ڪيائين ته ڪم ويو هٿان. سو هڪڙي ڏينهن وري لڏي اچي ڳوٺ سهڙياسين ۽ اچڻ شرط وڏيءَ ٻانهن جي گهُر ڪئي سون. پر هو چون ته 'اسين ڪو هن شڪاريءَ کي ڏينداسين ڇا؟ اسان جي ڌيءَ لکن جي مٽ. هيءُ سڄو ڏينهن رڳو ٽوڙهو هٿ ۾ ڪيو، وڙهه وڙهان ڪندو وتي، تنهن کي ڪو اسين پنهنجي مومل ڌيءَ ڏينداسين ڇا؟'

”ماڻهن ۾ اڃڪلهه شرم ڏسو ٿا ڪهڙو وڃي رهيو آهي! ڏهه ڪهوٽ سنيريا بيٺا هئا. پلا ٻانهن به هئي پين ڳوٺ وارين کان آرڪاڻ ۽ منهن مهانڊي ۾ ڪجهه سرس، پيو هجي، پڙهيل سو سيڪو رن لاءِ ڏورو ٽي ٻيهي رهيو. هوءَ به مون لاءِ چوي

ته ”آءٌ ته هن جي چم مان جُتي به نه گهڙايان.‘

”اسان به چيو ته مرندي مري ويندا سون پر پنهنجو حق ڪونه ڇڏينداسون. مون چيو ته ’جيڪو مائيءَ جو لال سر تان اختياري اچي، سو اچي ٻانهن جو دعويدار ٿئي.‘ هوڏانهن بابا راڄ گڏ ڪري وڌا. هيڏانهن ڪهاڙي منهنجي هٿ ۾. هو ٻڪيا ماڻهو جيڪي گهر ۾ هئا سو ڇوريون ڇورو پڙهائڻ تي دق ڪري ڇڏيائون. اني لاءِ به لاچار هئا. اسان وٽ چار داڻا هئا. قصو ڪوتاهه، اسان وڏيرا نڌيرا مولوي مڙا سڀ ڏاهي ورتا. ڏنڊي جو به ٽيڪڙو هو. مون کي سيني سڃاتو ٿي ته ڪونه مڙندو. سيني جي حشمت وڃي ويئي. سڳ جا گهورا هڪڙو هڪڙو تي وڃي ڪڪ پن ٿيا. ڪُسندي ڪُسندي نيٺ سڳ ڏناءون. مون شادي ڪرڻ شرط زال کي ٽئين سريل ڪهاڙي ڏيکاري چيو ’هيءَ خاص تو لاءِ آهي، سڀ اڳيان پويان حساب ٿيندا! هڪڙي ڏينهن توکي هن هٿان مرڻو آهي، تيار ٿي ويئي هُجُ! ٻي ڳالهه ته منهنجي پيءُ جو چيو مٿان ٽاريو اٿئي. جي بابا چئونئي ته سڄو ڏينهن ڪاڙهي ۾ ويٺي هُج ته توکي ويهڻو آهي. ٻي گيرت گهر پنيان ڇڏي آئي آهين. هاڻ توکي هتان ٻاهر نڪرڻو ئي ناهي!‘

”ڀهرين به ٽي عيدون مائٽن جي گهر ڇڏيوماس. پر پوءِ يڪو بند ڪري ڇڏيوماس. ڪهڙو فائدو؟ پٽس ڏاڙهي ڪٽي آيو عيد تي وٺي وڃڻ لاءِ. پر مون بيعزتو ڪري ڪيڏي ڇڏيوماس.

”ڏنم ته هتي هي بي گيرت روزبروز ڏُورا ٿيا بيٺا هوندا. سو مورڳو لڏي وڃي ٻئي طرف ڪان نڪتاسين ۽ شهر ۾ وڃي رهياسين. بابا شهر جي مسيت ۾ پيش امام ٿيو. وقت خير جو پئي گذريو. ايرو سيرو گذر پئي ٿيو. پاڙي جي هڪڙي ماڻهوءَ سان منهنجو ڪجهه عشقڙو به ٿي ويو. ٻه ٽي مهينا ته وقت خير جو مزي سان گذريو. پر پوءِ هڪڙي ڏينهن اهو ماڻهو مون وٽان موٽندي پڪڙجي پيو. مڙس مٿو ڪوڙي، طلاق ڏيئي، گهر مان ڪيڏي ڇڏيس. روئيندي مائٽن هلي ويئي. چيوسين ته مولا وري

ڪا ٻي ڏياريندو. ڇا ڪجي سائين؟ توهان ته داناء آهيو! پنهنجي زال ڀلي ڪٿي سون جي هجي، ته به مرد جي دل چوندي ته ڪجهه سواد مٽائجي ته چڱو آهي. زال مون واريءَ جي منهنجي اڳيان مرلي بند هئي. اکيون پيئي ڏسندي هئي ته به ڪڇڻ جي جرئت ڪانه ٿيندي هيس. اصل ميس مٿل هيس. هڪڙي هڪل ڏيندو هوسانس ته بدن ۾ رڦٽي وٺي ويندي هيس. ڇا جو حسن، ڇا جو علم؟ پنهنجي اڳيان سڀ ڦلهيار هئا. خدا جي حڪم سان ان وچ ۾ ڇوڪرو ڄائو هو. سو به اڃي ڇئن پنجن سالن جو ٿيو. نياڻي ڄائي سا به ٻن ٽن سالن جي ٿي.

"رمضان جي پڇاڙي هجي. هڪ ڏينهن اوچتو وٺي سُر کنيائين ته: "مون کي مائٽ ڏاڍا ياد ٿا پون. مون کي هن عيد تي ڳوٺ وٺي هل." آخر گهر آهي. مار موچڙو پيو ٿيندو آهي. اڳي خسيس ڳالهه تان سٺي ڍير ڪري ڇڏيندو هومانس ته اهڙو ڪڇي جهڙي ٻيٽ. پر هن دفعي هڪڙي لٺ هنئي مانس ته وٺي گهوڙا گهوڙا ڪيائين. کهاڙي ڪنڌ تي رکي مانس، ته به مانڻ نه ڪري. شهر جهڙي ڳالهه! سڄو پاڙو اچي گڏ ٿيو. ابا خبر پئي ته ڏاڍو ڪاوڙيو. چي: 'توکان هڪڙي رن سيڌي نٿي ٿئي. هن خواريءَ کان چڱو آهي ته ڇڏي اچينس مائٽن ۾!' آخر ڇيم ته ڪجهه هيٺاهينءَ کان ڪم وٺي ڏسجي. چيومانس: 'رحمت! ڳالهه ٻڌ! (نالو رحمت هئس) چڱو هينئر ڏٺهو! ايندڙ حج جي عيد تي توکي مائٽن ۾ وٺي هلندس. تو لاءِ ۽ ٻارن لاءِ ڪپڙا به سبايون. ڪنهن حال ۾ ته ٿي هلون. ماڻهو ڇا چوندا؟' پر هوءَ ڪا مڃي ڇا؟ چيائين: "ڇا به ٿي پوي، مون کي مائٽ ياد ٿا پون. مون کان هڪ گهڙي به هت گهارڻ ڪونه ٿيندو. ڀلي ڏڪ هڻي ماري وجهينم ته ماري وجهه."

"دل ۾ خيال ڪيم ته هيءُ قصو هاڻ نه هلندو. گيرت جي ڳالهه آهي. رن هيئن ڇڙواڳ ٿي ۽ جيڪر هيئن ڏپ ڇڏيائين ته پوءِ گهر نه ڪندي. ڪٿي هزار حيلا ڪيا ته به هن جو هينئر

هيترن سالن کان پوءِ ٻپ ڇڏي وات کوليو آهي سا مٽي مارائي ٻنا ماڻ ڪانہ ڪندي، ۽ بيگهرت تي مري وڃبو.

”سو نيٺ ڇوڪري ڪنهہ ڪڇ تي. چيومانس: ’تيار تي تہ هلون! تو ڪٿيو مون هارايو!‘ ستاويهينءَ جو روزو هجي شب قدر جو. ابا ۽ ڀيڻ کي گهر ڇڏي، ٻئي روانا ٿياسون.

”لاريءَ رستي پنڌ پندرهن سورهن ميل هو، پر وچان ڪچي مان ڇهہ ست ميل هو. چيومانس ’گريب ماڻهو، پاڙو بہ ٻچندو، پهچنداسين بہ ٽڪڙا. وچان ٿا پنڌ هلون.‘

”هوءَ تہ ويهہ ڪوهہ ڪرڻ لاءِ بہ تيار بيٺي هئي. ڏيڙي گل تي پئي. منٿ ڪرائي ورتائين. ڪپڙن جي هڙ ٻڌي ڪلهي کنيائين. گس مون کي ساريل هو. وات تي اڌ پنڌ گهاٽو جهنگ، هو. اتي پهتاسون تہ ڏينهن گهٽو ٽپي ويو هو. چيومانس: ’ڪجهہ وقت ترسي، ڏينهن ٺاري، پوءِ نڪرنداسين.‘

ڇوطرف سڄ لڳي پيئي هئي. ٻئي ليٽي پياسين. ننڊڙي ڏيءَ بہ جلدي سمهي رهي. اڌ ڪلاڪ کان پوءِ جڏهن ڏٺم تہ جوڻم جي اک لڳي ويئي آهي، تڏهن وڃي مٿان ڪڙڪيومانس. اکيون ڦوٽارجي پيس، گهٽو ڏي زور ڏنائين پر مڙس جي اڳيان زال جي ڇا هلندي. مون ئي ڪار ڪانہ ڪئي. نڙگهٽ مان ڪٺي ورتومانس. ٽڙي ڦٽڙي پر وات مان اکر بہ ڪونہ ڪڍي سگهي. آخر لڇندي ڦٿڪندي، نستي ۽ بيجان ٿي ويئي. جڏهن پڪ ٿيم تہ هاڻ پوري ٿي ويئي آهي، تڏهن وڃي نڙيءَ مان هٿ ڪڍيامانس. ڏيءَ کي کڻي واپس شهر ورڻ لڳس. اڄا ٿورو اڳتي هليس تہ ويچار آيم تہ ’جي منجهس ڪو ساهہ رهجي ويو هجي تہ پوءِ؟ سنئين سڌي ڦاسي ڪارائي ڇڏيندي!‘ سو خاطري ڪرڻ لاءِ موٽي ويس. ڏسان ڪٿي تہ سڄ پچ اکيون کوليو پيئي آهي! اکين مان ڳوڙها پيا وهنس، مون کي ڏسي، دهلجي سڪسي ويئي. ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪيائين پر وات مان اکر بہ ڪونہ اڪلي سگهيس. آهستي آهستي ٻانهون مٿي ڪري، جانو پري، مون کي ڪٺي ٻانهون

ٻڌائين ۽ معافيون گهرڻ لڳي. پر هاڻي آءٌ ڪٿي ٿو ڇڏيانس! ڇاتيءَ تي چڙهي ويٺومانس. اڌ ڪلاڪ سڄو گهُٽتا ڏيندو رهيوسانس. پوءِ ڪيتريءَ دير تائين سندس نبض جاچي، جڏهن پڪ ڪيم ته صفا ختم ٿي ويئي آهي، تڏهن ڪيس ڇڏيم ۽ ٽيءَ ڪٺي، گهر ڇڏي، وڃي ٿاڻي تي پاڻيهي پيش ٿيس.

"هڪ پوليس واري ٺوري ٺرٺر ڪئي. پر صوبيدار چيس: 'بس ڪر! گيرت وارو آهي. گيرت ۾ آيو آهي. اکر به نه چئينس.'

"پوءِ ڏاڍيءَ عزت سان مون کي لاڪپ ۾ رکيائون. ان وچ ۾ ڏاڍا ميڙهن پڇي ويا. چوٿين پنجين ڏينهن واردات واري هنڌ تي وٺي هليا. سڄو جهنگ پاڻي ٿيو پيو هو. لاش ۾ هٿ وڌائون ته پيٽ ٿيو پيو هو. ڇڪي ڪڍڻ سان عضوا ڇڪجي ڌار ٿي پيا.

"پيا ماڻهو ڪيسن ۾ سالن جا سال ڪچا پيا سور ڇڙندا آهن. مون پهرئين ڏينهن درخواست لکائي ڏني ته آءٌ جڏهن قبولدار آهيان ته پوءِ منهنجو ڪيس هڪدم هلائي مون کي جيڪا انصافي انصاف سزا هجي سا ڏني وڃي. ايئن يڪدم منهنجو ڪيس ڪڍي ويو ۽ پهرينءَ شنوائيءَ تي فيصلو ٿي ويو.

"هاڻي پنڌرو جيل جي ڊاڪٽر جي گهر ڇڏيو اٿم ڪمڪار لاءِ، ان جا ڇاليهه ريا مهينو مليم. ٽوپيون ٺاهيان، سئوڪن انهن مان به نڪري. باقي ڇهه مهينا سال آهي. ويندو وقت خير جو گذري."

مون پڇيس ته "ٻاهر نڪري ڇا ڪندين؟"

"ٻاهر ضرور ڪو ٽنڊو ڏاڙي ڪبو. پر اول گهر جو خيال ڪبو. گهر ۾ زال هجڻ ضروري آهي، زال بنان گهر برباد آهي."

مون چيس: "ٽو ڪي هاڻ هن ڳالهه کان پوءِ ماڻهو سڱ ڏيندا؟"

چيائين: "ڇو نه ڏيندا؟ هونئن به مون کي ٻين ماڻهن جي ڪاڻ ڪڍڻ جي ڪهڙي لوڙهه آهي؟ منهنجي سوٽ ويئي آهي. اڳينءَ زال جي ڀيڻ پڙهي پئي. مڱڻي پاس ڪئي اٿس. مون اڳئي نياپا ڏياري موڪليا آهن ته ان کي جيڪو ويجهو ويندو

سو پنهنجي سر جو خير نه سمجهي. ويچارا اڳ ۾ ئي مثل ماڻهو آهن. منهنجي هڪل ٻڌندا ته مٽ نڪري ايندن. مجال آهي جو انڪار ڪن. ايئن سائين تڪبر ڪونهي، پر پنهنجون پرپٺ رڙيون آهن!"

چيومانس: "هڪڙي ڳالهه، مون کي سمجهه ۾ نه آئي. جيڪا حقيقت تي گذري، جي آها تو پوليس يا ڪورٽ کي جيئن جو تيئن ٻڌائي هوندي ته پوءِ دنيا جي ڪابه ڪورٽ توکي ايتري تورڙي سزا ڏيئي، ڇڏي ڪانه سگهندي. هوءَ چوندي هي سنئون سڌو قتل آهي. غيرت ٻيرت ڪابه ڪانهي. پوءِ توکي ڪورٽ ڪيئن ههڙيءَ آسانيءَ سان ڇڏيو؟"

هو عجيب نموني کِليو ۽ پوءِ چيائين: "سائين، اوهين هاڻ باليسٽر وڪيل آهيو، اسان اوهان جي اڳيان بي‌سمجهه ٻار آهيون. پر ايترو عقل اسان بي‌عقلن ۾ به آهي ته ان ڳالهه ۾ ڦاسي ڪاٺي وڃبي. مڙيئي ڳالهه کي وٺ سٽ ڏيئي جان ڇڏائڻي تي پيو...."

آخر اهو وٺ سٽ به ٻڌايائين: "ڪورٽ کي ٻڌايم ته واردات واري ڏينهن زال ۽ ڌيءَ کي آءٌ اتي ويهاري، ٻاهر واري ڳوٺ مان پاڻي کڻڻ ويس ته متان وات ۾ سچ لهي وڃي ته پوءِ حال روزو نه کوليون. جو پوءِ اڳيان ڪا وسندي ڪانه هئي، نڪو پاڻي هو. ڇگو اڳتي نڪري ويس ته وات ۾ خيال آيم ته 'زال پروسي جهڙي ڪانهي. اڳ هڪڙي ماڻهوءَ بابت مون کي مٿس شڪ هو. سوچيم ته متان ان کي ڌڪ ڏيئي گهرايو هجيس ۽ ڪا خرابي تي پئي. تنهنڪري پاڻي نٿيو. ڪٿي سويل پرو ٿيا نڪرون ته تڪڙو وڃي ڳوٺ پهچون.' واپس اچي ڏسان ته اهو ماڻهو واقعي وٽس اعتراض جوڳيءَ حالت ۾ ويٺو آهي. مون کي ڏسي اهو وٺي ڀڳو. مون کان پڪڙيو نه ٿيو. باقي زال کي گيرت وچان ڪاوڙ مان وٺي گهوگها ڏنم ته اتفاق سان ڪجھ زور اچي ويس ۽ اتفاقي نموني مري پيئي."

"هاڻ سمجهيم" مون ڪيس ورندي ڏني. دل ۾ اها ڳالهه ٻه سمجهي ويس جيڪا اڳ مون کي منجهس نظر نه آئي ٿي پر سمجهه ۾ نٿي آئي.

وڏن جيلن ۾ قتل جي ڏوهه جا مجرم الاهي هوندا آهن. گهڻا پاڻ ٻاسيندا آهن ته اسان برابر قتل ڪيا هنن هنن حالتن ۾. پر اهي ذري گهٽ سموري جا سمورا اتفاقي قاتل هوندا آهن، جيڪي هيڪاندي جوش يا حالتن جي مجبورين وچان قتل ڪري وجهندا آهن. هونئن هو بلڪل تو مون جهڙا عام رواجي ماڻهو هوندا آهن. منجهانئن ڪيترا اٻوجهه، سادا سودا، وفادار، نرم دل ۽ غريب طبيعت جا هوندا آهن. ڪي ڪي ته نهايت اعليٰ ۽ لاجواب انسان به هوندا آهن پر رڳو مجبوريءَ جو شڪار ٿي ويندا آهن.

هاڻ مون سمجهي ورتو ته نئون جوابدار هڪ سنئون سڌو قاتل صفت انسان آهي، جيڪو ڏاڍي آرام ۽ وڏيءَ قابليت سان ڪنهن جي به نڙي وڍي سگهي ٿو.

ان ڏينهن پهريون پيرو مون پنهنجي هڪ قيديءَ ساٿيءَ بابت سوچيو ته هن کي پوري سزا ملڻ کپي ها. ان ڏينهن ئي پهريون دفعو مون کي هڪڙي قيدي ساٿيءَ کان سچ پچ ڊپ لڳو هو. سوچيم ته 'هڙو ماڻهو ڪنهن کي به گهٽو ڏيئي، ماري، معصوم ٻڻجي، چالاڪيءَ سان ڪو نه ڪو بهانو ڏيئي، سيني جي اکين ۾ سُرمو پائي، ڏيڍ سال جي ٽيپ ڪاٽي پاڻ کي صاف بچائي سگهي ٿو.

انهن ئي ڏينهن ۾ هڪ سنڌي رسالي تي هڪ ويٽنامي ڇوڪريءَ جي تصوير ڇپي هئي. انهيءَ جوان جماڻ ۽ ناهوڪيءَ ڇوڪريءَ جي مٿي تي ڪکن مان ٺهيل ٽوپلو هو. هنج ۾ ٻار هئس ۽ هٿ ۾ رائيفل. هوءَ ڪنهن گوريلا دستي جي ڪمانڊر هئي.

(٣)

رات پنجي ويئي. ٻاهر طوفاني هوا پئي لڳي. دروازن جا ڪلف پئي لڏيا ۽ ڪڙن ٺڪ ٺڪ پئي ڪئي. ان رات گهڻي عرصي کان پوءِ مون هڪ خواب ڏٺو.

ڏٺم ته ان تصوير ۾ ڏنل ٽوپلي واري ويتنامي ڇوڪريءَ جهڙي سنهڙي ۽ سهڻي ڇوڪري ٻن ٽن گوريلن جهڙن هٿيارٻندن سان گڏ دروازي تي اچي بيٺي. در کي اشارو ڪيائين ته دروازو پاڻيهي کلي پيو. سندس لباس ويتنامي هو. ٽوپلو ۽ رائيفل به ساڳي هيس. فقط منهن مهانڊي مان سنڌياڻي پئي لڳي. مون هڪدم کيس سڃاتو! هوءَ سامهون پٽ تي ستل ٻچڙيءَ شڪل واري خونيءَ جي سدا ملوڪ زال رحمت هئي. هن وڏي اچي ڪڇ تان ڏيءَ کي لاهي، پٽ تي ويهاريو ۽ رائيفل ٻئي گوريلي کي جهلڻ لاءِ ڏنائين. پوءِ پٽ تي ستل جوابدار جي ڇاتيءَ تي چڙهي کيس گهيٽا ڏيڻ لڳي. هن ٻانهن ڇڏائڻ لاءِ گهڻا ئي زور ڏنا پر ڇڏائي ڪونه سگهيو. آخر ڦٿڪي ڦٿڪي ٿڌو ٿي ويو. گوريلي ڪمانڊرياڻي ڏيءَ کڻي، رائيفل ڪلهي تي لٽڪائي، ٻين گوريلن سميت واپس وئي هلي. در دروازا ۽ ڪلف ڪڙا ازخود بند ٿي ويا. ايتري ۾ گهٽا ڏنل ماڻهوءَ آهستي آهستي اکيون کوليون. سندس اکين مان ڳوڙها پئي وهيا! اوچتو دروازو وري به بنان آواز جي کلي پيو. گوريلا ڪمانڊرياڻي وري پنهنجي دستي سميت ڪمري ۾ داخل ٿي ۽ هن کي جيئرو ڏسي ڏاڍيس وڏي. هن روئي، هٿ ٻڌي، ڪانئس جان جي بخشش گهري. هوءَ به منٿ ڪيس قهر وچان گهوريندي رهي. پوءِ هڪڙي اٿاهه نفرت ۽ حقارت ڀريل نظر مٿس اڇلائي، اڳتي وڌي، ڏيءَ کي کنيائين ۽ رائيفل ڪلهي تي رکي، پنهنجي دستي سميت واپس رواني ٿي ويئي. در دروازا چپ چاپ وري پاڻيهي بند ٿي ويا.

سجاڳ ٿيس ته ڏٺم ته منهنجو بدن سڄو ڳگهريل هو. هيٺ نمي ڏٺم ته جوابدار ستو پيو هو.

ڪجهه ڏينهن تمام نهٺو، اشراف ۽ غريبڙو ٿي هليو. هڪڙي ڏينهن ماني پچائڻ واري برداشتيءَ پڌايم ته ”جوابدار ڇمي ٿو مون لاءِ فلاڻي (منهنجي نالي) جي پوڙ مان الڳ پوڙ ڪيڪي رکندو ڪر. مان اوهان سان گڏ نه کائيندس.“ برداشتي حد درجي جو اشراف ۽ مڙس ماڻهو هو. پنهنجي وات تان لاهي پٽي گهرجائوءَ کي ڏيڻ وارو. مون کيس چيو ته ڇڏي ڏينس!“

اڃا پٽي ڏينهن مس گذريا ته برداشتي وري آيو. چي،

”سائين! هاڻ مون کي هتان بدلي ڪرايو!“

”خير؟!“

”سائين، آءٌ ويٺو اخبار پڙهان ته هي دوڙ ڪري قرآن شريف کڻيو، اچيو منهنجي مٿان بيهي ۽ اهو ڪچو پڪو زور زور سان پڙهي. آءٌ ڇا ڪريان؟ روڪيانس ته قرآن شريف جي تلاوت نه ڪر، يا ٿورو هٽي ڪنڊ ۾ ويهي ڪر! هن جو مطلب ٿي اهو ٿو ڏسجي ته مان اتفاق سان وات مان اهڙو گٿو اکر ڪيڪي وجهان، جو هو سڄي جيل ۾ وٺي هلائي ته ’مون کي فلاڻو قرآن شريف جي تلاوت ٿي نٿو ڪرڻ ڏئي! پوءِ ته آءٌ تباهه ٿي ويس نه!“‘

مس مس ڪري اهو جوابدار بدلي ڪرايم. دل ۾ چيم ته ’ٿيي ٿيي بيمار ٿيندا سون. سر جو خطرو ته نه رهندو!‘

ان ڳالهه کي سال کن ٿي ويو. آءٌ تنهن وچ ۾ بدلي ٿي سينٽرل جيل.... آيل هئس. پهريائين پاڻ ۾ ولر ٽڙسن جو هئاسون. هاڻ گهٽجي باقي ڇهه ڄڻا رهياسون. ٻه وڪيل هئاسون، ٽي شاگرد هئا، هڪ غير سياسي بي ڪلاس قيدي هو.

... ...

جيل ۾ يا آهي ڪم ۽ مار موچڙو، يا آهن افواهه، اونڌيون سيڌيون ڳالهيون، پوڳ نڪاهه، راڳ روپ جون محفلون وغيره.

هن جيل ۾ عبدالجبار بابت ابتڙ افواهه پئي هليا. هڪ افواهه هليو ته عبدالجبار قيد مان ڇٽي ويو ۽ ويندي شرط شادي

ڪئي هئائين ۽ ٻيءَ زال کي ٻه غيرت ۾ قتل ڪري هاڻ وري جيل ۾ پيو آهي. ٻين چيو ته ”نه، زال نه، ڪو ٻيو ماڻهو ماريو اٿس.“ ٽئين ته چيو ته ”مورڳو ٻيءَ زال ڪيس ئي ماري ڇڏيو.“ تصديق ڪانه ٿي سگهي ته ڪهڙو افواهه سچو هو. اسپيشل وارڊ جهڙن واردن ۾ بنيادي ڳالهيون ته هونديون آهن سياسي. رات ڏينهن بحث مباحثي جي ڌم لڳل هوندي آهي. ٿوري ٿوريءَ ڳالهه تي ماڻهو هڪٻئي سان وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ويندا. هر ڳالهه جڻ حياتيءَ موت جو سوال لڳندي آهي. پر آهستي آهستي ڪي ماڻهو پاڻ ۾ ڳالهين وسيلي ڏهي ويندا آهن. پوءِ ذاتي ڳالهين جا سلسلا به نڪري پوندا آهن. ساڳيا ماڻهو سياسي ڳالهه ٻولهه مهل هڪٻئي جا سخت مخالف ڏسبا ۽ وري جڏهن اها ڳالهه پوري ٿي ته پاڻ ۾ قرب واريون ڪچهريون پيا ڪندا ۽ گهرگهاٽ ٿوڙي هوند اڻ هوند جا ڏک سور پيا اوريندا. مطلب ته ٻئي ڪم گڏ پيا هلندا آهن. آهستي آهستي ماڻهو هڪٻئي جي حال احوال کان سڌي يا اڻ سڌيءَ طرح ڪجهه جيترو واقف ٿي ويندا آهن.

اسين باقي رهيل ڇهه ئي ڄڻا آهستي آهستي پاڻ ۾ ڏهي ويا هئاسون. خيال هرڪنهن جا پنهنجا پنهنجا پر ڪيترين ڳالهين ۾ هڪٻئي جا هڏڏوڪي ٿي ويا هئاسون.

محمد علي خون جي ڪيس ۾ هو، ضامن نه ٿي ٿيس. ٻيو انور هو. بي-اي فائنل پڙهندڙ سهڻو جوان، جنهن جي ڳوٺ ۾ سڱاوتيءَ تان مائٽن ۾ تفرقو هو. سندس شادي جتان ٿيڻي هئي اتان نه ٿي. خانداني جهيڙن سبب راڄ ۾ ٻيو ڪٿان به آسرو ڪونه هئس. ايڏي پهچ ۽ آمدني ڪانه هيس، جو ٻاهران سڱ مليس. سندس خيال تمام سٺا هئا. پڙهائيءَ جو به گهڻو شوق هوندو هئس. مون وٽ جيڪي چاليهارو کن چڱڙا ڪتاب هئا، تن مان ورلي ڇڏيو هئائين. مطلب ته انور ڏاڍو ڀلو ۽ ڪارائتو جوان هو.

ٻئي شاگرد جمال جي ماءُ سخت بيمار هئي، معافي وٺڻ کان سواءِ نٿي نڪري سگهيو. معافيءَ لاءِ هو تيار نه هو. هيڏانهن

منهنجا ڪيس رُلي دربدر ٿي ويا هئا ۽ وڪالت ختم ٿي ويئي هئي. مطلب ته هرڪو هرڪنهن جي مسئلن ۽ عادتن کان واقف هو.

هڪڙيءَ بهار جي منڊ ۾ شام جي مهل هئي. دروازا ۽ ڪلف ڪڙا بند ٿيڻ ۾ اڃا به ٽي ڪلاڪ هئا. ڏاڍي وڻندڙ ۽ خمار ڏيندڙ هوا پئي لڳي. اڱڻ ۾ موتئي ۽ گلاب جي گلن جي هٻڪار من کي آزاد فضائن لاءِ آتو پئي ڪيو. سرور جيلر به اچي ڪچهريءَ ۾ شامل ٿيو. بحث هلي هلي وڃي فلسفيائين ڳالهين، تقدير ۽ تدبير، ٿيڻي اڻ ٿيڻي، اتفاق يا قسمت جي لکئي جهڙن موضوعن تي پهتو. سرور تمام سريلو جوان هو ۽ قيدين کي به انسان سمجهڻ وارن اڻلڀ جيلرن منجهان هڪ هو. وڏي جوش خروش سان بحث ۾ حصو وٺندي چيائين: "سائين، توهان چيو ته ڪيترين اڻ ٿيڻيون ڳالهيون رکو ظاهري طرح اڻ ٿيڻيون هونديون آهن. توري وڏيڪ سازگار حالتن ملڻ سان اهي ٿيڻيون ۽ ممڪن ڳالهيون ٿي سگهن ٿيون. مثال ڏيو؟"

چيم: "مثال طور پاڻ هتي ست چڻا ويٺا آهيون. پاڻ ست ئي چڻا جيڪڏهن نيڪ نيتيءَ ۽ انسان دوستيءَ جي اعليٰ آدرشن جي ڪري پاڻ ۾ پڪي ڪري پنهنجا سمورا وسيلا اورچائيءَ ۽ ثابت قدميءَ سان ڪتب آڻڻ جو پڪو پهه ڪريون ته پاڻ هتي جيل اندر بند هوندي به ڪئين انساني زندگيون بچائي سگهون ٿا: فرض ڪريو ته هتي ڪو لاوارث قيدي آهي. هو بيگناه آهي پر ڪيس متس سورهن آنا ٻيهي ويو آهي ۽ گهٽ ڪري سزا کائيندو. هاڻ پاڻ هتي ويٺل ماڻهو هن جيل سارو ۽ پنهنجي پنهنجي حال سارو ويهن ئي نئهن جو زور لڳايون ته گهٽ ڪري پاڻ ڪيس بچائي وٺنداسين."

"جي اهو قبولدار هجي ته پوءِ؟" سرور پڇيو.

چيم: "زوريءَ ورتل قبولداريءَ تان ڦري به سگهي ٿو. ڪيترين ئي حالتن ۾ ڪورٽون به اهڙيءَ قبولداريءَ کي رد ڪري ڇڏينديون آهن."

سرور هڪ مٿان ٻيو سوال ڪندو رهيو: ”پر جي جوابدار قبوليت ٿان نہ ڦري، تڏهن؟ جي ڦرڻ لاءِ تيار ٿي نہ هجي ۽ چوي تہ مون ٻڌلو ورتو آهي، تہ پوءِ ڇا ڪري سگهبو؟“

مون چيو، ”گهڻا گهڻا سال اڳ وڪالت جي شروعاتي دور ۾ هڪڙو اهڙو همراهہ مون کي بہ گڏيو هو. غريب هو، پاڻ وڪيل ڪونہ ٿي ڪري سگهيو. سو آءٌ سرڪار طرفان مقرر ٿيل Pauper's Advocate يعني مفلس جوابدار جو نالي ماتر سرڪاري فيءَ تي مقرر ٿيل خيراتي وڪيل ٿيو هئس.

”چيو مانس تہ چئو تہ ’مون زال وٽان هڪڙو شڪي ماڻهو پڇندي ڏٺو هو تنهنڪري اوچتي ڪاوڙ وچان پٽ تي پيل بصر وڍڻ جي ڇري کڻي هڻي ڪڍيمانس.‘ تہ چئي تہ ’نہ سائين، نہ! مون کي شڪ هو، ان ڪري آءٌ ڪماڪمي ڪري بازار مان نئون ڇرو وٺي آيس ڪيس مارڻ لاءِ. گهر آيس تہ سٿي پيئي هئي.... اڪيلي اڪيلي. ڇرو نڙيءَ تي رکي، نڙي وڍي رکيمانس. ماڻهو ٻاڏهو ان مهل نہ ڪو هو نہ ٿي ڪو پڳو!‘ اها ڳالهہ ٻڌي مون ڪيس ڊيڄاريو، دڙڪا ڏنامانس، پوليس وارن کي منٿ ڪري گهوگها ڏياري، ڪيس ٻڌايم تہ ڦاسيءَ مهل هنن ڪان بہ سخت گهوگها ملندء، پر سهي جون تنگون ٿي، چوڻين ٺهي ٿي ڪانہ! چئي، ’سائين! مون ڏوهہ ڪيو آهي، پوءِ تہ مون کي سزا ملي! آءٌ مٺيءَ زال تي ڪوڙ ڪيئن وجهان تہ مون وٽانئس ماڻهو پڇندي ڏٺو ۽ بصر وڍڻ جي ڇريءَ سان ڪيس اوچتو ماري ڇڏيم؟‘“

”ڪورٽ ۾ بيان مهل مون اٿي سندس پاران سندس فائدي ۾ بيان ڏنو پر هو بہ اٿي بيٺو ۽ ڳالهائڻ جي موڪل گهريائين. سيشن جج کيس ڳالهائڻ جي موڪل ڏني. چيائين: ’سائين، وڪيل صاحب کي شاباس هجي! منهنجي ڀلي لاءِ ٿو ڪري، پر مون خون ڪيو آهي. نڪو ماڻهو نڪو چيٽو، نڪو بصر نڪا ٿوم. ڪماڪميءَ ڪيئو اٿمانس. تون انصاف ڪر.‘

مون درخواست ڏني ته منهنجو اصيل چريو آهي. سيشن ڪورٽ سول سرجن ڏانهن موڪليس. ان ليکي موڪليو ته سورنهن آنا سنئون آهي. سيشن جج کي هن جي ايمانداريءَ سان گهڻي ڏي همدردي پر سندس هٿ ٻڌل. سزا ڏنائين — ڦاسي. هاءِ ڪورٽ جو به سزا بحال لاءِ هٿ ڇيو نه ڪري. اسپيشل طبي بورڊ ويهاريائون پر انهن به چيو "سنئون آهي." لاچار انهن به ڦاسي بحال رکي ۽ همراهه ايمانداري جا ڪلما پڙهندو ڦاسي چڙهي ويو .... اهڙا ماڻهو پيا آهن. پر بنهه خاص حالتن کي ڇڏي عام حالتن ۾ قبولداريءَ تـي محڪم بيٺل ۽ "سزا! سزا!" ڪندڙ بي گناهه ماڻهن کي به بچائي سگهجي ٿو. بشرطيڪ ڪجهه هڏڏوکي ماڻهو گڏجي سندس پرخلوص ۽ ڀرپور مدد ڪن ...."

ايتري ۾ سرور کي سڏ ٿيو. هو هليو ويو. بحث سندس پرپٺ هلندو رهيو.

(۴)

هڪڙي ڏينهن ڪنهن ڪم سان ڊپٽي سپريڊنٽ جي آفيس ۾ ويٺو هئس. سرور جيلر به پاسي ۾ ويٺو هو. ڊپٽيءَ کي وڏي سپريڊنٽ گهرايو. سو مٿي هليو ويو. اسين ويٺا رهياسين. ڪنهن مهل سرور ٿورڙو نمي، مون کي ڪن ۾ چيو: "سائين، ڀلا هڙئي ماڻهوءَ کي مرڻ گهرجي يا جيئرو رهڻ گهرجي؟" مون اوڏانهن لوڏو هنيو جيڏانهن نهاريندي هن اها ڳالهه چئي هئي. هڪڙي سنتريائيءَ سان گڏ هوءَ بيٺي هئي. ڪي گهڙيون منهنجون اکيون حيرانيءَ سان تڪينديون رهيون. اڄ ڏينهن تائين ڪوبه اهو فيصلو ڪري ڪونه سگهيو آهي ته اصل ۾ حُسن ڇا مان ٺهجي ٿو؟ حسن ڇا آهي؟ حسن جا ڪل گهڻا قسم آهن؟ گهڻيون جنسون آهن؟ حسن ڇا ۾ آهي؟ اکين ۾؟ نڪ ۾؟ هٿن پيرن ۾، يا چپن ۾؟ ڀيو ڪٿي ڪٿي؟ شخصيت جي مجموعي تاثر ۾؟

ڪنهن فارسي شاعر سچ چيو آهي ته: ”سهڻن جون ڪئين ادائون اهڙيون آهن جن تي ڪو نالو رکيل ڪونهي.“

منهنجون اکيون جتي هيون اتي اٽڪي بيهي رهيون.

واڱڻائي ڇيٽ جي چولي، سٿڻ، ڪاري پوتيءَ ۽ سادي سودي چمپل ۾ هوءَ سورهن سترهن ورهين جي هڪڙي اهڙي ڇوڪري هئي، جنهن جا هٿ، پير، نڪ، اکيون عام ڇوڪرين جهڙا يا انهن کان ڪجهه چڱيرا هئا. پر سندس بيهڻ ۽ نهارڻ جو انداز، سندس سهوري جسم ۽ ڇهري مان بکندڙ سندس ذهني ۽ جذباتي شخصيت جو اثر، جادوءَ جو حڪم رکندڙ هو. الائي نئين قيد تي آئي هئي يا شنوائي تان موٽي هئي يا الائي پيشي هيس. (جيل ۾ ڪو ڏوهه ڪبو آهي ته وڏن صاحبن اڳيان سزا لاءِ ونيا ايندا آهن. اها ٿي پيشي).

سرور پڇيو: ”سائين، ڪهڙي دنيا ۾ آهيو؟ سوال جو جواب ڪونه ڏنو؟“

مون چيو: ”ڪهڙو سوال؟ .... ها .... نه، هن کي جيترو رهڻ گهرجي!“

سرور چيو: ”مون انهيءَ جي ڳالهه تي ڪئي تنهن ڏينهن. مڙس ماريو اٿس. چئي ٿي مون برابر ماريو آهي. پنهنجي ڀيڻ جو بدلو ورتو اٿم. وري جيترو ٿي اچي ته وري به ماريندي سانس، مون کي ڦاسي کپي پيو ڪجهه به نه کپي. منهنجو مقصد پورو ٿيو. مون پنهنجي مظلوم ڀيڻ جو بدلو ورتو. هاڻ مون کي جيتري رهڻ جي ڪابه ضرورت ڪانهي ... ڏسو تا ڇري جا ڪم؟!“

هن شوخيءَ سان ورائيو: "Mister! Mind your own business."

(مسٽرا توهان پنهنجي ڪم جي ڪريو!)

هن جو اهو انگريزي جملو ٻڌي، مون کي اوچتو هڪڙو ڇريائيءَ جو خيال آيو. سوچيم ته ڏکو هئان ۽ ڇوڪريءَ کي حيرت ۾ وجهي، سندس لاپرواهيءَ جي زرهه کي هيڪر ٽوڙي

رکان. ڏڪو وري ڇا جو....؟.... آءٌ سمجهي ويس ته پڪ ايئن هوندو، ٻي ڳالهه نه ٿي نٿي سگهي.

هڪدم ڪانئس پڇيم: ”تون منٽرڪ پاس آهين؟“

چيائين: ”تڪڙ ڪانه ڪاڻهي! ان ۾ توهان جو ڇا؟ توهان پنهنجو ڪم ڪريو.“

مون وري چيو: ”تون ڳوٺ وسنديپور جي رهندڙ آهين؟“

هوءِ ٿورو هٻڪي، ”جي آهيان ته ان ۾ ڏوهه ٿي پيو ڇا؟“

چيم: ”تون رحمت جي ننڍي ڀيڻ ڀاڳڀري آهين.“

هاڻ هوءِ واقعي حيران ٿي ويئي! مون سواءِ ترسڻ جي ڪيس چيو، ”تون عبدالجبار جي ٻي زال آهين.“

چيائين: ”ها، ها، مون ان کی قتل ڪيو! ڪيو! توهان کي جيڪي ڪرڻو آهي سو ڪريو!“

چيم: ”تنهنجي ڀيڻ رحمت کي عبدالجبار، ڳوٺ عبدالله خان جي پرسان ڪنڌ جي جهنگ ۾ قتل ڪيو هو؟“

مون عبدالجبار جي ڪيس جو سڄو فائيل پڙهيو هو ۽ جاءِ واردات جو مشيرنامو ذهن ۾ هوم. چيائين: ”مون به ان ساڳئي هنڌ پورو ڪيو ماس. پر.... پر توهان کي ڪيئن خبر پئي؟ ”توهان پوليس وارا آهيو ڇا؟“

”آءٌ جادوگر آهيان،“ ورنديءَ ۾ چيم، ”مون کي سڀ خبر آهي ته عبدالجبار ڇا هو ۽ جي تو ڪيس سچ پچ ماري وڌو آهي ته ان ۾ ڏوهه تنهنجو ڪونه هوندو. هن رحمت کي بي‌راگناهه قتل ڪيو هو.... هن کي ته گهٽ ۾ گهٽ ڦاسي ملڻ گهربي هئي.“

ڀڙيون پيرو هن جي چهري جو تاثر بدليو. سندس منهن تي بيماڪي، چٺاينچ ۽ ويڙهه جي جذبن منجهان اداسيءَ ۽ درد جا پاڇولا اڀري آيا. ۽ پوءِ سندس نيڻن جي ڪنڊن مان به ڳوڙها آهستڙي آهستڙي ڳڙيا ۽ هيٺ سُري آيا. هن کين اگهڻ يا لڪائڻ جي ڪابه ضرورت نه سمجهي. فقط ڪنڌ هيٺ ڪري

ڇڏيائين. آءٌ جنهن ڪم لاءِ ڊپٽيءَ وٽ آيو هئس اهو ڇڏي، ماڙي ڪري، اتي پنهنجي وارڊ ڏانهن موٽي آيس.

ٻن ڇئن ڏينهن کان پوءِ سرور هڪڙو فائيل کڻي آيو. چيائين: "هي پاڳيريءَ جي ڪيس جا نقل آهن. باقي سندس قبولداريءَ جو نقل انهن ۾ ڪونهي. اهو به آءٌ جيئن تيئن ڪري، پنهنجي خرچ تي هتوهت ليٽر موڪلي يا پاڻ وڃي وٺي ايندس. توهان جي ليڪچر جو ڪجهه اسان تي به اثر پوڻ شروع ٿيو آهي ته هڪٻئي جي جائز مدد ڪجي. خاص ڪري مظلوم انسانن جي بنان لالچ جي مدد ڪجي. هاڻ اوهين ڇهه پهاڙ جيڏا مڙس آهيو. آءٌ اوهان جي ذاتي قانوني قابليت کي ۽ اوهان ڇهن ئي جي خلوص ڀريل انساني همدرديءَ جي جذبي کي تڏهن سلام ڪندس جڏهن توهان هن ڇوڪريءَ جي زندگيءَ کي موت جي منهن مان بچائي ڏيکاريندا!"

ٻئي هفتي قبوليت جو نقل به اچي مليو جيڪو انور پڙهيو ۽ اسان سڀني ٻڌو:

"آئون پاڳيري زال عبدالجبار، مسلمان، بالغ، عمر اٽڪل ١٦ سال، ذات.... چوان ٿي ته مون کي ڪنهن به ڪونه برغلايو آهي. نڪي ڪو آسرو ڏنو آهي يا لالچايو آهي. هوش حواس جي سلامتي ۽ پنهنجي رضا خوشيءَ سان هيٺيون بيان ڏيان ٿي:

"منهنجو نالو پاڳيري ڌيءَ الهڏنو، زال فوتي عبدالجبار، ذات.... ويٺل ڳوٺ وسندپور تعلقو.... ضلع.... آهي. آءٌ الهڏني جي ٻي نمبر ڌيءَ آهيان. ٻهريون نمبر ڌي رحمت هئي جيڪا نائين ۾ پڙهندي هئي. فوتي عبدالجبار ٻهرين منهنجي مائٽن کي ڌمڪائي، ڊيڄاري، منهنجي وڏي ڀيڻ سان شادي ڪئي. پوءِ ان کي بند ڪري ويهاري ڇڏيائين. اسان وٽ اچڻ ڪونه ڇڏيندو هئس. پوءِ مورڳو ڪيس شهر وٺي هليو ويو. آخر هڪڙي ڏينهن اچڻ جي بهاني، واٽ تي گهٽتا ڏيئي، خون ڪري ڇڏيائين ۽ منهنجي ڀيڻ تي ڪوڙو الزام هڻي، غيرت جو بهانو ڏيهي، پاڻ کي نڳي ڪري

بچائي ورتائين. ڏيڍ سال کان پوءِ هو آزاد ٿي موٽي آيو. مون مئٽرڪ پاس ڪئي هئي. فوٽي وري به منهنجي پيءُ ماءُ کي خون جا ڏڙڪا ڏيئي ۽ راڄوٽي دٻاءُ وجهي، مون سان زوريءَ شادي ڪئي. مون نڪاح ۾ وارث به ڪونه ڪنيو ۽ صاف انڪار ڪري ڇڏيو. پر مون کي مائٽن دٻ وچان زبردستي عبدالجبار کي ڏيئي ڇڏيو. رڳو اها راڄوٽي ضمانت ڏنائين ته عيدن برادن تي مائٽن کان ڪونه جهليندس. پوءِ هو مون کي به ان شهر ۾ ئي وٺي وڃي رهيو جتي منهنجي پيءُ ساڻس رهندي هئي. هو مون کي اجائي مارڪٽ ڪندو هو. سدائين چوندو هو ته 'پڙهي ڪري تنهنجو دماغ خراب ٿي ويو آهي. آءٌ توکي به پورو ڪري ڇڏيندس. وري ٽئين شادي به ڪري سگهان ٿو.' مون کي منجهانئس هروقت سر جو خطرو رهندو هو. مون دل ئي دل ۾ پاڻ سان وچن ڪري ڇڏيو ته جي ڪو اهڙو وقت آيو ته آءٌ پاڻ کي رڍ ٻڪريءَ وانگر بنا مقابلي جي چپ چاپ ڪُسجڻ ڪانه ڏيندس.

"واقعي واري ڏينهن اسين عيد تي شهر کان منهنجي پيءُ جي ڳوٺ پئي آياسين. جڏهن ڳوٺ عبدالله جي پرسان جيڪو ڪنڊ جو جهنگ آهي اتي پهتاسين ته هن مون کي چيو ته ٿورو آرام ڪنداسين. اسين ويهي رهياسين. آءٌ ڪنڊي جي هڪ ٿلهي وڻ کي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيس. هن وري اهي دستوري ڳالهيون ڪرڻ شروع ڪيون ته عيد تي هلڻ جو ڪوبه ضرور ڪونه آهي. تون ضد ۽ نافرماني ڪري پيئي هلين. آءٌ غيرت وارو ماڻهو آهيان ۽ دلير آهيان. مون کي ڪير به هٿ لائي نٿو سگهي. تون پيٽين کان به وڌيڪ هٿيلي آهين. مئٽرڪ پاس ڪيو اٿئي ته پاڻ کي وڏي شيءِ سمجهڻ لڳي آهين. آءٌ توکي اهڙو ٽيڪ ڪندس جو جڳ ڏسندو. هي ساهون جيڪو وڻ ڏسين پئي نه.... ان ساڳئي وڻ هيٺ پيٽين کي به سندس هٿ جي سزا ڏني هيم.

"فوٽيءَ جون اهي ڳالهيون ٻڌي منهنجي من ۾ پنهنجي بيگناهه پيءُ جي مظلوميت جي ڏک وچان آگ ٻرڻ لڳي. مون

به ڇڻي ڏنو مانس ته ”جبار! تون ايڏو تڪبر نه ڪر! قدرت جي قهر کان ڊڄ! قدرت چاهي ته تون به ڪنهن ڏينهن منهنجي ڀيڻ وانگر ڪريل لاش ٿي سگهين ٿو!“

اها ڳالهه ٻڌي ڪيس ڇر وٺي ويئي ۽ اٿين چوندي ته ”تنهنجي ايڏي مجال!“ ڪهاڙي کڻي مون تي حملو ڪرڻ لاءِ ڊوڙيو.

”مون کي پڪ ٿي ته اڄ هي مون کي ماري پورو ڪندو. موت کي اکين آڏو ڏسي مون ۾ ڇڻ ازغيبي قوت ۽ ڦڙتي اچي ويئي. مون سوچي ورتو ته جي هن حملو ڪيو ته ڇا ڪرڻ گهرجي. جڏهن هن ڊوڙي مون کي ڪهاڙي هڻي ته آءٌ يڪدم هيٺ جهڪي ويس ۽ ڪهاڙي وڻ ۾ ڪُپي ويئي. لٺ جهڙي هڪ ٿلهي سڪل ٽاري منهنجي پاسي ۾ پئي هئي. جيسين هو ڪهاڙيءَ کي وڻ جي ٿڙ مان ڇڏائي، تيسين مون وڄ جهڙي تيزيءَ سان سٽ ڏيئي اها ٽاري کڻي ورتي ۽ سر جو آسرو ڀلي تمام زور سان ڪيس وهائي ڪڍيم. ڀيرئون ٿي ڌڪ وڃي لوندڙيءَ ۾ لڳس. مون ڊپ ۾ وارو وار ٻڌي ڏني. نيٺ هو ڪِري پيو. پر وري اٿڻ جي ڪيائين. مون ڊپ وچان ڪيس تيستائين ڌڪ پئي هنيا، جيسين پڪ ٿيم ته هو ساڻو ٿي ڍهي پيو آهي. پوءِ جڏهن ڏسي پڪ ڪيم ته هو مري ويو آهي، تڏهن اها لٺ جهڙي ٿلهي ٽاري کڻي، پاسي واري عبدالله خان جي ڳوٺ ويس. اتي ماڻهن کي ٻڌايم ته مون مڙس ماريو آهي. انهن مون کي پوليس ۾ پيش ڪيو.

مون پنهنجي ڀيڻ جي ناحق خون جو ٻلاند ورتو آهي ۽ سندس قاتل کي قتل ڪيو آهي. ڪورٽ سڳوري انصاف ڪري.“

جڏهن بيان جو نقل پڙهجي پورو ٿيو ته سڀ کان اڳ محمد علي خان وڏي هڪل سان تبصرو ڪيو:

”لخنالت هجنئي! بي غيرت رن! مڙس ماري هاڻي ويٺي آهي ٽال و گهار ڪرڻ! ڌڪ اٿيئي پڙوي!“

انور ٽپي ڳاڙهو ٿي ويو. چيائين: ”واهه جو انصاف ڪيو اٿيئي محمد علي خان! آخر وئين نه پنهنجي رجعت پسند لائين تي!“

مون همراهن کي چيو، ”نور محمد چارليءَ جي هڪڙي فلم هئي جنهن ۾ پاڻ ۾ ٽي يار آهن. چارليءَ جي هٿ ۾ هڪ ننڍڙي گهنڊڙي آهي. ڪيڏانهن گهمڻ وڃن ٿا ته هڪبئي جي ڪنڌن ۾ ٻانهون وجهيو هلن. وچ ۾ چارلي، پاسي ۾ ٻيا ٻه. جتي به چارليءَ کي ڪو خيال اچي ٿو ته فلاڻيءَ ڳالهه تي پاڻ ۾ صلاح ڪريون ته هٿ سان ويٺو گهنڊ وڄائي ۽ زبان سان واڪو ڪريو چوي ”ميٽنگ!“ اهي آواز ٻڌيو سڀ بيهو رهن ۽ اتين بيٺي بيٺي پاڻ ۾ صلاح مصلحت ڪرڻ لڳن ٿا. پاڻ وٽ گهنڊڙي ته ڪانهي پر پاڻ به هاڻ هن مسئلي تي پاڻ ۾ چارلي ۽ سندس يارن وانگر ميٽنگ ڪنداسين.“

عبدالجبار جيڪا مون سان حقيقت ڪئي هئي سا مون سربستي ”ميٽنگ“ کي ٻڌائي ۽ ڪين چيو ”هاڻ سموريون معلوم ٿي سگهڻ جهڙيون حقيقتون اوهان جي اڳيان آهن. هاڻ آءٌ سوال ٿو پڇان ته ”ڇا هن ڇوڪريءَ بي واجبي قتل ڪيو آهي؟“

پهريائين محمد علي خان چيو: ”بلڪل بي واجبي! لعنت هجيس!“

پوءِ انور چيو: ”قتل ته ڪيو ئي ڪونه اٿس. پنهنجو سر بچايو اٿس. پر جي واقعي قتل ڪري ها ته به جائز هو. پيءُ جو بدلو وٺڻ سندس فرض هو.“

جمال چيو: ”حق تي آهي! اسان جو ڪيس سلام آهي!“

ٻئي شاگرد ڪمال الدين رڳو ايترو چيو: ”بيڏوهه آهي. مٿس سلام آهي.“

وڪيل محمد اسماعيل چيو: Self Defence يعني پاڻ بچاءَ جو ڪيس ٿو ڏسجي. بظاهر ڇوڪري سچ ٿي ڳالهائي.“

مون چيو: ” آءٌ گهڻائيءَ جي راءِ سان ٻـڌل آهيان، ڇوڪريءَ کي پاڻ بچائڻ توڙي بدلي وٺڻ ٻنهي قسمن جا حق هئا. هوءَ بيڏوهي آهي.“

سڀ اٿي لڳا. مون چيو: ”اڇا ميٽنگ جاري آهي. منهنجي رٿ آهي ته جي پاڻ متفق هجون ته هن بي گناهه ڇوڪريءَ جي بچاءَ لاءِ پنهنجي حال آهر ڀرپور ڪوشش ڪريون.“

محمد علي خان چيو: ”آءٌ رٿ جو مخالف آهيان. باقي سنگت جيڪو گهڻائيءَ سان فيصلو ڪندي سو مون کي منظور آهي.“

ٻين رٿ سان اتفاق ڪيو. آخر فيصلو ٿيو ته هرڪو پنهنجي وت آهر ڪجهه پئسا ڏئي.

محمد اسماعيل ڪيس جي حقيقت واري پاسي Factual Aspect جي قانوني يادداشت Brief ٺاهي. آءٌ قانوني پاسي Legal Aspect جي Brief ٺاهيان، ۽ محمد اسماعيل سان گڏجي پنهنجي دوست مسٽر فيض محمد وڪيل کي خط لکان ته هيءَ ڪيس کڻي ۽ هلائي، جوابدارڻ آزاد ڪرائي. خط کڻي وڃڻ لاءِ ماڻهو محمد علي خان جو وڃي.

محمد علي خان پنج سو ڏنا، مون ۽ محمد اسماعيل ٻه ٻه سئو ڏنا، شاگردن پنجاهه پنجاهه رپيا ڏنا. ڪل ٿيا ١٠٥٠ رپيا. ان مان پنجاهه رپيا محمد علي خان جي ماڻهو کي ڀاڙي جا ڏيئي هزار رپين ۽ خط سان ڪيس مسٽر فيض محمد وڪيل ڏانهن موڪليوسون. ڪيس لکيوسون:

پيارا مسٽر فيض محمد،

انسان دوستيءَ جي جذبي وچان اسان هن ڪيس ۾ هٿ وڌا آهن، توهان جي آسري. اوهان هي اسان جو ڇڻ ذاتي ڪم ڪري سمجهندا ۽ ان ۾ ايتريقدر دلچسپي وٺندا. في اسين ڏيئي نٿا سگهون. هيءَ ٿورڙي رقم فقط ڀاڙي ڀتي لاءِ موڪليون ٿا. ڪيس هلڻ وارو هوندو. وڪالت نامو جلد ڏياري موڪليو. پاڻ کي خبر آهي ته عدالت قانون موجب رڳو شاهدي جي ٻاهرين روپ Form کي ڪاڻ ڏسندي آهي پر تهه ۾ وڃي ان جي اصليت Content کي ڏسندي ۽ ٻنهي ۾ ٽڪر جي حالت ۾ حقيقي اصليت کي ٻاهرئين ڏيک تي فوقيت ڏيندي.

هن ڪيس ۾ قبوليت کان سواء ٻي ڪابہ اکين ڏٺي شاهدي Occular Evidence ڪانهي. قبوليت ۾ بہ تضاد آهي. جيئن واقعو بيان ڪيل آهي، تنهن موجب سر بچاءُ ويو آهي ۽ اهڙي ريت ذاتي بچاءُ جو قانوني حق استعمال ڪيو ويو آهي جيڪو ڏوهہ ناهي. رکو پچاڙي ۾ بدلي وٺڻ جو ذڪر ڪيل آهي. ان جملي جو اصل واقعي سان ڪوبہ واسطو ڪونهي. اهو فقط پاڻ کي هڪڙي نفسياتي آٿت ۽ جواز ڏيڻ لاء چيو ويو آهي. ڇو تہ جوابدارڻ ذاتي بچاءُ جي قانوني حق جي موجودگي ۾ سو بہ ڪنهن عورت کي اهڙي قانوني حق ميسر هجڻ ۽ اهو بہ خود پنهنجي مڙس جي خلاف، تنهن حقيقت کان اڻ ڄاڻ آهي. ٻئي طرف پلاند جي ڳالهہ هرڪو پيو ڪندو آهي. ان ڪري هن پنهنجي قانوني طرح جائز (پر سندس اڻ ڄاڻائيءَ ڪري خود سندس نظر ۾ ناجائز) ڪم کي بدلو سڏي ان لاء هڪڙو اخلاقي ۽ جذباتي جواز پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اهو واقعي کان بعد جو Post Facto جذباتي ۽ نفسياتي ويچار آهي! بس، واقعي جي حد تائين ان ۾ پلاند جو ڪوبہ عنصر Factually موجود ڪونهي. پلاند وارو جملو پاڻ ڇوڪريءَ جي معصوميت، اڻ ڄاڻائي ۽ ايمانداريءَ جو ثبوت آهي، تہ هو پاڻ کي هاسيڪار بچائڻ نٿي گهري ۽ جيڪي دل ۾ آيو اٿس سو سواء سوچڻ جي چئي ڏنو اٿس. هن ڳالهہ سان گڏ اسان هن ڪيس بابت توهان جي مدد لاء حقيقت توڙي قانون جي سلسلي ۾ ياداشتون شامل ڪيون آهن. مناسب سمجهو تہ انهن کي بہ نظر مان ڪڍندا. قانوني سنڌون ۽ حوالا ٽي سال اڳ تائين جا آهن. انهن جي چڪاس ڪري باقي ٽن سالن ۾ قانون اندر ٿيل واڌارن کي نظر مان ڪڍي وٺندا، حالات جي شاهدي Circumstantial Evidence پڻ جوابدارڻ جي فائدي ۾ آهي. ڪهاڙيءَ ۽ ان جي وڻ تي نشان جو واردات جي مشيرنامي ۾ ذڪر ٿيل آهي. اميد تہ توهان کي ڪا خاص ڏکيائي ڪانہ ٿيندي.

ڪاميابيءَ جا دعاگو.

"........"

اسان وٽ وڏن وڪيلن جي فِي ڪانہ هئي. فيض محمد کو وڏو يا نالي وارو وڪيل ڪونہ هو. پر حياءَ وارو ۽ يار ويس ماڻهو هو. سوچيوسون تہ گهٽ بنيادي ڪم اسان ڪيس ڪري ڏنو آهي. ڪيس سٺو آهي. همٿ ڪندو تہ وچي پار پوندو.

سرور جيلر وڏن حيلن ۽ اٽڪلن سان ڀاڳيريءَ ڪان وڪالت نامي تي صحيح ورتي. ڀاڳيريءَ جون بہ رسمي شنوايون ٿيون هليون، اسان مان بہ هڪ نہ ٻئي جو پنهنجين شنواين تي وڃڻ پيو ٿيندو هو. اڏين گسان پنڊان ماڙيءَ يعني جيل جي گيٽ واري آفيس وٽ ڪڏهن ڪڏهن ڀاڳيريءَ سان آڏي ابتي عليڪ سليڪ تي ويندي هئي.

هڪڙي پيري منهنجي ۽ انور جي گڏ تاريخ رکيل هئي، اسين ٻاهر وڃڻ لاءِ ماڙيءَ تي پهتاسين تہ هوءَ بہ شنوائيءَ تان موٽي. مون کي ڏسڻ شرط چيائين: "سڀ خبر اٿم.... پر ايترو ٻڌائي ڇڏيانوَ تہ پنهنجي بيان تان ٽِر جيترو بہ ڪانہ ڦرنديس."

مون چيس: "توکي الائي ڪهڙي خبر آهي؟ اسان کي تہ ڪابہ خبر ڪانهي. توکي بيان تان ڦرڻ لاءِ چوي ڪير ٿو؟"

ٻئي پيري بہ انور ۽ آءٌ گڏ هجون ۽ ساڻس اهڙي اتفاقي گڏجاڻي ٿي. چيائين: "توهان مون کي ڇڏائڻ لاءِ پليي زور لڳايو پر ورندو ڪجهہ بہ ڪونہ. آءٌ جا ڇاتيءَ تي هٿ هڻيو ويٺي آهيان."

"تون سدا ڇاتيءَ تي هٿ هڻيو ويٺي هج." مون وجهہ ڏسي انور ڏانهن نهاري چيو: "اساز سڳاوتيون بہ ڪري ڇڏيون آهن. جيڪي وٽيٺي سي خبرون ڪر."

ٻئي ڇٽا ڳاڙها ٿي وياءَ انور ڪنڌ هيٺ ڪري ڇڏيو ۽ ڀاڳيري رُڪائيءَ سان چيو: "توهان ڪي ماڻهن جا وارث آهيو ڇا؟"

وراڻيم: "ماڻهو زبردستي مڙس بہ پيا ٿيندا آهن. اسين رکو ڪٽي زبردستي وارث ٿياسين تہ کو ڏوهہ تي پيو ڇا؟"

"ٽڪڙ ڪانهي" چوندي، هوءَ زور زور سان وکون کڻندي هلي ويئي. پر مون ڏٺي ورتو ته ويندي مهل آڏيءَ اک سان انور ڏانهن ڏسي ڪجهه سوچ ۾ پئجي ويئي. اسان جو يار انور به ته گهٽ ڪونه هو.

مون اها ڳالهه اچي همراهن سان ڪئي. پوءِ ته انور کي "سرڪاري" طرح ڪئي گهوٽ بنايائون ۽ ڪانئس رونشي ۾ طرح طرح جون سنهيون رشوتون اڳاڙڻ لڳا. "گهوٽ! پاڻي پيار!" "گهوٽ! ٿورا زور ڏي!" ڪڏهن ته چون "گهوٽ! ٿورو بوٽ ته پالش ڪري ڇڏ. لاڏلو ٿيندين سپاڻي. اڄ ڪجهه سترو‌س-ڙ‌ي ته ڪري ڇڏ!"

ڪي وري ڪوڙي همدردي ڪري چون: "نه، يار نه! اسان کي پنهنجو يار مارائڻو ڪونهي. ڇوڪري اڳيئي مڙس ماري، همراهه اسان جي ڪان تي وڃي، ڪنهن نه ڪنهن ڪم ۾ ڪا ٿوري گهٽي ميشتيڪ! ته هٽي لاهه نه ڪڏي رکيس!" انور به چرچن ۾ گهوٽ ٿيو، رونشي ۾ سپني جون سروسون پيو ڪندو هو.

هڪڙي دفعي پاڳيريءَ کي پرسان لنگهندي، ٽڪڙو ٽڪڙو صاف چئي ڏنم: "اسان سپني گڏجي تو ۽ انور جي سڱاوتي ڪري ڇڏي آهي. هاڻ وٺيئي ته؛ اسان جي ڳالهه کي پاڻي ڏجان ۽ وٺيئي ته رد ڪجان." اهي اکر چئي، آءٌ کيس ڪو جواب ڏيڻ جو موقعو نه ڏيئي، ٽڪڙ ۾ اڳيرو ٿي ويس. باقي ڪم پنهي جي سمجهه، همت ۽ قسمت تي ۽ پٺي طرف سرور جي هوشياريءَ تي ڇڏي ڏنم.

آخر ڪيس هليو. پاڳيريءَ اهو ئي ساڳيو بيان ڏنو جيڪو پهرين ڏينهن ڏنو هئائين. ساڳيو جملو چيائين ته "مون پنهنجي پيٽ جو بدلو ورتو آهي."

ٽين يا چوٿين شنوائيءَ تي سرور ٻن پهرن مهل ٽڪڙو ٽڪڙو وارڊ اندر گهڙي آيو. "مبارڪ! مبارڪ! آرڊر اچي ويا!"

"ڇا جا آرڊر؟" اسان سپني حيران ٿي پڇيو.

”ياڳيريءَ کي ڇڏڻ ۽ ڪيس دارالامان موڪلڻ جا آرڊر، جيڪڻ پاڻ فيصلو ڪيو تيئن ٿيو. لک لک مبارڪون.“

اسان فيصلو ڪيو هو ته متان ڪو ڦـڏو ٿئي تنهن کان جي ڇوڪري آزاد ٿئي تـه ماڻهن بدران في‌الحال دارالامان وڃي ۽ پوءِ انور آزاد ٿي وڃي ساڻس ملي پنهنجي قسمت آزمائي.

جيل جو دستور آهي ته عام طرح جيڪو ماڻهو ٻاهر نڪرندو آهي سو وري وسئون پويان لوُٽو ڪونه هڻندو آهي. جن جي جيل اندر هڪڙي ڪان سواءِ ساعت ڪانه سرندي آهي تن مان ڪو ٻاهر ويو ته وري ڏس به مشڪل ليندس. جيل ۽ ٻاهرين دنيا ۾ فرق بلڪ تضاد ئي اهڙو آهي، جو ٻاهر جي ماڻهوءَ کي اندر واري، سان ڳالهائڻ لاءِ مناسب لفظ ئي ڪونه ملندا: هڪڙي کي ڇا چون؟ هُنن جا مسئلا هڪڙا، هِنن جا ٻيا. جيل وارن جو ڏينهن ئي مشڪل سان گذري ۽ جيڪي ٻاهر آهن، تن کي متو ڪنهن جي به واندڪائي ڪانهي.

آنان ميهان دا ڪيها ميلا، او چرن جهنگ او چرن ٻيلا واري ڪار آهي.

پر ٽن مهينن کان پوءِ اسان واري لڏي مان ماڻهو نڪرڻ شروع ٿيا: پهرين محمد علي خان جو ضامن ٿيو. پوءِ انور آزاد ٿيو. پوءِ محمد اسماعيل وڪيل. پڇاڙيءَ جو وڃي اصلوڪن مان آءٌ ۽ ڪمال‌الدين رهياسين. تيسين وري نوان همراهه اچي ويا: ولي محمد، نور علي، احمد خان ۽ ٻيا ڪئين اچي ڪنا ٿيا. جيل ۾ مسافرخانو خالي ٿيڻا ناهن. هڪڙا پيا ويندا ٻيا پيا ايندا.

ڪئين مهينا لنگهي ويا. هڪڙي ڏينهن ملاقات جو سڏ ٿيو! وڃي ڏسان ته ملاقات جي ڪمري ۾ منهنجي دستوري ملاقاتين مان ڪير به ڪونهي. پوءِ انور تي نظر پيم. سندس پاسي ۾ مادي ويٺي هئي، اجرڪ ۾، اها به سٽ ڏيئي، اٿي، ”بابا!“ ڪري مون کي پيرين پئي، هٿ ڏيئي گڏي. جي ڪٿي ڏسان ته ياڳيري! سندس مٿي تي هٿ رکي چيم: ”ڪئين ٿن ڏيئن جون

سزائون اڳي ئي پيو لوڙيان! هيءَ چوڻين سزا ڪهڙي ڏوهہ ۾ ملي آهي؟"

مون لاءِ جيڪي ڪتاب ۽ رسالا وٺي آيا هئا اهي منهنجي هٿ ۾ ڏيندي ۽ مرڪ ڊبائيندي، حجت ڀري شوخيءَ ۽ رعب سان چيائين: "اهو انهيءَ ڏوهہ ۾ جو بنان ڀڇاڳاڇا جي پرائين ڏيئن جون پرڀٽ سڳاوتيون ڪريو ڇڏيو، پوءِ ماڻهو ماڻهن مان قاسيو پون ۽ جند ئي ڇڏايو ڪونہ سگهن!"

انور مرڪي چيو: "سائين ڀڏي ڇڏيتو ڳالهيون!"

ڏٺم تہ هوءَ خوش آهي. اڳي بيباڪ ويڙهاڪ ۽ مرڻ مارڻ لاءِ تيار هئي. هينئر انهن صفتن جي مٿان اٿاهہ خوشي سرشاري، خوداعتمادي ۽ انساني رشتن ناتن تي اعتبار ۽ ناز جا احساس ڇانيل ٿي لڳا. پڇيومانس: "انور ڪيئن ٺيڪ ناڪ تو هلي يا ڪريونس ڪن مهٽ؟"

ڀاڳڀري مظلوميت جو ڍونگ ڪري چيو: "بس بابا! اوهان جنهن آڙاهہ ۾ اڇليو آهي تنهن ۾ ويٺا ڀڇون .... ڪيچون ڀڇون ڪونہ ٿا."

انور چيو: "سائين: اسان جي مرلي بند آٽو! يارن اڳيئي سمجهائي ڇڏيو آهي تہ ڪا "مشٽيڪ" ڪيمہ تہ پنهنجو بہ خير نہ سمجهجانءِ. تنهن ڪان سواءِ هاڻي بندوق ٻندوق بہ هلائڻ سکي ويئي آهي. مون ڪان بہ سٺي نشاني باز ٿي ويئي آهي. هاڻ پنهنجي چلتي ناهي!"

ڀاڳڀري رڳو مرڪندي رهي.

ان ڪان پوءِ آءٌ بہ نيٺ آزاد ٿي ويس، وري ملڻ ڪونہ ٿيو.

(٥)

ٽن چئن سالن ڪان پوءِ تنهن ڏينهن ڪيس اوچتو حيدرآباد ۾ پنهنجي گهر ڏسي بيانتها خوشي ٿي هيم. پيٽي خوشي ان ڪري ٿي هيم جو بختاور جنهن جي هيتري هاڪ ٻڌي هيم سا

خود اسان واري پاڳيري هئي. جڏهن مانيءَ تي ويٺا هئاسين تڏهن ياد اٿم ته پڇيو هومانس: ”چري! پڪا سال خط پٽ ڪونه لکيئي؟ حال احوال ڪونه ڏنئي؟“

چوڻ لڳي: ”سوچيم ته به اکر پيٽ ۾ وجهي، ڪجهه ايري سيري سمجهه پرائي، ڪجهه ته ڪي پيسي جو اندو مندو قومي ڪم ڪار ڪري، منهن ڏيکارڻ جهڙي ته ٿي اچان!“

مانيءَ کان پوءِ انور سان به خوب ڪچهريون ٿيون هيون، جيل جي گذريل ڏينهن جون، سندن تڏهوڪي زندگيءَ جون. پتو پيو ته پاڳيري ڳوٺ ۾ ماستريائي هئي. بي-اي پرائيوٽ پاس ڪئي هئائين. ايم-اي جي تياري پئي ڪيائين. انسانيت، سمجهه، جدوجهد ۽ قربانيءَ جو سبق ڏيندڙ سوين ڪهاڻيون، ناول، شعرن جا ڪتاب، ٻيا علمي ڪتاب چڱي طرح پڙهيا هئائين. پاڻ کي دل جان سان هڪ بهتر دنيا اڏڻ جي جدوجهد لاءِ ارپي ڇڏيو هئائين. موڪلن جي ڏينهن تي ۽ خاص ڪري وئڪيشن ۾ گهر ڪانه ويهندي هئي.

خود انور به پوئتي پيل ڪونه هو؛ ۽ پاڙ هئس. اهي ٻئي ٻارو سنڀاليندا هئا. پاڻ نوڪري اهڙي ڳولهي هٿ ڪئي هئائين جنهن ۾ پگهار ڪا ايڏي گهٽي ڪانه هئي پر پيئي زال مڙس گڏيل ڪمائيءَ مان- رکو سکو ڪائي پنهنجي ڪم کي لڳا پيا هئا.

تنهن کان پوءِ وري به سال ٻه ٿي ويا. هرڪو پنهنجي پنهنجي پٽ ڪوهه ۾ لڳو پيو هو، تان جو اهو ڦيرڪو ڦيريو. ڏرتي تپي تاندا ٿي پيئي. هو جيئن ڪيئن بهانا ڪري ڳوٺن ۾ ڪاهي پيا. انور جي پرپاسي جي ڳوٺن ۾ ته ٻارڻ ٻاري ڏنا هئائون.

تار ملڻ کان پوءِ آءٌ جڏهن ڪريما کي ساڻ ڪري اسپتال پهتس ته پاڳيري جي سس ٻڌايو هو ”ڏينهن ڏني جو وچين وچين مهل اوچتو ڪٽي ڏسان ته الله ماريا ڳوٺ کي گهيرو ڪري ويا ۽ فيرِ شروع ڪري ڏنائون. اسان جي مان به جنهن وٽ جيڪو

هٿيار هو، تنهن ان سان مقابلو شروع ڪري ڏنو. ڪلاڪن جا ڪلاڪ فائرنگ هلندي رهي. ٻنهي طرفن ماڻهو ڦٽيا ۽ مئا.

پٽ اڳيئي ڪاٺ ۾. باقي تنهن کي به الله مارين واڌوڙي وڌو. آخر بي‌هٿيار ماڻهو ڪيترو وڙهي ڪيترو وڙهندو. دشمن ڌوڪي پيا ڳوٺ ۾. ماري ڪٽي، راڄ مڙسن جو سلهاڙي ڪٺي ويا. الله مٺن جي ٻچن ۾ رڙ وجهي. راڄن جي ٻچن کي رلائي ڇڏيائون.“ مائي ۽ ڌوڙي سندس پرسان ٻيٺل مٺن مائٽن جي اکين مان ڳوڙها زاروزار وهي رهيا هئا.

... .

الاهي بخش جي گهر جي اڱڻ ۾ انهن ڳالهين کي ياد ڪندي، پاڳيري جي زندگي تي سوچيندي، الاجي ڪيڏي مهل اکيون پورجي ويس.

ٻئي ڏينهن صبح جو سڌو ڊاڪٽر الهه رکئي وٽ ويس. سندس منهن تي سرهائي ڏسي سمجهيم ته هو ۽ اڃا جيئري آهي ؟ سندس حالت خطري کان ٻاهر ٿي چڪي آهي. حقيقت ان کان به بهتر هئي. سندس صحت، جسم ۽ روح، موت کي پهرين ملهه دسي ڇڏي هئي. هو ۽ هوش ۾ اچي چڪي هئي. پنهنجي پياري ساهيڙي ۽ کي هوش حواس ۾ ڏسي، ڪريما جو ڪومايل چهرو، خوشي ۽ وچان گلاب جيان ٽيڙي پيو هو.

مون پاڻ کي پوري ۽ طرح قبضي ۾ ڪري، منهن تي رُڪ چاڙهي سندس مٿي تي پاڻوهه وچان هٿ ڦيريندي مرڪي چيو: ”سمجهيو هئم ته تون ٻنان موڪلائڻ جي ٻنان ٽڪيٽ رواني ٿي وئين ۽. پر تون ته شينهڻ لڳي وئي آهين.“

سندس چپ چُريا. مون ڪنڌ نوائي جيڪي ٽٽل ڦٽل اکر چيائين، سي ٻڌا. اهو ئي سندس پراڻو تڪيه ڪلام: ”ٽڪڙ ڪانهي!“

ايتري ۾ چپ وري چڙيا. ڪريما نيوڙي سندس ڳالهه ٻڌي ڏهڪ ڏيئي چيو: ”بابا خبر اٿئي ڇا ٿئي چوي؟ هنئن ڇمات هڻائين! ڇري ڇٺي تي ايڏي تڪليف ڇو ڪيو؟“

اسين ان ڏينهن موٽي گهر آياسين ۽ ٻئي هفتي موٽي وياسين ۽ هر هفتي ايندا رهياسين. ان وچ ۾ سندس ٻار، سندس ماءُ پيءُ، ڀاءُ، ڀيڻ به اچي ويا هئا. سندن تنظيم جون ڪيئن ساٿياڻيون به ڀاڄڙن يا مڙسن يا لٺي ڀٽي وڏين ماڻن سان گڏجي اسپتال ۾ ٿئي آيون ويون. هرڪنهن وس آهر سندس هٿ تي ڪجهه نه ڪجهه رکيو. ڪي ٻيدا، ڪي گيهه مکڻ ڪٽي آيون. اسپتال ۾ سڀ کيس ڀاڳيريءَ جي نالي سان سڏڻ لڳيون. ڪريما کين سمجهايو هو ته اهو نالو مٽس ساهرن رکيو هو.

ٻن مهينن کان پوءِ هوءَ ٺيڪ ٺاڪ ٿي ويئي. ڏينهن ٻن ۾ سندس اسپتال مان موڪل ٿيڻي هئي. ڪانئس موڪلائڻ مهل مون کيس آهستي چيو: ”ڀاڳيري! ڇڏيو هن ڀيري ماڻهو پاڻ کي ملهه ماري ويا!“ کيس ڇڻ ڪنهن وڇونءَ ڏنگ هڻي ڪڍيو.

”ڇو بابا؟“

سسڻس چيو: ”ادا ٿن الله مارين کي ڏيئڙيءَ جي بندوق جي ڦيرن سان ڪرندي ته مون پنهنجين هنن گنهگار اکين سان ڏٺو وڏيڪ جي پاڻ کي خبر ڪانهي.“

مون چيو: ”ڀاڳيري! تون واقعي بختاور آهين! هن نئين دور جي بختاور.“